Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Р. Арзиев, Г. Дуганова, А. Имиров

УЙҒУР ТИЛИ

Умумий билим беридиған мәктәпләрниң
8-синиплири үчүн дәрислик

8

Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлиги тәстиқлиған

Алмута "Мектеп" 2018

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 81.Уйг-922
А76

Арзиев Р. вә б.

А76 **Уйғур тили.** Умумий билим беридиған мәктәпләрниң 8-синиплири үчүн дәрислик / Р. Арзиев, Г. Дуганова, А. Имиров. — Алмута: Мектеп, 2018. — 160 б., сүр.

ISBN 978—601—07—1052—8

А $\frac{4306020300—096}{404(05)—18}$ 42(1)—18

УДК 373.167.1
ББК 81.Уйг-922

© Арзиев Р., Дуганова Г., Имиров А., 2018
© "Мектеп" нәшрияти, бәдиий безәк, 2018
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә аит мүлкий һоқуқлар "Мектеп" нәшриятиға тәәллуқ

ISBN 978—601—07—1052—8

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1-бөлүм. ҚЕДИМИЙ УЙҒУР ТИЛИ

2-бөлүм. ИНСАНИЙ ҚӘДРИЙӘТЛӘР

3-бөлүм. КӘСИП ВӘ ӘМГӘК

4-бөлүм. КАИНАТ

5-бөлүм. АДӘМ ҺАЯТИДИКИ СУНИҢ ОРНИ

6-бөлүм. ҚОРШИҒАН МУҺИТ ВӘ ЭНЕРГИЯ РЕСУРСЛИРИ

7-бөлүм. ӨСМҮРЛӘР ВӘ ҚАНУН

8-бөлүм. ТЕАТР СӘНЪИТИ ВӘ МӘДӘНИЙӘТ

9-бөлүм. ҚАЗАҚСТАНДИКИ ТУРИЗМ ВӘ ЭКОТУРИЗМ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1 ҚЕДИМИЙ УЙҒУР ТИЛИ

1—2-дәрисләр: ҚЕДИМИЙ ӘЖДАТЛИРИМИЗ ТИЛИ

1-тапшурма. "Қедимий уйғур тили" тоғрисида немә билисиләр? Бу ибарини аңлиғанда силәрниң оюнларға немә келиду? Тапшурмини йәккә вә топлуқ иш арқилиқ кластерға чүшириңлар.

2-тапшурма. Муәллимниң оқуп беришидә мәтинни тиңшап, йәккә вә топлуқ иш арқилиқ мәтиндики әстәрлик ойни, йәни асасий пикирни ениқлаңлар.

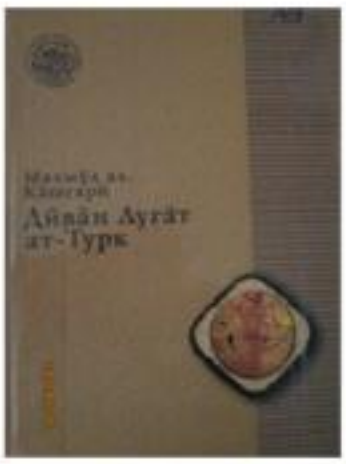

Хәлқимиз мәдәнийитиниң ажралмас бир қисми болған ана тилимиз узун тарихқа егә. У мәдәнийитимиз охшашла қедимий һәм бай. Уйғур тилида йезилған ядикарлиқларниң әң дәсләпкиси V әсиргә тәәллуқ. Һазирға буниңдин бурун йезилған әсәрләр тепилмиди. Әгәр V әсирдә йезилған "Хуастуанифт" ("Йошурун тиләк") әсәриниң мәлум дәриҗидә шәкилләнгән әдәбий тил билән йезилғанлиғини һесапқа алидиған болсақ, у чағда буниңдин бурунму уйғур тилида язма ядикарлиқлар болғанлиғини етирап қилишимиз керәк.

В.В.Радлов, С.Е.Малов охшаш қедимий һәм һазирқи түркий тилларниң бүйүк мутәхәссислири уйғур тили VIII—IX әсирләрдила әдәбий тил дәриҗисигә йәткән дәп қарайду. Мәлумки, бир тил әдәбий тил дәриҗисигә йетиш үчүн, у тил фонетикилиқ, лексикилиқ, морфологиялиқ, синтаксислиқ, орфографиялиқ җәһәтләрдинла әмәс, стилистикилиқ җәһәттинму нормилашқан болуши керәк. Россия Пәнләр академиясиниң академиги Э.Р.Тенишев қедимий уйғур тили илмий, рәсмий-иш, бәдиий, диний (философиялиқ-дидактикилиқ), шеирий, салам хәт охшаш функционаллиқ стиллири толуқ шәкилләнгән әдәбий тил болған дәп һесаплайду.

Язма ядикарлиқлиримиз асасида уйғур тилиниң тәрәққиятини чоң үч дәвиргә бөлүшкә болиду:

1) қедимий дәвир;
2) кона дәвир;
3) һазирқи дәвир.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қедимий дәвир V—XIV әсирләрни өз ичигә алиду. Бу дәвирдики әдәбий тилимиз "Қедимий уйғур тили" дәп атилиду. Кона дәвир XIV—XIX әсирләрни өз ичигә алиду. Бу дәвирдики әдәбий тилимиз "Кона уйғур тили" дәп атилиду. Һазирқи дәвир XX әсирдин буянқи вақитни өз ичигә алиду. Бу дәвирдики әдәбий тилимиз болса, "Заманивий уйғур тили" дәп атилиду.

Қедимий уйғур тилида йезилған әң қедимий әсәр V әсиргә мәнсүп болған билән, асасий язма ядикарлиқлар VIII—XIV әсирләргә тәәллуқ. V әсирдин VIII әсиргичә йезилған ядикарлиқлар наһайити аз сақланған. Мәлумки, VIII—XIV әсирләр давамида уйғурлар чоң төрт дөләт тәшкил қилип, өз мәдәнийитини тәрәққий әткүзгән. Улар: Уйғур-Орхон дөлити (740—845), Уйғур-Идиқут дөлити (850—1335), Қараханийлар дөлити (850—1212), Уйғур-Кәнсу дөлити (870—1035). Қедимий уйғур тили һечбир өзгиришсиз дегүдәк аталған дөләтләрдә қоллинилған. Қедимий уйғур тилидики ядикарлиқлар асасән қедимий түрк, уйғур вә әрәп йезиқлирида йезилған.

3-тапшурма. Топлуқ иш арқилиқ сөз бирикмилири тоғрисидики мәлуматларни "Торлуқ диаграммиға" йезиңлар.

ТИЛЛИҚ МӘЛУМАТ: СӨЗ БИРИКМИСИ

Беқиндилиқ бағлиништа келип, предикативлиқ хусусийәткә, йәни аяқлашқан ой-пикир билдүрүш хусусийитигә егә болмиған сөзләр ***сөз бирикмисини*** һасил қилиду.

Сөз бирикмилири баш сөзиниң, йәни асасий мәнани билдүридиған сөзниң қайси сөз түркүмигә аитлиғиға бағлиқ төвәндики түрләргә бөлүниду:

1. ИСИМЛИҚ СӨЗ БИРИКМИЛИРИ

Мундақ сөз бирикмилириниң баш сөзи исим, беқинда сөзлири исим яки башқа сөз түркүмлири арқилиқ ипадилиниду.

Исимлиқ сөз бирикмилири беқиндилиқ бағлинишниң барлиқ түрлири арқилиқ ясилиду.

1.1. Яндишиш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири

Бу хил сөз бирикмилиридә беқинда сөз сүпитидә төвәндики сөз түркүмлири келиду:

Исим (сүпәтләшкән): *алтун саат, яғач сандуқ, таш йол, тикинчи қиз, дехан жигит, бадам қапақ, кәкә сақал, қой көз, оғул бала, қиз бала.*

Сүпәт: *чирайлиқ рәсим, көк байрақ, егиз дәрәқ, сусиз йәр, илмий әмгәк, ишчан жигит, синтаксислиқ тәһлил.*

Сан: *бәш жил, биринчи қатар, он йәттә яш.*

Алмаш: *бу йеза, әшу китап, шундақ адәм, барлиқ хәлиқ, һәрхил китаплар.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Миқдар: *бир сиқим топа, бәш ғерич рәхт, үч тонна көмүр, бәш литр су, бир халта ун, икки қап сәрәңгә, бир машина буғдай, бир янчуқ татлиқ.*

Рәвиш: *нурғун өй, аз әмгәк, жуқури дәриҗә.*

Пеил (сүпәтдаш): *көргән адәм, йезиливатқан китап, келәр жил, баридиған мәнзил.*

Тәхлидий сөз: *ғур-ғур шамал, сим-сим ямғур.*

1.2. Башқуруш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири

Мундақ сөз бирикмилириниң бекинда сөзлири һәрхил келиш қошумчилири билән кәлгән исимлардин тәркип тапиду: *вәтәнгә муһәббәт, тилға етибар, мудирға әризә, бизгә хәт, һекайидин парчә, мәктәптин хәвәр, заводта инженер, тағдики қариғай, муздәк су, дәптәрчилик китап.*

1.3. Маслишиш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири

Бу хил сөз бирикмилиригә егилигүчи вә егиләнгүчи мунасивитидики вә түр мәнасидики сөз бирикмилири кириду. Уларниң һәр икки компоненти исимдин яки алмаш вә исимдин тәркип тапиду: *уйғур тили, течлиқ кәптири, достлуқ ришти, мал фермиси, Турпан үзүми, мәдәнийәт мәркизи, дәптәрниң бети, шәһәрниң аһалиси, дутарниң пәдиси, шәһәрниң һакими, мениң оғлум, мениң қизим, мениң хәлқим, сениң китавиң, сизниң хетиңиз, силиниң қәләмлири, бизниң вәтинимиз, силәрниң беғиңлар, сизләрниң мәктивиңизлар, һәрбирлириниң әмгәклири, униң иши, уларниң өйи.*

2. ПЕИЛЛИҚ СӨЗ БИРИКМИЛИРИ

Бу хил сөз бирикмилириниң баш сөзи пеил арқилиқ ипадилинип, бекинда сөзи пеил яки башқа сөз түркүмлиригә аит болуп келиду.

Пеиллиқ сөз бирикмилири бекиндилиқ бағлинишниң яндишиш вә башқуруш мунасивәт түрлири арқилиқ ясилиду. Маслишиш мунасивитидә пеил өзи бекиндуруп кәлгән сөз билән шәхс вә сан җәһәттин маслашқанда, жүмлә һасил болиду.

2.1. Яндишиш мунасивитидики пеиллиқ сөз бирикмилири

Мундақ сөз бирикмилиридә бекинда сөз сүпитидә төвәндикичә сөз түркүмлири келиду:

Рәвиш: *тез язмақ, аста оқумақ, бүгүн көрмәк, жуқури өрлимәк, төвән чүшмәк, оңдисиға ятмақ, әттәй ейтмақ, достларчә арилашмақ.*

Сүпәт (рәвишләшкән): *чирайлиқ кийинмәк, яхши оқумақ, ғәмсиз жүрмәк.*

Пеил (рәвишдаш шәкли): *қарап жүрмәк, йезип олтармақ, алғач кәлмәк, көргили бармақ, кәлгичә күтмәк.*

Миқдар: *он бир жил оқумақ, сәккиз саат ишлимәк, бәш қетим көрмәк.*

2.2. Башқуруш мунасивитидики пеиллиқ сөз бирикмилири

Мәзкүр сөз бирикмилиридә бекинда сөз егилик вә орун-бәлгү келиш қошумчилиридин башқа келиш қошумчилири билән яки тиркәлмиләр билән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кәлгән исимлар (бәзидә исимлашқан сөзләр) арқилиқ ипадилиниду: *Алмутиға бармақ, мәктәпни сеғинмақ, мәлидин кәлмәк, тағда дәм алмақ, Қәшқәргичә бармақ, белиқтәк үзмәк, муәллимчилик билмәк, автобус билән бармақ, вәтән үчүн хизмәт қилмақ, әйнәк охшаш сунмақ.*

3. СҮПӘТЛИК СӨЗ БИРИКМИЛИРИ

Мундақ сөз бирикмилири тилда аз учришиду. Уларниң асасий қисми башқуруш мунасивитидә келиду: *ишта илғар, оқушта өткүр, уссулға чевәр, маңа қиммәтлик, вәтәнгә интизар, йеңилиқтин бехәвәр, дүшмәндин яман, көмүрдин қара, ишта һөрмәтлик, таштәк қаттиқ, оғидәк аччиқ, дәрәқчилик егиз, дунияда йоқ, мәктәптә бар, һәммигә керәк, җәмийәткә лазим.*

4. РӘВИШЛИК СӨЗ БИРИКМИЛИРИ

Бу хил сөз бирикмилириму уйғур тилида наһайити аз учришиду. Улар, асасән, башқуруш бағлиништа келиду: һәммидин бурун, көңүлдин жирақ, чақмақтәк тез.

4-тапшурма. Мәтиндин елинған сөз бирикмилирини бағлиниш йоллирини еniқлап, төвәндики җәдвәлгә йезиңлар.

Ана тил, узун тарих, V әсиргә тәәллуқ, буниңдин бурун, йошурун тиләк, әдәбий тил, язма ядикарлиқлар, бүйүк мутәхәссис, стилистикилиқ җәһәттинму нормилашмақ, һечбир өзгиришсиз, үч дәвиргә бөлмәк, төрт дөләт, өз ичигә алмақ, қедимий дәвир, Уйғур-Орхон дөлити, уйғур йезиғида язмақ.

Исимлиқ сөз бирикмилири	Пеиллиқ сөз бирикмилири	Сүпәтлик сөз бирикмилири	Рәвишлик сөз бирикмилири

3-дәрис: ҚЕДИМИЙ ТҮРК ЙЕЗИҒИ

1-тапшурма. Инсанийәт үчүн йезиқниң әһмийити тоғрисидики пикриңларни йәккә вә топлуқ иш арқилиқ "Йәккә диаграммиға" йезиңлар.

2-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип, униңдики илмий стильға хас тил васитилирини вә уларниң ролини еniқлаңлар.

Қедимий түрк йезиғи түрк-руна йезиғи дәпму атилиду. "Руна" сөзи гот тилида "тилсим" мәнасини билдүриду. Герман қәбилилири II—III әсирләрдин та оттура әсирләргичә, йәни латин йезиғини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қобул қилғичә "руна" дәп атилидиған йезиқни қолланған. Бу йезиқ металлға, ташқа, яғачқа оюлуп йезилғачқа, асасән түз сизиқлардин ибарәт болған. Орхон дәриясиниң вадисида тепилған таштики йезиқларниң һәриплири шәкли жәһәттин руна йезиғиға йеқин болғанлиқтин, бу йезиқни "түрк-руна" йезиғи дәп атиған.

Қедимий түрк йезиғиниң б.э.и. V әсирдә қоллинилғанлиғи тоғрисида мәлуматлар бар. Шуларниң бири Алмутиниң әтрапидики Ишиктә шәһири йенида тепилған мазардин чиққан күмүч тавақ. Бу тавақта қедимий түрк йезиғида йезилған мәтин бар. Демәк, буниңдин 2500 жил бурун түркий хәлиқләр алфавитлиқ йезиқ қолланған. Қедимий түрк йезиғини түркий хәлиқләр та XI әсиргичә қолланғанлиғини һесапқа алсақ, бу йезиқ 1500 жил давамида бизниң әждатлиримизға хизмәт қилған.

Бу йезиқниң келип чиқиши тоғрисида һәрхил пикирләр можут. Бәзиләр қедимий түрк йезиғи арамей йезиғидин өзләштүрүлгән десә, бәзиләр бу йезиқ түркий хәлиқләрниң миллий тамғилиридин пәйда болған дәйду. Булар қедимий түрк йезиғидики оқяниң оқиға охшайдиған бәлгүниң "оқ" (ук) дәп "я" ға яки айға охшайдиған бәлгүниң "йа" (ай) дәп оқулушиға асасланған. Амма мундақ мәналиқ тамға һәрипләр анчә көп әмәс. Кейинкилири бу йезиқ түрк тамғилири билән арамей йезиғиниң бирләшмисидин һасил болған дәп қарайду.

Түркий хәлиқләр бу йезиқтики ядикарлиқларни дәсләп ташларға, металларға оюп язған. Ташларға оюп йезилған ядикарлиқларниң асасий қисми Орхон вә Енисей дәриялириниң бойидин тепилған. Улар "мәңгү таш ядикарлиқлири" дәп атилиду. Чүнки бу ядикарлиқларға нисбәтән мәтиндә "бәңгү таш" ибариси қоллинилған. Мәсилән, нәнәң сабым әрсәр бәңгү ташқа уртым (һәрқандақ сөзүм болса, мәңгү ташқа яздим).

Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар болса, асасән, қәғәзгә йезилған.

X әсиргә кәлгәндә қедимий түрк йезиғиниң орниға уйғур йезиғи қоллинилишқа башланди. Шуниңдин кейин бу йезиқ әмәлияттин аста-аста қелип, унтулушқа башлиди. XVIII әсирниң биринчи йеримида бу йезиқтики ядикарлиқлар тепилишқа башланғанда, уларни һечким оқалмиди. Һәтта Европа алимлири мәңгү таш ядикарлиқлириниң қайси милләткә тегишлик екәнлигиниму еник ейталмиди. Пәқәт 100 жилдин артуқ жүргүзүлгән издинишләр нәтиҗисидила бу йезиқни оқуш мүмкин болди. Уни дәсләп оқуған даниялик алим Вилгельм Томсен. У 1893-жили 15-декабрьда өз йеңилиғини илим дуниясиға елан қилди. Бу алимниң пикричә, қедимий түрк йезиғини дәсләп уйғурлар иҗат қилип, андин башқа түркий хәлиқләргә таратқан.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Мәтин муәллипиниң ейтмақчи болған пикрини, көзқаришини ениқлаңлар.

4-тапшурма. Жуқурида берилгән мәтиндин сөз бирикмилириниң һәрбир түригә мисалларни кәлтүрүп йезиңлар:

Исимлиқ сөз бирикмилири	Пеиллиқ сөз бирикмилири	Сүпәтлик сөз бирикмилири	Рәвишлик сөз бирикмилири

4-дәрис: ШӘРҚИЙ ТҮРКСТАНДА ТЕПИЛҒАН ҚЕДИМИЙ ТҮРК ЙЕЗИҒИДИКИ ЯДИКАРЛИҚЛАР

1-тапшурма. Шәрқий Түркстанниң қедимий мәдәнийити, илим-пәни тоғрисида билидиғанлириңларни төвәндики жәдвәлгә йезиңлар.

№	Мәдәнийәт саһаси	Шу саһаға аит ядикарлиқлар
1	Әдәбият	
2	Илим-пән	
3	Дин	
4	Деханчилиқ	
5	Бенакарлиқ	
6	Рәссамчилиқ	

2-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип, униң баян қилиш системисини сақлиған һалда, һәр бир бөлигидин елинған әхбаратлардин ихчам мәтин (тезис) йезиңлар.

Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар, асасән, Турпанда вә һазир сериқ уйғурлар яшайдиған Дөңқотанда тепилған.

1. Турпан вә униң әтрапида тепилған ядикарлиқлар. Дәсләп бу ядикарлиқларни немис алими А.Грунведел 1902-жили тапқан. Мани дини мәзмуниға аит йәттә кичик парчиларниң бири қезиш ишлири җәриянида тепилған болса, қалғанлирини йәрлик уйғурлардин сетивелинған.

1905—1906-жиллири А.Лекок Идиқут шәһиридин 15 км жираклиқтики Туюқ дәриясиниң бойидики бутханилардин бирнәччә қедимий түрк йезиғидики парчиларни тапқан. Уларниң бири қедимий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

түрк йезиғиниң елипбәси болуп, 19 қедимий түрк һәриплири мани йезиғиниң һәриплири арқилиқ берилгән. А.Лекок тапқан 31 қурлуқ иккинчи парчә әждатлиримизниң қиммәт баһалиқ ташларниң тилсим хусусийәтлири һәққидики трактати болуп, у VIII—IX әсирләрдә йезилған.

А.Лекоктин кейин япон экспедицияси, рус экспедицияси бирнәччә ушшақ парчиларни тапқан.

А.Стейн 1913—1916-жиллири Турпан вә униң әтрапида елип барған археологиялик издинишлириниң нәтиҗисидә уйғур беги Алп Синқур тегинниң мани динини қобул қилғанлиғи тоғрисидики 13 қурлуқ бир парчә тапқан. Шундақла Турпанда тепилған бәзи уйғур йезиғидики будда дини ядикарлиқлириниң ахирида қедимий түрк йезиғида йезилған қисқа мәлуматларму учришиду. Турпанда әң кейин йезилған дәп һесаплинидиған 7 қурлуқ парчә салам хәт болуп, униңда муәллипниң ғоҗайинидин мәлум бир тапшурмини алғанлиғи һәққидә тәстиқ һәм униңға садиқлиғи йезилған.

2. Дөңқотан вә униң әтрапида тепилған ядикарлиқлар. Бу ядикарлиқлар асасән А.Стейнниң иккинчи қетимлиқ экспедициясидә (1906—1908) тепилған. Улар 12 парчә вә толуқ мәтинләрдин ибарәт. Һазир мәзкур ядикарлиқлар Британия музейида сақланмақта.

А.Стейн тапқан ядикарлиқларниң әң һәҗимлиги һәм толуғи "Ирқ битиг" һесаплиниду. 104 қурдин тәркип тапқан бу ядикарлиқ дәптәр шәклидә түплә́нгән 29 варақтин ибарәт. Һәҗими 13,2 х 8 см. Француз алими Ж.Гамилтонниң пикричә, "Ирқ битиг" 930-жили 17-мартта йезилған. "Ирқ битигдә" 65 һәрхил вақиә вә һадисиләр тәсвирлинип, уларниң һәрбиригә "буни бил, яхшидур", "буни бил, ямандур" дәп баһа берилгән. Фольклорлуқ мәзмунға егә иккинчи ядикарлиқта әждатлиримизниң шу дәвирдә ишләткән мақал-тәмсиллири, қанатлиқ ибарилири орун алған. Мәсилән, "Һейлә билән ширни тутушқа болиду, күч билән чашқанниму туталмайсән", "Иссиз от болмайду, камчилиқсиз — әр", "Хаталашмайдиған катип йоқ, йолдин азмайдиған — йетәкчи (карван беши)" в.б. Бу ядикарлиқларму IX—X әсирләр әтрапида йезилған.

Шундақла Дөңқотан вә Мирандин IX—X әсирләргә аит икки әдлийә һәжжити тепилған. Уларда әждатлиримизниң һәрбий-тәминатлиқ (интендантлиқ) иш жүргүзүши өз әксини тапқан. Уларниң биридә мәлум бир жайға уйғур һәрбий бәглириниң нөкәрлири билән кәлгәнлиги һәм уларни йәрлик һәрбий тәминат идарисиниң озуқ-түлүк билән тәминлиши һәққидә йезилған. Иккинчи һәжжәт болса, Уйғур-Орхон дөлитигә (743—840) мунасивәтлик.

Шундақла Шәрқий Түркстандин "Миң өйләр" тамлириға йезилған қедимий түрк йезиғидики қисқа сөз вә ибариләрму тепилған.

Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлиримизниң толиси, әпсуски, бизниң дәврimизгичә йетип кәлмигән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң башқа жайлардин тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлардин пәрқи, уларниң асасий қисминиң қәғәзгә йезилғанлиғи һәм һәрхил мәзмунға егә болушидур. Ядикарлиқларниң һәрхил мәзмунға егә болуши уларниң аддий хәлиқ арисидиму кәң таралғанлиғидин дәрәк бериду.

3-тапшурма. "Үч қәдәмлик сөһбәт" (тиңшап олтарған үчлүк) усули арқилиқ мәтин бойичә сөһбәт өткүзүңлар.

4-тапшурма. Төвәндә берилгән қисқа мәлуматни диққәт билән оқуп, өз чүшиниги-ңларни аддий тилда йәткүзүп бериңлар. "Йезиқниң тарихи тилниң тарихиға қариғанда қисқа" дегән пикирни латин йезиғиға көчүш мисалида дәлилләп көрүңлар.

Мәлум бир тил тәрәққий қилип, муәййән бир басқучқа йәткәндин кейин йезиқ пәйда болған. Йезиқниң тарихи тилниң тарихиға қариғанда қисқа. Тил кишилик жәмийәтниң пәйда болуши биләнла барлиққа кәлгән, йезиқ болса, наһайити узун дәвирләр өткәндин кейин — инсанлар мәдәнийәт дәврigә қәдәм ташлиғандин кейин мәйданға кәлгән.

Йезиқ — тилни хатирилигүчи бәлгүләрниң муәййән системиси болуп, у пикир алмаштурушниң ярдәмчи васитиси. Еник бир тилға бекинмайдиған мустәқил йезиқниң болуши мүмкин әмәс. Йезиқ тилни хатирилигүчи вә еник бир тилға бекинғучи шәртлик бәлгүләрниң муәййән системисидин ибарәт болғанлиғи үчүн, тил тәрәққияти йәнила йезиқ тәрәққиятини алға сүргүчи амилларниң бири болуп һесаплиниду.

Абдуқейим Ғожа "Дияримиздин тепилған қисмән ядикарлиқлар һәққидә" намлиқ китавидин

5-тапшурма. "5-5-1" усули арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

5-дәрис: УЙҒУР ЙЕЗИҒИ

1-тапшурма. Төвәндики соалларға йәккә вә топлуқ иш арқилиқ жавап бериңлар.

1. Уйғур йезиғи тоғрисида немә билисиләр?
2. Уйғур йезиғида йезилған қандақ ядикарлиқларни билисиләр?
3. Йезиқ иҗат қилиш үчүн қандақ мәдәний, иҗтимаий, сәясий, ихтисадий шәртләр болуши керәк дәп ойлайсиләр?
4. Мәлум бир милләт нами билән атилидиған йәнә қандақ йезиқларни билисиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинләрни оқуп чиқиңлар. Уларниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажритип, төвәндики жәдвәлни толтуруңлар.

Мақалиниң жанри	Мақалиниң жанрлиқ алаһидиликлирини көрситидиған амиллар	Мақалиниң рәсмийләштүрүлүши
1-мақалә	1. 2. 3.	1. 2. 3.
2-мақалә	1. 2. 3.	1. 2. 3.

Хәлқимизниң инсанийәт мәдәнийитигә қошқан әң чоң төһпилириниң бири — уйғур йезиғидур. Қедимий дәвирләрдә йезиқни қоллинишниң өзи йуксәк мәдәнийәт дәриҗисини көрсәтсә, әнди уни кәшип қилиш сәвийәсигә наһайити аз сандики милләтләр муйәссәр болалиған. Бу йезиқ V—XVIII әсирләрдә, йәни 1300 жил давамида әҗдатлиримиз тәрипидин қоллинилған. Уйғур йезиғи V әсирдин XI әсиргичә қедимий түрк йезиғи билән тәң ишлитилгән. Бу һәқтә М.Қәшқәрийму өзиниң "Дивану луғәтит түрк" намлиқ әмгигидә язиду. Униңда уйғурлар 24 һәриплик йезиғидин башқа рәсмий хәтчәк вә һөҗҗәтләрни язидиған бир йезиқни қоллиниду. Уни башқа түрк қәбилилири анчә билмәйду дейилгән. Тарихчи С.Г.Кляшторный кейинки йезиқ қедимий түрк йезиғи болуши мүмкин, дәп пәрәз қилиду. Сәвәви қедимий түрк йезиғида пүтүлгән әң кейинки ядикарлиқлар Турпанда тепилған һәм бу қедимий мәдәнийәткә егә шәһәр билән Дунхуанда (Дөңқотан) тепилған дәсләпки әдлийә һөҗҗәтлири қедимий түрк йезиғида йезилған. М.Қәшқәрийниң бу мәлумати қоллиништин чиқип кетиватқан қедимий түрк йезиғидики ахирқи мәлуматлардин болуп һесаплиниду. Демәк, уйғур йезиғи билән қедимий түрк йезиғини әҗдатлиримиз бәш-алтә әсир давамида тәң ишләткән. Уйғур йезиғи һәрип сани җәһәттин аз, йезилиши җәһәттин қолайлиқ болғини үчүн, XI әсиргичә қедимий түрк йезиғиниң орнини толуқ егилигән.

Турпан вә униң әтрапидин тепилған уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң сани наһайити көп. Пәқәт Берлин вә Санкт-Петербургта сақлиниватқан уйғур тили вә йезиғидики ядикарлиқлар 14 миң парчидин ибарәт. Һазир бу шәһәрләрдин башқа Лондон, Үрүмчи, Токио, Париж, Стамбул, Бежин охшаш шәһәрләрдиму әҗдатлиримиз яратқан миңлиған ядикарлиқлар сақланмақта.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XIII әсирниң биринчи чаригидә Чиңгизхан уйғур йезиғини Моңғул империясиниң рәсмий йезиғи сүпитидә қобул қилғандин кейин, бу йезиқ Моңғул империяси бесивалған яки мунасивәт бағлиған барлиқ йәрләргә тарилиду. Бу бүйүк дөләтниң барлиқ дегүдәк йезиқчилиқни тәләп қилидиған ишлири уйғурлар тәрипидин әмәлгә ашурулған. Уйғурлар Чиңгизхан әвлатлириға устазлиқ қилғандин, бәзи идаричилик ишлирини башқурғандин сирт будда дининиму таратқан. Көплигән будда номлирини уйғур тилидин моңғол тилиға тәржимә қилған. Бу жәриянда йүзлигән уйғур сөзлири моңғол тилиға кирип өзләшкән. Бәзи мәлуматларға қариғанда, "уйғур тили — будда дини тили" дегән чүшәнчә асасида (худди һазирқи "әрәп тили — ислам дини тили" дегәнгә охшаш) моңғоллар буддиға уйғур тилида етиқат қилған.

Тарихчи Рәшид-әд-дин "Мәркизий Азиядә XIII—XIV әсирләрдә уйғур йезиғини билиш зор мәдәнийәтниң бәлгүси болған" — дәп язиду.

Кейин Моңғул империяси ғулап, ислам дининиң тәсири күчәйгәндиму Мәркизий Азиядә уйғур йезиғи кәң қоллинилған. Азияниң Йәзди, Һират, Сәмәрқәнт шәһәрлиридә уйғур йезиғида көплигән әсәрләр йезилған һәм көчирилгән. Бу йезиқниң маһирлириниң толиси уйғурлар болған. Уларни "бахши" дәп атиған. Турпанда тепилған мәтинләрдә учришидиған бу санскритчә сөз "устаз, оқутқучи" мәналирини билдүргән. Уйғур бахшилири пәқәт йезиқчилиқ биләнла шуғуллинип қалмиған. Улар илим-пән вә сәнъәтниң һәрхил саһалири бойичә йетүк билимгә егә жәмийәттики һөрмәтлик адәмләр болған. Улар илим-билимни, мәдәнийәтни үгинипла қоймай һәм уни тәшвиқ қилған. Мәсилән, Һиратлиқ Һасан Қара Сайил Шәмс "Қутадғу биликни", Абу Малик "Тәзкирәи Әвлия", "Мираҗнамә" охшаш әсәрләрни уйғур йезиғида көчирип, көпәйтип бүгүнки күнгичә сақлинип келишиға сәвәп болған. Улуқ шаиримиз Әлишер Навайиниң атиси Ғиясидин Кичикму Һиратлиқ бахши болған. Бу дәвирдики бәзи әсәрләрниң һәм әрәп (кейин әрәп йезиғи уйғур йезиғиниң орниға кәлди), һәм уйғур йезиғида йезилған қол язмилириму учришиду.

XVII ә. уйғур йезиғини моңғоллардин манжурлар алған.

* * *

Инсан үчүн әң муқәддәс роһий байлиқ — у ана тили. Биз кейинки вақитларда шу байлиқни сақлаш, ана тилиға нисбәтән һөрмәт билән муамилә қилиш, униң тазилиғиға реайә қилиш һиссиятлирини хелила суслаштуруп қойдуқ десәк, хаталашмаймиз. Нәтиҗидә ана тилимизниң қәдир-қиммити төвәнләп, саплиғи суслашти. Миллий мәктәпләр вә улардики оқуғучилар сани азийип кәтти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Униң ақивитидин, кейинки 20—25 жил давамида өз ана тилини билмәйдиған яки начар билидиған әвлат өсүп йетилди. Ата билән балиниң икки тилда сөзлишиши вә бир-бирини яхши чүшәнмәслиги адәттики әһвал болуп қалди. Уйғур аһалисиниң сан жәһәттин өсүши хелила жуқури болушиға қаримастин, ана тилимизда сөзләйдиғанларниң, болупму саватлиқ сөзләп, язалайдиғанларниң өсүп йетилиши, хәлқимизниң иҗтимаий тәрәққият еһтияҗлириға нисбәтән хелила төвән дәриҗидә қеливатиду.

Әгәр тил экологияси даирисидә, йәни, ана тилини сақлаш, тәрәққий әткүзүш саһасида йол қоюлған камчилиқларни һәммимиз бирлишип түзәтмисәк, йәнә бир-икки әвлат һаятидин кейин (бу йәрдә тарихий өлчәмдики вақит лазим болмайду) ким хәлқимизниң роһий байлиғиға варислиқ қилидиған, уни чүшинип, сөйүп, тәрәққий әткүзидиған болиду? Биз бу соалға, әлвәттә, иҗабийҗавап берәлмәймиз. Лекин ақивәтниң начар болушини биз техичә толуқ һис қилалмай келиватимиз. Әнди қайсила хәлиқни алмайли, уни өзигә хас роһий байлиғисиз тәсәввур қилиш мүмкин әмәс. Болупму ана тилини мукәммәл өзләштүрмәй туруп, униңға қәлбий тәврinип, пәхирләнмәй туруп, миллий әдәбиятни, мәдәнийәтни, сәнъәтни тәрәққий әткүзүш әсла мүмкин әмәс. Әсирдин-әсиргә келиватқан миллий урпи-адәтлиримизниң, интайин бай миллий иҗадийитимизниң әҗайип нәмунилириниң маһийитигә, қәдир-қиммитигә пәқәт ана тили арқилиқ йетишкә болиду.

Ана тилимизниң тазилиғини сақлаш вә уни тәрәққий әткүзүшниң әң асасий капалити — һәрбиримизиің униңға нисбәтән пәрзәнтлик туйғумиз, меһриванлиқ вә садақәтлик мунасивитимиздин ибарәт. Ана тилниң қәдир-қиммитини әқлимиз һәм жүригимиз билән чүшинишимиз шәрт.

(Әдлийәшунас алим Ә. Һажиевниң "Әқлимиз һәм жүригимиз билән" мақалисидин, 1989-жил.)

3-тапшурма. 2- мәтиндә көтириливатқан мәсилә һәққидә топларда бирикип мулаһизә жүргүзүңлар. Муәллипниң пикригә болған көзқаришиңларни билдүрүңлар.

4-тапшурма. "Төрт жүмлә усули" арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

6-дәрис: УЙҒУР ЙЕЗИҒИДИКИ ЯДИКАРЛИҚЛАРНИҢ ТЕПИЛИШИ

1-тапшурма. Илмий вә публицистикилиқ стильларниң охшашлиқлири вә пәриқлирини, йәни һәрқайсисиниң өзигә хас алаһидиликлирини ениқлап, қош диаграммиға йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Төвәндики икки мәтинни оқуп чиқип, уларниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажритиңлар.

УЙҒУР ЙЕЗИҒИДА ЙЕЗИЛҒАН ҚЕДИМИЙ УЙҒУР ТИЛИДИКИ ЯДИКАРЛИҚЛАРНИҢ ТЕПИЛИШИ

XIX әсирниң ахири вә XX әсирниң башлирида Европа әллириниң Шәрқий Түркстанға болған қизиқиши күчийип, улар көплигән илмий экспедицияләрни уюштуриду. Нәтиҗидә көплигән мәдәний ядикарлиқлиримиз йоқилип кетиштин сақлинип қалди. Һазир улар инсанийәт мәдәнийитиниң утуқлири қатарида Европа музейлирида сақланмақта.

Һазир уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң әң көпи Германиядә сақланмақта. Уларниң сани 8 миң парчидин артуқ. Бу ядикарлиқлар Грунведел, А. Лекок қатарлиқ немис алимлириниң Шәрқий Түркстанда жүргүзгән төрт қетимлиқ экспедициясиниң нәтиҗисидә топланған. Умумән, немис алимлири Шәрқий Түркстандин 406 сандуқ ядикарлиқ елип кәткән. Һазир бу ядикарлиқлар Германияниң Берлин, Майнз шәһәрлиридә сақланмақта.

Шәрқий Түркстанниң тәбиитини вә мәдәнийитини үгиништә Россия чоң үлүш қошқан. Бу дияр һәққидә дәсләпки мәлуматларни Россия XVI әсирдин башлап жиғишқа башлиған. Шәрқий Түркстанни һәқиқий илмий рәвиштә үгиниш атақлиқ қазақ алими, рус армиясиниң офицери Ч.Вәли-хановниң исми билән бағлиқ. У 1858-жилниң октябридин 1859-жилниң мартиғичә Қәшқәрдә болуп, дуния шәриқшунаслиғи үчүн қиммәтлик әһмийәткә егә материалларни үгинип келиду. Н.М.Пржевальский, М.В.Певцов, Г.Н.Потанин, А.Н.Куропаткин, П.К Козлов, С.Ф.Ольденбург, Н.Ф.Петровский, С.Е.Малов қатарлиқ атақлиқ рус сәяһәтчиси, алимлири көплигән ядикарлиқларни топлап, Россиягә әвәткән. Бу алим вә сәяһәтчиләр тәрипидин топланған уйғур йезиғидики ядикарлиқлар 4228 парчидин ибарәт. Һазир улар Санкт-Петербургта сақланмақта.

XIX әсирдики Шәрқий Түркстанниң ихтисадий, иҗтимаий һаятини, географиясини һәм қедимий мәдәнийитини үгиништә Англияму көп күч чиқарған. XIX әсирниң жигирминчи жиллиридин башлап Англия өзиниң сәяһәтчи, тәтқиқатчилирини Шәрқий Түркстанға әвәтишкә башлиди. Уларниң ичидә болупму, Р.Шоу, Т.Томсон, ака-ука Шлагинтвейтлар, Джонсон, Һейуорд, Д.Форсайт, А.Кэри, Ф.Янһазбанд, Һ.Дейзн қатарлиқлар исмини алаһидә тәкитләшкә әрзийду. Бевасита Шәрқий Түркстанниң мәдәний ядикарлиқлирини тәтқиқ қилишта болса, инглиз алими Аурел Стейнниң әмгиги бебаһадур. Миллити венгр болған Стейн Шәрқий Түркстанға үч қетим илмий экспедиция уюштурған. У қедимий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

уйғур мәдәнийитигә аит тапқан ядикарлиқларни 290 сандуққа қачилап елип кәткән.

Стейнниң елип кәткән бу ядикарлиқлириниң асасий қисми Дәһлиниң Миллий музейида, азирақ қисми Британия музейида сақланмақта. Стейн өзи топлиған этнографиялик, археологиялик в.б. материалларни тәтқиқ қилип, 11 томлуқ әмгәк нәшир қилған.

Шәрқий Түркстанниң мәдәнийитини үгиштә швед алими, сәяһәтчиси Свен Гединниңму паалийитини алаһидә аташқа әрзийду. У уйғурлар диярини үгиниш үчүн 5 қетим экспедиция уюштуруп, көплигән мәдәний ядикарлиқларни тапқан.

1906—1908-жиллири Шәрқий Түркстанда Поль Пеллио рәһбәрлигидики француз экспедицияси тәтқиқат ишлирини жүргүзиду. Пеллио Қәшқәр, Куча, Турпан, Қумул охшаш чоң шәһәрләрни вә уларниң әтрапидики йезиларни тәтқиқ қилип, көплигән мәдәний ядикарлиқларни топлайду. Пеллиониң археологиялик материаллирини 10 томлуқ әмгәк сүпитидә нәшир қилиш планланған. Һазирчә униң 4 томи нәшир қилинди.

Шәрқий Түркстанниң мәдәний ядикарлиқлирини үгиниш мәхситидә Япония 3 экспедиция уюштурған. Отани Сөсин,Татибана Дзуйтө вә Номура Эйдзабуро қатарлиқ алимлар көплигән мәдәний ядикарлиқларни тепишқа муйәссәр болалиған. Һазир пәқәт уйғур йезиғидики 978 парчә ядикарлиқ Токио, Киото шәһәрлириниң Миллий музейлирида сақланмақта.

1920—1930-жиллардин башлап, қедимий мәдәний ядикарлиқларни тепиш бойичә жүргүзүлгән археологиялик издинишләргә уйғур вә хитай алимлириму чоң үлүш қошмақта.

АНА ТИЛ НЕМӘ ҮЧҮН ИНТАЙИН МУҺИМ?

Бир йәрлик милләт үчүн ана тили төвәндикидәк сәвәбләр түпәйлидин интайин муһим:

1) Ана тил миллий кимликниң муһим бир тәркивий қисми

Мениң дөләт, милләт вә этник гуруппилар тоғрисидики бир қисим инглизчә китапларни оқуп чүшинишимчә, милләтпәрвәрлик миллий идеология билән миллий кимликни өз ичигә алиду. Миллий кимлик болса, символизм (йәни бир милләтни башқа бир милләттин айрип туридиған аламәтләр), тил вә миллий һессияттин (бу миллий аң вә миллий арзуларниму өз ичигә алиду) ибарәт 3 нәрсидин тәркип тапидиған болуп, тил мана ашу 3 нәрсиләрниң ичидики әң муһим биридур.

2) Ана тил миллий кимликниң муһим бир бәлгуси

Һәммәйләннiң хәвиридә болғинидәк, һәрқандақ бир тилниң асасий роли кишиләр арисидики алақилишиш қурали болуштин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ибарәт. Лекин, бир йәрлик милләт үчүн, уларниң ана тилиниң униңдин башқа интайин муһим рольлириму бар. У рольларниң бирси, әшу милләтниң миллий кимлигиниң бәлгүси болуштин ибарәт. Бир милләтниң ана тилиға ашу милләтниң тарихий билимлири кодлаштурулған яки қачиланған болиду. Бу билимләр мәзкүр милләтниң ким екәнлиги, уларниң нәдин кәлгәнлиги, уларниң вужутқа келиш һекайилири, уларниң мәқсити, һәмдә уларниң барлиқ еғизаки вә йезиқ асасидики сәнъәт, һүнәр, маһарәт вә башқа билимлирини өз ичигә алиду.

Ана тилниң бу роли миллий кимликниң "символизм" дегән тәркиви қисмиғиму азрақ тоғра келип қалиду.

3) Ана тил бир айрим дөләт болуштики шәртләрниң бирси.

Алимларниң пикричә, бир милләтниң өз алдиға бир айрим дөләт қуруштики шәртләрниң бири, уларниң өз алдиға айрим бир тили болушидин ибарәт болуп, әгәр бир милләтниң өз алдиға айрим ана тили болмайдикән, улар бир "хәлиқ" әмәс, пәқәт бир гуруппа яки бир аһалә, дәп қарилип, уларниң өз тәқдирини өзи бәлгүләш һоқуқи инкар қилиниш еһтималлиғи бар екән.

4) Балиларни ана тилда саватлиқ қилип йетилдуруш, уларниң тил вә мәктәп оқушидики нормал тәрәққаяти үчүн кам болса болмайду

Өз жутида туғулуп өсүватқан бир йәрлик милләт балилири үчүн, балиларниң ана тил сәвийиси уларниң кейин үгинидиған иккинчи тилдики сәвийисиниң қандақ болидиғанлиқини бәлгүләйду. Мәктәптә балиларниң ана тил ишлитишини күчәйтиш ялғуз уларниң ана тилини тәрәққий қилдурушқила пайдилиқ болуп қалмастин, балиларниң мәктәп тилидики һәрхил иқтидарини тәрәққий қилдурушқиму пайдилиқ.

Әгәр балилар башланғучта ана тилни алдида үгинип, униңдин толуқ саватини чиқармай турупла йәнә бир ят тил үгинидикән, бу балилар кәлгүсидә ана тилдиму вә улар үгәнгән иккинчи тилдиму йерим саватлиқ болуп қалиду. Бу әһвал хәлиқарада "йерим саватлиқ қош тиллиқ" дәп атилиду.

5) Мәктәптә балиларниң ана тилини ташливетиш балиларни ташливәткәнлик билән баравәр.

Әгәр мәктәп ашкара яки йошурун һалда балиларға "өз тилиң билән өз мәдәнийитиңни мәктәп ичигә әкирмә" дегәндәк сигналдин бирини беридикән, улар өзлириниң кимлигиниң мәркизий қисминиму мәктәп ичигә әкирмәйду. Уларда мушуниңға охшаш ташливетилиш һессияти пәйда болса, уларниң дәрс аңлаштики активлиқи билән ишәнчисиму зор дәриҗидә аҗизлишиду. Әгәр балилар өзлири билим еливатқан жәмъийәткә тәвәдәк һес қилмайдикән, уларниң оқуған билимләрни өзләштүрүвелиши мумкин әмәс.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6) Ана тилни сақлап қелиш дунияниң тил вә биология жәһәттики көп хиллиқини сақлап қелишниң бирдин-бир шәрти.

Һазир дуняда ағизда сөзлинидиған тиллардин тәхминән 7000 хил тил бар болуп, нурғун мутәхәссисләрниң мөлчәрлишичә, уларниң 50 пайизи һазирқи бир әвладниң вақит муддити ичидә йоқулуп кетип, уларниң 90 пайизи кейинки 100 йил ичидә йоқитиветилиши мүмкин екән.

Шуңлашқа бу хил әһвалниң алдини елиш үчүн, һәрбир милләт өзиниң ана тилини сақлап қелиши зөрүрдур.

(*Әркин Сидиқниң мақалисидин қисқартилип елинди*)

3-тапшурма. Жуқуридики илмий вә публицистикилиқ мәтинләрдики жанрлиқ алаһидиликләргә мисалларни "Т жәдвилигә" йезиңлар.

4-тапшурма. Аннотацияни оқуп чиқип, униң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ениқлаңлар.

Камал Һасамдиновниң мәзкур китави уйғур тибабәтчилигиниң дорилиқ өсүмлүкләр саһасиға беғишланған. Муәллип хәлқимизниң әвлаттин әвлатқа еғизчә сақлинип келиватқан дорилиқ өсүмлүкләр арқилиқ давалаш усуллирини дәсләпки қетим системилиқ асаста йезип топлиған.

Әмгәк кәң китапханларға мөлчәрләнгән.

5-тапшурма. XIII әсирдики даңлиқ мәдәнийәт әлчиси, йезиқ алими, маарипчи Тататуңа һәққидә немә билисиләр? Тор бәтлиридин алим һәққидә мәлумат жиғип, презентация ясап көрүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-дәрис: УЙҒУР ЙЕЗИҒИДИКИ ӘДЛИЙӘ ВӘ ЕГИЛИК ҺӨҖҖӘТЛИРИ

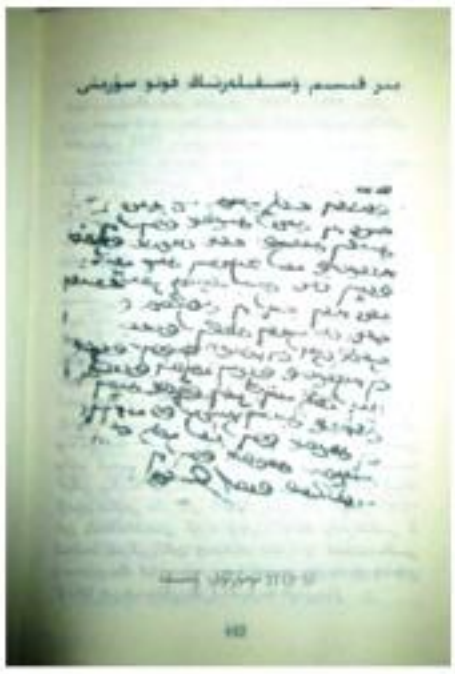

1-тапшурма. Мәтинни "Бәлгү қоюп оқуш (INSERT)" усули арқилиқ оқуп чиқиңлар, жүмлә ахирида қоюлидиған тиниш бәлгүлириниң қаидилирини есиңларға чүшириңлар.

УЙҒУР ЙЕЗИҒИДИКИ ӘДЛИЙӘ ВӘ ЕГИЛИК ҺӨҖҖӘТЛИРИ

Қедимий дәвирләрдики мәдәний вә ихтисадий һаятимизниң тәрәққият басқучини көрситидиған әң муһим ядикарлиқлиримизниң бири әдлийә вә егилик һөҗҗәтлири болуп һесаплиниду. Мәзкүр һөҗҗәтләр асасән Уйғур-Идиқут дөлитидә (850—1335) йезилған. Қедимий вә заманивий түрк тиллириниң чоң мутәхәссиси С.Е.Малов бу ядикарлиқлар Турпан тәвәсидики қедимий уйғурларниң егилик һаятиниң толуқ мәнзирисини көрситип бериду дәп язса, немис сәяһәтчи-алими, уйғур дияриға үч қетим (1904—1905, 1905—1912, 1913—1914) илмий экспедиция уюштурған А.Лекок бу һөҗҗәтләрниң һечбир һоқуқшунас назаритисизла аддий пухралар тәрипидин әдлийәвий җәһәттин саватлиқ йезилғанлиғини алаһидә тәкитләйду. Андин А.Лекок шу дәвирдики Крест жүрүшлири билән мәшғул болған Европа билән уйғурларни селиштуруп, уйғурларниң үстүн мәдәнийәткә егә болғанлиғини язиду һәм пикрини төвәндикичә давамлаштуриду: "Европиниң алийҗанап феодаллириниң толиси мундақ барлиқ қаидилири билән саватлиқ келишимләрни түзүш имканийитигә егә әмәс еди. Уйғурларда болса, бу хил келишимләрни аддий һүнәрвәнму түзгән".

Демәк, Уйғур-Идиқут дөлитиниң аддий пухралири өз дөлитиниң қанунлирини пухта билгән, шулар асасида һәрхил шәртнамиләрни түзәлигән. Шундақла шәртнамә түзгүчиләрниң өз тамғилириму болған. Бу һәқиқәтәнму әждатлиримизниң йүксәк сәвийәгә егә мәдәнийитидин дерәк беридиған әһвал.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һазирға қәдәр тепилған бу хил һөҗҗәтләрниң сани 400 дин ашиду. Бу һөҗҗәтләрниң асасий қисмини әдлийә һөҗҗәтлири тәшкил қилиду. Уларниң төвәндикичә түрлири можут:

I. Қәриз һөҗҗәтлири. Булар бир адәм иккинчи бир адәмдин қәриз алғанда түзүлидиған һөҗҗәтләр болуп һесаплиниду. Қәризгә елинған нәрсиләр, адәттә өсүми билән қайтурулидиған болған. Һазирға мәлум һөҗҗәтләрдә күнҗит мейи, шарап, буғдай, пахта, бөз (пахтидин тоқулған рәхт), терик охшаш нәрсиләрни қәризгә алған. Һөҗҗәттә бу нәрсиләрни өсүми билән қачан қайтурулидиғанлиғиму көрситилгән. Адәттә, немә алса, шуни өсүми билән қайтурған.

II. Иҗарә келишимлири. Бу һөҗҗәтләрдә бир адәмниң иккинчи бир адәмниң етизлиғини, үзүмзарлиғини, өй һайванлирини (мәсилән, сийир) иҗаригә елиши әкс әттүрүлгән. Етизлиқ адәттә, ашлиқ териш үчүн иҗаригә елинип, иҗарә һәққи үчүн һосулниң мәлум миқдари (бәзидә йерими) йәр егисигә берилгән.

III. Сетиш һөҗҗәтлири. Бу һөҗҗәтләр, асасән, етизлиқни, оғулни, қулни сетиш мунасивити билән түзүлгән.

Етизлиқни адәттә, ахча, бөз, үзүмзарлиқ вә товар охшаш нәрсиләргә болған еһтияж түпәйли сатқан.

Оғулни сетиш дәп бериливатқан бу һөҗҗәтләрдә оғуллуққа бериш, оғулни гәрүгә бериш охшаш мәзмунниму өз ичигә алиду. Йеңи аилә оғулни пәқәт маддий җәһәттинла әмәс, һәм мәнивий җәһәттин тәминләш мәҗбурийитини өз үстигә алғанлиғи тоғрисида мәлуматму һөҗҗәтләрдә өз әксини тапқан. Әгәр бу мәҗбурийәтләр орунланмиса, оғул өз аилисигә қайтип кетиш һоқуқиға егә болған.

Қәриз һөҗҗәтлири, иҗарә келишимлири вә сетиш һөҗҗәтлири түзүлүши җәһәттин мәлум ортақлиқларға егә. Уларниң умумий көрүнүши төвәндикичә:

1. Һөҗҗәт түзүлгән вақит. Һөҗҗәтләрдики сәнәләрдә жил он икки һайван циклида көрситилгән: 1-*күсү* (*чашқан*), 2-*уд* (*үй*), 3-*барс*, 4-*тавишқан* (*тошқан*), 5-*лу* (*әждиһа*), 6-*йилан*, 7-*йонт* (*ат*), 8-*қойин* (*қой*), 9-*бичин* (*маймун*), 10-*тақиқу* (*тоху*), 11-*ит* (*ишт*), 12-*тоңғуз*. Он икки ай биринчи, иккинчи в.б. дәп тәртип сани билән көрситилгән.

2. Келишим мәзмуни вә келишим түзгүчи тәрәпләр. Бу қисимда кимниң қандақ еһтияж түпәйли ким билән келишим түзүватқини көрситилиду: *Маңа Қавсидуқа түшкә* (*өсүми билән*) *күнҗит кәргәк* (*керәк*) *болуп, әл Тәмирдин бир күри күнҗит алтим.*

3. Келишим шәрти. Бу қисимда қачан, қандақ әһвалда қәризни қайтуридиғанлиғи ейтилиду: *Күз икки күри күнҗит бирурмән. Бирмәдин кәчүрсәр, мән әл яңинча түши билә бирурмән* (*Вақтида берәлмисәм, әлдә* (*дәләттә*) *қобул қилинған қаидә бойичә пайизи билән беримән*).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. Келишимниң қоғдилиши. Бу әдлийә һөججәтлириниң наһайити муһим қисимлириниң бири болуп, униңда келишим түзгүчи тәрәпләрниң һоқуқ вә вәзипилири бәлгүлиниду. Әгәр икки тәрәпниң бири келишим шәртлирини бузса, униңға қарши һәрхил чариләр қоллинилған: таяқ жазаси, ахча жазаси, мал жазаси, өлүм жазаси в.б.

5. Гувачилар. Барлиқ әдлийә һөججәтлирини түзүштә гувачиларму иштрак қилған. Улар һөججәтни тәстиқлигүчи вә униң шәртлириниң орунлинишини мәлум дәриҗидә капаләтләндүргүчиләр болған. Көплигән һөججәтләрдә икки яки төрт гувачи исимлири көрситилгән. Һөججәтләрдә гувачиларниң тамғилири яки имзалири қоюлған.

6. Биринчи тәрәпниң тамғиси яки имзаси вә һөججәтни язғучиниң исми. Бу ахирқи қисимда қәриз алғучи яки ижаригә бәргүчи яки бирәр нәрсини сатқучиниң тамғиси қоюлуп, андин язғучиниң исми йезилған. Көп вақитларда биринчи тәрәп, йәни қәриз алғучи, ижаригә бәргүчи, сатқучи өзи һөججәтни язған.

IV. Вәсийәтнамә. Вәсийәтнамиләр адәттә, ағрип қелип, өлүм алдида ятқан яки ағрип қелип, ақивәтниң қандақ боларини билмәй арисалда болуп қалған аилә егиси тәрипидин йезилған. Аилә егиси өзидин кейин аяли вә балилириниң ғемини ойлаштуруш мәхситидә өз пикирлирини рәсмийләштүргән.

V. Вәқип һөججәтлири. Бу һөججәтләр асасән диний характерға егә болуп, будда дини раһиплири тәрипидин түзүлгән. Уларда раһипларниң арзу-арманлири, тиләклири өз әксини тапқан.

VI. Егилик һөججәтлири. Һазирға тепилған егилик һөججәтлириниң сани анчә көп әмәс. Адәттә, уларда уйғур деханлириниң, һүнәрвәнлириниң немә елип, немә сатқини, егиликниң кирим вә чиқимлири өз әксини тапқан. Бу хил һөججәтләрниң егилик ғожайининиң күндилиги сүпитидә баһалашқиму болиду. Мәсилән, Турпанда тепилған чоң һәжимлик (200 қур) бир егилик һөججитидә үч әвлатниң һәрхил кирим-чиқимлири хатириләнгән. Бу һөججәт асасән той-төкүн, нәзир-чирақ хиражәтлирини өз ичигә алиду.

2-тапшурма. "Бәлгү қоюп оқуш (INSERT)" усули арқилиқ ениқланған чүшиниксиз мәсилиләрни топлуқ иш арқилиқ муһакимә қилиңлар.

3-тапшурма. Оқулған мәтиндин исимлиқ вә пеиллиқ сөз бирикмилиригә бәштин мисал йезиңлар.

4-тапшурма. Берилгән мәтинниң қайси стильда йезилғанлиғини ениқлаңлар вә қолланған тил қураллири арқилиқ дәлилләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-дәрис: ҚЕДИМИЙ УЙҒУР ТИЛИДИКИ ӘДӘБИЙ ЯДИКАРЛИҚЛАР ВӘ САЛАМ ХӘТЛӘР

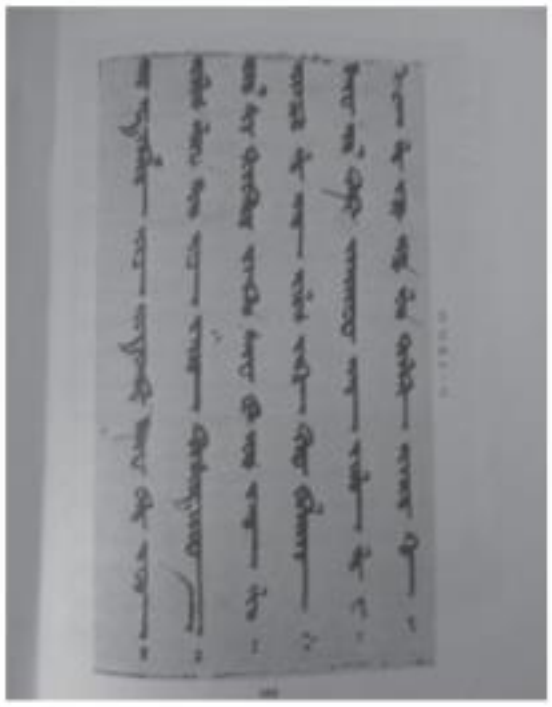

1-тапшурма. Муәллимниң оқуп бериши арқилиқ төвәндики икки мәтинни тиңшаңлар. Улардики әхбарат арқилиқ кәтириливатқан мәсилиләрни чүшәндүрүңлар..

Қедимий уйғур тилида һәм йезиғида йезилған әдәбий ядикарлиқларни мәйданға кәлгән орниға бағлиқ Уйғур-Идуқут дөлитидә (850—1335) һәм Қараханий-Уйғур дөлитидә (850—1212) йезилған әдәбий ядикарлиқлар дәп иккигә бөлүшкә болиду. Мәлумки, бу дәвирләрдә Уйғур-Идиқут дөлитиниң рәсмий дини буддизм, Қараханий-Уйғур дөлитиниң ислам дини еди. Мәзкур дөләтлиримиздә йезилған әдәбий ядикарлиқларда әждатлиримиз етиқат қилған бу икки диннің бәзибир элементлири өз әксини тепиши тәбиий. Сәвәви һәрқандақ бәдиий әсәр өзи мәйданға кәлгән идеологиялик муһит билән мәлум дәриҗидә бағлиқ болиду. Мәсилән, Й.Х.Һаҗипниң “Қутадғу билик”, Ә.Йүгнәкийниң “Әтәбәтул һәқайиқ” охшаш әсәрлиридә ислам дининиң аз болсиму тәсири болса, Уйғур-Идиқут дөлитидә йезилған әдәбий ядикарлиқлиримизда будда дининиң излири байқилиду. Амма әдәбий ядикарлиқлар диний ядикарлиқлардин мәхсити, мәзмуни җәһәттин кәскин пәриқлиниду. Әгәр диний ядикарлиқлиримиз мәлум бир динни тәрғип қилиш мәхситидә униң маһийитини, қанун-қаидилирини ечип бериш үчүн йезилса, әдәбий ядикарлиқлиримиз хәлқимизниң күндилик турмуши һәққидә, миллий чүшәнчилири һәққидә йезилған. Мәсилән, Турпанда тепилған шеирларда билим, милләтпәрвәрлик, достлуқ, муһәббәт, айрилиш, сеғиниш охшаш мәсилиләр тоғрилиқ сөз болса, “Қутадғу биликтә” хәлқимизниң дөләт түзуми һәққидики көзқариши, миллий дуния тонуши өз әксини тапқан.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

* * *

Әждатлиримизниң йуксәк мәдәний дәриҗисини көрситидиған кейинки ядикарлиқлар уйғур йезиғидики салам хәтләр болуп һесаплиниду. Турпандин тепилған салам хәтләрни дәсләп В.В.Радлов 1918-жили нәширгә тәйярлиған.

Қедимий уйғурчә салам хәтләрниң асасий қисми һазир Берлинда сақланмақта. Уларниң наһайити аз қисми нәшир қилинған. 1971-жили салам хәтләрниң мәлум бир қисмини Семих Тезҗан билән Петер Циме елан қилиду.

Уйғурчә салам хәтләр, адәттә, үч хил услубта йезилған: мәхсәтни бевасита йезиш; диний мәзмунда башлап, андин мәхсәткә өтүш; шеир билән нәсирни тең қоллинип йезиш.

Салам хәтләр тилиниң аддийлиғи, йәни җанлиқ тилға йеқинлиғи билән пәриқлиниду. Салам хәтләрдә сәнәләр әдлийә вә егилик һөҗҗәтлиридикигә охшаш болған. Бирақ улар хәт бешидиму, ахиридиму қоюливәргән.

Салам хәтләрниң түзүлүши мәлум дәриҗидә турақлиқ характерға егә болған. Муқәддимә қисмида хәт йезилған вақит, кимгә қаритилғанлиғи, ким язғанлиғи көрситилгән. Салам хәтләрниң оттура қисмида асасий мәхсәт бәзидә қисқа, бәзидә тәпсилий ейтилиду. Йәкүнлигүчи қисим салам хәтниң умумий мәзмуниға бағлиқ болған. Әгәр хәт рәнҗиш, тәнбиһ мәзмунида болса, униң алаһидә йәкүнлигүчи қисми болмиған. Достанә яки адәттики бир әхбарат мәзмунидики хәтләр ахирида "әсәнин әдгүн әрдүкин әшидип қатығ савынурбиз" (есән, яхши екәнлигиңларни аңлап, қаттиқ сөйүнимиз), "тәңри қуты кәнту йарлықаю бирсун" (тәңрим саадити өзи (силәргә) буйрисун), (силәрни бәхитлик қилсун) охшаш турақлиқ ибариләр билән аяқлашқан.

Уйғур йезиғида йезилған қедимий уйғур тилиға аит салам хәтләрниң ичидә пүтүнләй шеирий шәкилдә йезилғанлириму учришиду. Әждатлиримизниң жуқури әдәбий саватидин дерәк беридиған мундақ салам хәтләрниң бирини (80 қурдин ибарәт) венгр алими Жорж Һазай 1971-жили елан қилған. Униңдин кейин бу салам хәт һәққидә немис алими Петер Циме 1972-жили, япон алимлири Ода Жутең 1984, 1993-жиллири, Масарио Шагаито 1991-жили өз тәтқиқатлирини нәшир қилиду.

2-тапшурма. "Қедимий уйғур тилидики әдәбий ядикарлиқлар вә салам хәтләрниң әһмийити" мавзуси бойичә бәш минутлуқ эссе йезиңлар.

3-тапшурма. Бир-бириңларниң язған эсселирини оқуп, стильлиқ камчилиқларни, орунсиз қоллинилған сөз- ибариләрни тәһрир қилиңлар.

4-тапшурма. Жүпләрдә бирикип, жуқурида берилгән мәтиндин сүпәтлик вә рәвишлик сөз бирикмилирини ениқлап йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2 ИНСАНИЙ ҚӘДРИЙӘТЛӘР

1-дәрис: ЯХШИЛИҚ

1-тапшурма. Төвәндики мақалларниң мәзмунини йәккә вә топлуқ иш арқилиқ тәһлил қилиңлар.

Яхшилиқ қилдиң — хоп қилдиң, миннәт қилдиң — йоқ қилдиң. Яхшилиқниң чоңи йоқ, яманлиқниң кичиги. Яхшилиқни суниң айиғиға ташла, бешидин издә. Яхшилиқ көрүнмәс, яманлиқ көмүлмәс. Яхшилиқ күтсәң, яхшилиқ қил.

2-тапшурма. Муәллимниң оқуп бериши арқилиқ мәтинни тиңшаңлар вә униңдики вақиәләрни "Вақит тизмиси" диаграммисиға селиңлар.

ЯХШИЛИҚТИН ВАПА, ЯМАНЛИҚТИН ҖАПА КЕЛИДУ

Бурунқи бир заманда Асим вә Қасим исимлиқ икки савақдаш өткән екән. Улар йезидики мәдрисидә данишмән устаз қолида оқуйдекән.

Бир күни бу икки шагиртиниң билимини синап көрмәкчи болған устаз уларға:

— Вапа дегән немә, жапа дегән немә? — дәп соал қоюпту. Иккиси һәрқанчә ойлапму бу соалға еник жавап берәлмигәндин кейин, данишмән:

— Жуқарқи мәлидә икки бовай бар, бу соалниң жававини әшулар билиду. Шулардин билип келиңлар, — дәпту.

Асим тиришчан, чиқишқақ һәм мулайим екән. Қасим урушқақ, ичи тар, һорун екән. Асим нурғун нәсиһәт қилип, жуқарқи мәлигә беришқа Қасимни аран көндүрүпту. Улар жуқарқи мәлигә берип биринчи бовайниң һойлисиға кирсә, һойла бәкму азадә, мәлидики чоң-кичик һәммиси бу бовайни өз дадисидәк һөрмәтләп, айиғи үзүлмәй кирип әһвал сорап, униң еғир-йеник ишлирини қилип беридекән. Буни көргән Асим:

— Бова, яшанғанлирида мундақ чоң һөрмәткә қандақ ериштиниз? — дәп сорапту. Бовай:

— Балам, мән яшлиғимда кишиләр билән чиқишип, тапқинимни мәлидикиләр билән тең йәп, тең хәшләп, баримни айимидим,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

һечкимни рәнжитмидим, қолумлин келишичә башқиларға яхшилиқ қилдим. Қериғинимда мәлидикиләр һөрмәтләп маңа вапа қилди. Һечқанчә ялғузчилиқ тартмай убдан келиватимән, — дәпту.

Улар иккинчи бовайниң һойлисиға кирсә, һойла паскинчилиққа тошқан болуп, бовай наһайити қийин турмуш өткүзүватқан екән. Буниңдин һәйран болған икки савақдаш:

— Бова, немишкә мошундақ қийин турмушқа қалдиңиз? — дәп сорапту.

— Балилирим, мениңдин несиһәт шуки, яшлиғиңларда башқилар билән чиқишип өтүп, қолуңлардин келишичә яхшилиқ қилиңлар. Мән яш чеғимда тәрса, гуманхор, пихсиқ едим. Бу мәлидә мән урушмиған бирму адәм йоқ. Мошу яшқа кәлгичә бирсигиму яхшилиқ қилмаптимән. Шуңлашқа қериғинимда жапа тартиватимән, — дәпту.

Асим билән Қасим устазиниң алдиға келип, көргән вә аңлиғанлирини сөзләп берипту. Шуниңдин кейин данишмән устаз уларға:

— Есиңларда шуни яхши тутуңларки, яшлиғиңларда немә тәрсәңлар, қериғанда шуни оруйсиләр. Яхшилиқтин вапа, яманлиқтин жапа келиду, — дәпту.

3-тапшурма. "Төрт жүмлә" усули арқилиқ мәтинниң асасий идеясини ениқлаңлар.

1-жүмлә. Мениң пикримчә, мәтиндики асасий ой ...
2-жүмлә. Уни мән төвәндикичә чүшәндүримән ...
3-жүмлә. Буниңға мән мундақ мисалларни кәлтүрәләймән ...
4-жүмлә. Булардин төвәндикичә хуласигә келишкә болиду ...

4-тапшурма. "Мән қандақ яхшилиқларниң егиси" дегән мавзу әтрапида монолог яки эссе йезип көрүңлар. Жүпләрдә бир-бириңларниң ишиңларни баһалап, аннотация йезиңлар. Иҗадий ишлардики жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил қураллириниң орунлуқ қоллинилишиға көңүл бөлүңлар.

5-тапшурма. Мәтиндин бәш исимлиқ вә бәш пеиллиқ сөз бирикмисини тепиңлар вә уларниң бағлиниш йоллирини ениқлап, төвәндики жәдвәлгә йезиңлар.

Исимлиқ сөз бирикмилири		Пеиллиқ сөз бирикмилири	
1. Яндишиш мунасивити	1. 2.	1. Яндишиш мунасивити	1. 2.
2. Башқуруш мунасивити	3.	2. Башқуруш мунасивити	3. 4. 5.
3. Маслишиш мунасивити	4. 5.		

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-дәрис. ӘҚИЛ ВӘ БИЛИМ

1-тапшурма. Муәллимниң оқуп бериши арқилиқ мәтинни тиңшап, униндики муәллипниң көз-қаришини билдүридиған сөзләрни, сөз бирикмилирини, қурларни вә экспресив-эмоционал сөзләрни төвәндики жәдвәлгә йезип, уларниң ролини тәһлил қилиңлар.

Муәллипниң көз-қаришини билдүридиған сөзләр, сөз бирикмилири, қурлар.	1. 2. 3. 4. 5.
Экспресив-эмоционал сөзләр	1. 2. 3. 4. 5.

148 Яратти вә йүксәлтти таллап адәм,
Берип һош-әқил, пәзил, илимни һәм.
149 Тилини чиқирип, аңа бәрди дил,
Уят бәрди йәнә гөзәл, хуш пеил.
150 Билим бәрди, инсан зорайди бу күн,
Әқил бәрди, шуңа йешилди түгүн.
151 Худа бәрсә кимгә әқил-һош, билик,
Тола яхшилиққа узатур илиг (қол).
152 Билимни бүйүк бил, әқилни улуқ,
Бу икки йүксәлтүр қулниму толуқ.
153 Бу сөзгә гувадур төвәндики сөз,
Бу сөзни ешиткин, сөзүңни бунда үз.
154 Әқил қайда болса, улуқлуқ болур,
Билим кимдә болса бүйүклүк тапур.
155 Әқиллиқ уқар ол, билимлик билур,
Билимлик әқиллиқ тиләккә йетур.
156 Билим мәнисини бил, билим немә дәр,
Билим у сақайтур кесәл болса әр.
157 Билимсиз киши барчә ағриқ болур,
Даваланмиса у тирикла өлүр.
158 Кесәлни давалат, бар, әй билмигән,
Әй, алим, наданға дава әйлә сән.
159 Әқилдур бурундуқ, аңа йәтсә әр,
Түмән миң тилиги һәм болса йетәр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

160 Кишигә ерур көп әқил пайдиси,
Билим билсә инсан әзиз болғуси.
161 Җимики ишиңни әқил билән қил,
Билим бирлә вақтиңни сақлашни бил...
287 Тилигим еди сөз, әй алим һеким,
Әқил вә билимдин сөзләш мәхситим.
288 Әқилдур чирақтәк қараңғу түни,
Билим — у йоруқлуқ, йорутқай сени.
289 Өсәр әр әқилдин, билимдин бүйүр,
Бу икки билән әр қәдирлик болур.
303 Әқил бирлә есил атилур киши,
Билим бирлә бәгләр қилур әл иши.
305 Әқил азини аз демә, нәпи көп,
Билим азини аз демә, қәдри хоп.
310 Билим кимядәк (магнтттәк) жиғар нәрсини,
Әқилдур сарийи, жиғар һәммини.
311 Ипар бирлә билим кетәр охшишип,
Тутуп болмас уни өздә йошуруп.
312 Ипарни йошурсаң, һиди билдүрәр,
Билимни йошурсаң, сөзүң көрситәр.
313 Билим байлиқтур, гадайлатмайдиған,
Қарақчи вә оғри алалмайдиған.
314 Кишигә әқил вә билимдур кишән,
Яманлиқ қилалмас әр кишән билән.
317 Әқилдур саңа қәсәм қилишқан адаш,
Билим чин меһриван саңа қериндаш.

(*"Қутадғу биликтин" үзүндә*)

2-тапшурма. Мәтиндики асасий ойни "Йәккә диаграммиға" йезиш арқилиқ чүшәндүрүңлар.

3-тапшурма. Төвәндики мавзуға бағлиқ мақалларниң мәнасини шәрһиләңлар. Мақални тәһлил қилиш арқилиқ, асасий ойни ениқлаңлар.

Адәм әқли билән көрүнәр.
Әқиллиқ өзини әйипләр, әқилсиз – достини.
Билмигән әйип әмәс, билгүси кәлмигән әйип.
Алим болсаң, аләм сениңки
Билим – әқилниң чириғи.

4-тапшурма. "Ахирқи бәш минут" усули арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-дәрис: ПАТРИОТИЗМ

1-тапшурма. "Патриотизм" чүшәнчиси һәққидә өз ойлириңларни постерға чүшириңлар.

2-тапшурма. Мақалини оқуп чиқиңлар һәм қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажритиңлар.

Патриотизм һәрқандақ аң-сәвийәси, виждани бар адәмдә болуши тәбиий. Шуни әстә тутуш керәкки, адәм патриот болуп туғулмайду, патриот болуп шәкиллиниду. Патриотлуқ тәрбийини бир иҗадий җәриян сүпитидә қарашқа болмайду. У елимизниң келәчиги үчүн күрәш, йәни қилмишниң өсүшигә, нәшихорлуққа, һарақхорлуққа, экстремизмға, терроризмға вә башқа һарам нийәтлик һадисиләргә қарши күрәш.

Патриотизм өзлүгидин шәкилләнмәйду. У елимизниң тарихини чоңқур билиштин, униң мустәқиллиги вә гүллиниши үчүн күч чиқарған әждатлар хизмитини чүшиништин вә һөрмәтләштин башлиниду. Патриотизм жүрәкниң чоңқур қатламлиридин орун алидиған алийҗанап сезим. Уни сөз билән әмәс, иш билән көрситиш керәк. Өзини өзи патриот дегән адәмгә қариғанда, башқа вәтәндашлири патриот дегән адәм һәқиқий патриот.

Қазақстанлиқ патриотизм дөләтчиликни, қазақстанлиқ мәзмунни чүшинишкә асаслиниду. У төвәндикиләрни өз ичигә алиду: адәмниң туғулуп өскән йеригә болған муһәббити, дөләт тили вә ана тилиға болған һөрмити, Вәтининиң мәнпийәтлирини қоғдиши, Вәтинигә пухралиқ сезимини билдүрүши вә садиқлиқни сақлиши, униң иҗтимаий, мәдәний, ихтисадий утуқлири билән махтиниши, мустәқиллигини қоллиши вә қоғдиши, Вәтининиң өткән тарихиға вә униңдин мирас болуп келиватқан әнъәниләргә һөрмәт билдүрүши, өзиниң әмгигини, қабилийитини, күчини Вәтининиң гүллинишигә сәрип қилиши.

Яш, мустәқил вә иқтидарлиқ дөлитимизниң қисқа вақитниң ичидә йәткән утуқлири қазақстанлиқ патриотизмниң айрим вә чоңқур сәясий һадисә ретидә шәкиллинишигә яхши асас болалайду.

Қазақстанлиқ патриотизмниң асасий мәхсәтлириниң бири — һәрбир пухраниң хизмитигә, өмүр сүрүш тәрзигә хуштарлиғини, иллиқ сезимини һасил қилиш арқилиқ уларниң өмрини мәзмунлуқ қилиш. Шундақла пухраларниң патриотлуқ аң-сәвийәсини, Вәтини алдидики садақитини күчәйтишни, елиниң тарихий қәдрийәтлирини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

һөрмәтләшни, конституциялик вәзипилирини орунлашқа тәйяр болушни мәхсәт қилиду.

Булардин башқа дөләт алдида төвәндикичә вәзипиләр қоюлиду: адәмләрниң актив пухралиқ позициясини тәрбийиләш, һәрбий-патриотлуқ вә толерантлиққа тәрбийиләш, муһим иҗтимаий қәдрийәтләрни шәкилләндүрүш.

Патриотизм тәбиәтни, қоршиған аләмни, туғулған йерини, кочини, өйни қәдирләш, миллий әнъәниләрни һөрмәтләш арқилиқ көрүнүш тапиду. Мошуларниң һәммиси балилиқ дәвирдин башлап адәм бойиға синдүрүлүши керәк. Патриотизм аилидин башлиниду. Аилидә тәбиәтни асраш, қоршиған муһитни қәдирләш, инсаний қәдрийәтләр шәкиллиниду.

Пухралиқ патриотизм өз хәлқиниң әнъәнилирини вә мәдәнийитини қәдирләшкә, башқа хәлиқләрниң миллий сезимлирини һөрмәтләшкә, милләләр ара зиддийәтләрниң алдини елишқа, Қазақстанниң бирпүтүнлүгини сақлашқа, униң дуниядики абройини, инавитини ашурушқа дәвәт қилиду.

Экстремизм, миллий вә иҗтимаий топлар арисидики өчмәнлик һәм мошундақ зиддийәтләрни кәлтүрүп чиқидиған тәшвиқатлар пухралиқ патриотизмға ят ишлар һесаплиниду.

Патриотизм — мустәқил Қазақстанни техиму тәрәққий әткүзүш вә күчәйтишниң муһим амили. Өз елини сөйүш, өз ели билән пәхирлиниш вә униң парлақ келәчигигә ишиниш қазақстанлиқ патриотизмниң мәзмут һулини тәшкил қилиду.

(*Интернеттин елинған*)

3-тапшурма. Мәтиндики асасий вә қошумчә әхбаратни еniқлап, төвәндики җәдвәлни толтуруңлар.

Асасий әхбарат	Қошумчә әхбарат

4-тапшурма. Патриотизмға бағлиқ "патриотлуқ нахшилар" вә "патриотлуқ фильмлар" дегән мавзуда топларда постер ясап, қоғдаңлар.

5-тапшурма. Оқуғучиларға беғишланған "Сарбаз" һәрбий-патриотлуқ оюни һәққидә немә билисиләр? Бу оюнға қатнашқиниңлар барму? Тор бәтлири арқилиқ оюн қаидилири билән тонушуп чиқиңлар вә синиплар ара яки мәктәп даирисидә бу оюнни уюштуруңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-дәрис: АДАЛӘТ

1-тапшурма. Төвәндики мақалларниң вә "Қутадғу биликтин" елинған үзүндиниң мәзмунини йәккә вә топлуқ иш арқилиқ тәһлил қилиңлар.

Адаләтниң бошлуғи — касапәтниң хушлуғи. Адиллиқ — дадиллиқ. Адиллиқ мәмликәтниң аватлиғидур.

809 Қилурмән адаләт билән һәл ишни,
Айримасмән бәг вә қул дәп һеч кишини.
817 Керәк оғлум болсун, йеқин туққиним,
Йолувчи, өткүнчи, бирәр қониғим.
818 Маңа тең һәммиси қанун алдида,
Башқичә болмасмән һөкүм вақтида.
819 Бу бәглик асаси адаләт ерур,
Адил болса бәгләр, тириклик болур.
821 Адаләт үстидә бу бәглик һули,
Бу бәглик асаси адаләт йоли.
822 Һөкүм қилса әлгә адил бирлә бәг,
Тиләк арзусиға болур йәткили.
824 Әлиг деди: Алим бу қилиғим көрүп,
Қойди бу етимни Күнгә охшитип.
825 Қара Күн увулмас — һемишәм пүтүн,
Йоруғи бирдәкла вә парлақ толун.
826 Мениңму қилиғим аңа охшиди,
Адаләт билән толди, кам болмиди.
827 Иккинчи, туғар Күн, йорур бу жаһан,
Умумға чачар нур, камаймас һаман.
828 Мениңму һөкмүм шу, йоқалмас өзәм,
Пүтүн хәлиққә бирдәк қилғиним, сөзүм.
829 Үчинчи, иссийду йәр, чиққанда Күн,
Чечәк ачилур анда түмән миң түсүн.
830 Қайси әлгә кирсә мениң қанунум,
У әл түзиләр, болса таш яки қурум.
831 Туғар Күн ериғ яки ериғсиз демәс,
Умумға йоруқлуқ берәр, камаймас.
832 Мениңму қилиғим мошундақ болур,
Мениңдин һәммигә тегәр тең үлүш.

(*"Қутадғу биликтин" үзүндә*)

2-тапшурма. Адаләт мавзуси бойичә қошумчә материаллар топлап, тезислиқ режә түзүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. "Адәмниң адил болуши өзигила бағлиқ" дегән қарар бойичә пикир муназирисини (дебат) уюштуруңлар. Спикерларниң нутқидики интонациягә, үз, тән һәрикитигә көңүл бөлүңлар. Пикир-талашта экспресив-эмоционал сөзләрниң әһмийити һәққидики оюңлар билән бөлүшүңлар.

4-тапшурма. "Адиллиқ бар йәрдә –ғалибийәт бар" дегән мавзуда 5 минутлуқ эссе йезип көрүңлар.

5-дәрис: САЛАМӘТЛИК

1-тапшурма. Төвәндики мақалларниң мәзмунини йәккә вә топлуқ иш арқилиқ тәһлил қилиңлар.

Сиһһәт (сақлиқ) тилисәң аз йә, иззәт тилисәң аз дә. Сақ тәндә — сағлам әқил. Сақлиғиң — байлиғиң.

2-тапшурма. Төвәндики икки мавзуси охшаш илмий вә публицистикилиқ стильдики мәтинләрни оқуп чиқип, уларниң мавзусини, түрлирини (тәсвирләш, баянлаш, муһакимә қилиш), қурулмисини селиштуруп тәһлил қилиңлар һәм төвәндики жәдвәлни толтуруңлар.

1-мәтин	2-мәтин
Мәтиннің стили	
Мәтиннің мавзуси	
Мәтиннің түри	
Мәтиннің қурулмиси	
Икки мәтиннің охшашлиғи	
Икки мәтиннің пәрқи	

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚЕДИМИЙ УЙҒУР ТИЛИДИКИ ТИБАБӘТЧИЛИККӘ АИТ ЯДИКАРЛИҚЛАР

Мәлумки, уйғур тибабәтчилиги узун тарихқа егә. Кейинки жиллири жүргүзүлгән археологиялик тәтқиқатлар нәтиҗисидә бизниң эрамизниң дәсләпки әсирлиригә мәнсүп һәрхил тибабәтчиликкә мунасивәтлик материаллар тепилған.

Қедимий уйғур тилида вә уйғур йезиғида йезилған тибабәтчиликкә аит бир ядикарлиқ Германияниң үчинчи қетимлиқ экспедициясидә Турпандин тепилған. Һазир у Берлинда сақланмақта. 198 қурлуқ бу ядикарлиқта 46 түрлүк ағриқниң даваси берилгән. Бәзи ағриқларниң бирнәччә түрлүк давалаш йоли көрситилгән. Мәсилән, дәм сиқилиш (4), көз ағриғи (6), чиш ағриғи (4), қарғулуқ (3), баш ағриғи (4), бурун қанаш (4), қотур (4). Булардин башқа жүрәк сиқилса, қосақ ағриса, ақ ағриқ (песи) болуп қалса, ғалҗир ишт чишлисә, үзни данихорәк басса, сараң болуп қалса, қулаққа кир тошуп қалса, чишни қурут йесә, сөгәл чиқса, яман яра болуп қалса, бәзгәк болуп қалса; шамалдарап, көзи, ағзи маймақ болуп қалса; бурун ичигә әт үнсә, туму (грипп) болуп қалса, үн тутулуп қалса, мәйдә ағриса вә башқиму ағриқларға дучар болуп қалса, қандақ нәрсиләрдин қандақ усулда дора ясап, давалиниш керәклиги берилгән. Уларни қедимий дәвирдики уйғурларниң дорилиқ рецептлири сүпитидә қарашқа болиду.

Мәзкүр ядикарлиқни Р.Р.Арат 1930—1932-жиллири Берлинда немис тилида нәшир қилинған мәхсус әмгәклири билән дунияға тонутқан. Кейин бу ядикарлиқларни үгинип, “Уйғурларда тибабәт” намлиқ әмгәк язған тиббий пәнләр профессори Сүһәйил Үнвәр әждатлиримизниң бу саһадики утуқлирини жуқури баһалап, мундақ дәйду: “Уйғурларниң тибабәтчилигини тәтқиқ қилғансири, уларниң яшаш хусусийәтлири вә ағриқларни маддий нәрсиләр билән давалашқа әһмийәт бәргәнлигиниң қиммити техиму ашмақта. Пүткүл дуния бойичә сехир, жаду қилиштәк мәнивий усуллар билән ағриқ давалашқа һәрикәт қилиш һөкүмранлиқ қилип турған пәйттә, уларниң кесәлләрни маддий йоллар билән давалаш чарилирини издигәнлиги наһайити әһмийәтликтур. Бу уйғурларниң илим-пән, мәдәнийәт саһасидики тәрәққият дәриҗисини көрситип бериду”.

Мәлумки, 1981-жили 24-февраль күни Шәрқий Түркстанда йеши қириқлар чамисидики наһайити яхши сақланған бир адәмниң жәсиди тепилған (Кроран гөзили). Франция, Япония алимлири бу жәсәтни тәкшүрүп чиқип, униң 6424 жил бурун дәпнә қилинғанлиғини ениқлайду. Бу жәсәтниң шунчә жил давамида бузулмай, бизниң дәвримизгә йетип келишиму беваситә қедимий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

уйғур тибабәтчилигиниң тәрәққият дәриҗисини көрситиду. Сәвәви, җәсәт наһайити сүпәтлик мумияланған. Мумиялаш болса тибабәтчилик билән зич мунасивәтлик.

Жуқурида кәлтүрүлгән мәлуматлардин төвәндикичә хуласиләргә келишкә болиду: а) уйғур тибабәтчилиги тарихи хелә қедимий дәвирләрдин башланған; ә) уйғур тибабәтчилиги илмий асасқа егә болған, б) қедимий уйғурлар тибабәтчилиги өз дәвригә нисбәтән хелә илғар усулларға асасланған.

УЗАҚ ӨМҮР КӨРҮШ ВӘ САҒЛАМЛИҚ

Бәдиниңиздики токсинни чиқириветиң. Нурғун узақ өмүр көргүчиләр тамақни аз йейиш, тәрләш арқилиқ булғанған вә начар йемәкликләрдин һасил болған токсинларни қәрәллик һалда бәдәндин чеқириветишни қоллайду. Буниңдин башқа, һәр күни 2000 миллилитр әтрапида су ичишму муһим, су қанни суюлдуруп, токсинни чиқириветишкә пайдилиқ.

Чоң-кичик тәритиңизгә диққәт қилиң. Һәрикити аз кишиләр 30—40 яшларға кириш биләнла қәвзийәт болуп қалиду, буниң билән чиқириветишкә тегишлик нәрсиләр боғмақ үчәйдә тохтап қалидудә, зәһәрлик маддилар қан айлиниш арқилиқ қайта қобул қилинип, әзалар вә тоқулмиларға йәткүзүлиду. Нәтиҗидә һәрхил кесәлни кәлтүрүп чиқириду.

Қеришқа тақабил туруп, иммунитет күчи һасил қилиң. Сағлам болуш үчүн иммунитет системисини күчәйтиш керәк. Йемәклик җәһәттә, көктат вә мевиләрни көп йейиш лазим. Көк чай тәркивидә антбиоксидлар, антбиотиклар вә вирусқа тақабил туридиған маддилар бар. Шуңа уни дайим ичип бериш керәк. Пурақлиқ могу, самсақ, қетиқларниң тәркибидә адәм бәдинигә пайдилиқ маддилар бар. Униңдин башқа, цинк, селен қатарлиқ микро миқдарлиқ элементлар вә витамин қатарлиқларни толуқлашқиму диққит қилиш лазим. Рәһий һаләтму иммунитет системисиға зор тәсир көрситиду. Шуңа актип, үмидвар рәһий кәйпиятни сақлаш лазим. Униңдин башқа, йетәрлик ухлаш вә һәрикәт қилиш лазим.

Меңигә пайдилиқ йемәкликләрни йәң. Белиқ түридикиләрдин пақа белиқ, маккерил белиқи, сардена белиқиниң яғлири DNA ниң мәнбәси һесаплиниду.

Һәрикәт қилиң. Һәрикәт қилиш қан айлинишни яхшилайду, адәм бәдинидики һүҗәйриләргә техиму көп озуқлуқ киргүзиду. Тәтқиқатлардин байқилишичә, қәрәллик оксигенлиқ һәрикәт қилип туруш өмүрни узартидикән. Һәрикәт қилиш рак кесилигә гириптар болуш хәвпини азайтидикән. Һәр күни йерим саәттин көпрәк оксигенлиқ һәрикәт қилиш, йәни тез меңиш, аста йүгүрүш, су үзүш, уссул ойнаш, велосипед миниш қатарлиқлар сизни сағлам қилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Зиядә ғәм йейиш өмриңизни қисқартивәтмисун. Узақ өмүр көргүчиләрдә мундақ бир алаһидилик бар, улар түнүгүнки иш үчүн өкүнмәйду, әтики иш үчүн ғәм қилипму кәтмәйду. Көңли хатирҗәм, кәйпияти азадә болуш узақ өмүр көрүшниң сирлириниң бири. Адәмниң кәйпияти жиддий болғанда йүрәк соқуши тезләп, нәпәс елиши жиддийлишип, қан бесими өрләп кетиду, шуниң билән адәмниң иммунитет күчи, һәзим қилиш иқтидари қатарлиқлар тосалғуға учрайду. Бундақ амиллар даим кесәл яки зәиплишип қеришни кәлтүрүп чиқириду. Тәкшүрүштин испатлинишичә, 80% тин жуқири һәрхил кесәл, жүмлидин рак кесили, жүрәк, меңә қан томур кесәлликлири қатарлиқларниң һәммиси узақ вақит жиддий һаләттә турғанлиқтин пәйда болидикән. Қизиқарлиқ паалийәтләргә көпрәк қатнишиш, қанғучә күлүвелиш, бир мәзгил һиссият йетилдүрүш қатарлиқларниң һәммиси жиддий кәйпияттин қутулушқа пайдилиқ.

(*Интернеттин елинған*)

3-тапшурма. Мәтинләрдә көтирилгән асасий мәсилини тәһлил қилиш арқилиқ, асасий ойни еniқлаңлар.

4-тапшурма. "Сағлам һаят тәрзи" мавзусида презентация ясаңлар. Ясалған йәккә ишниң тәркиви вә рәсмийләштүрүлүши һәққидә топларда өз пикриңларни оттуриға қойуңлар.

5-тапшурма. Төвәндики сүрәтлик жәдвәлни толтуруңлар. Сүрәттә берилгән йәл-йемиш вә көктатларниң адәм саламәтлигигә пайдиси һәққидә мәлумат жиғиңлар. Уларниң тәркивидики витаминларниң пәрқини Венн диаграммиси арқилиқ селиштуруңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-дәрис: ЕТИҚАТ

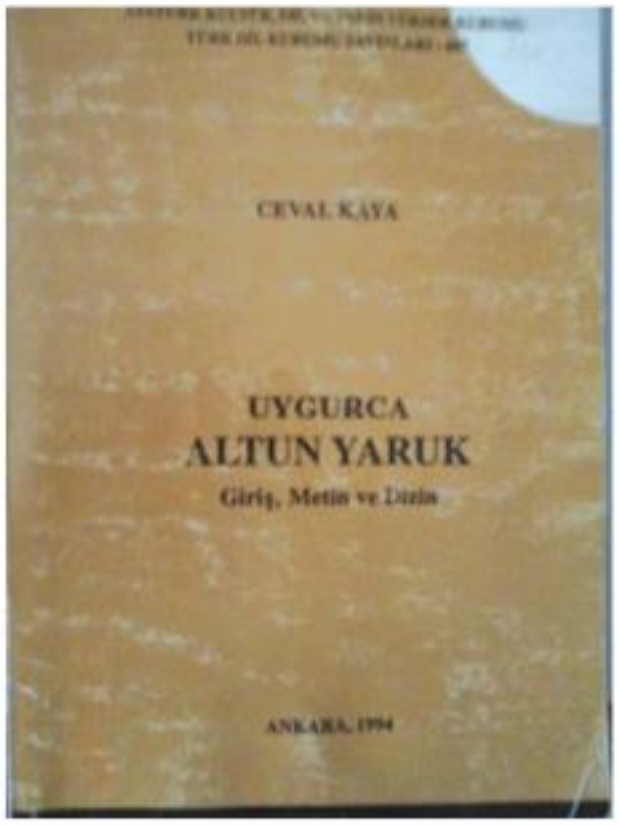

1-тапшурма. "Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитидә" "етиқат" сөзигә берилгән изаһ билән тонушуп чиқип, биринчи вә иккинчи мәналири арисидики охшашлиқ вә пәриқләрни ениқлаңлар. Пикриңларни Венн диаграммисиға йезиңлар.

Етиқат — 1) Бирәр мәсләккә, идеологиягә, көзқарашқа; бирәр ким яки бирәр нәрсигә болған ишәнч, униңға бағланған үмүт. 2) Худаға яки бирәр ғәйрий тәбиий күчкә болған ишиниш.

2-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип, төвәндики "Мәтингә обзор" җәдвилини толтуруңлар.

№	Обзор соалири	Җаваплар
1	Мәтингә қандақ нам қойған боларediңиз? Немишкә?	
2	Мәтиннің жанри қандақ? Немишкә?	
3	Мәтин немә тоғрисида?	
4	Мәтин кимләр үчүн мәлчәрләнгән? (йеши, қизиқиши) немишкә?	
5	Мақалини башқиларға оқушқа тәвсийә қиламсиз? Немишкә?	
6	Мәтин мәзмуниға қандақ баһа бәргән боларediңиз? Немишкә?	
7	Мәтин мәзмунининг "етиқат" сөзигә қандақ мунасивити бар?	

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қедимий уйғур тилидики диний ядикарлиқлар әждатлиримизниң қедимий дәвирләрдә етиқат қилған будда, мани, христиан динлириға мунасивәтлик болуп, улар уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң асасий қисмини тәшкил қилиду.

1) Будда диниға мунасивәтлик ядикарлиқлар. Мәлумки, будда дини б.э.и. VII—VI әсирләрдә Һиндстанда вужутқа кәлгән. Бу дин түрк дуниясиға б.э. I әсирлиридә кирип өзлишишкә башлиған. Әждатлиримиз арисида 762-жили мани динини Уйғур-Орхон дөлитиниң рәсмий дини сүпитидә қобул қилғанға қәдәр будда диниға етиқат қилғучиларниң сани хелә көп болған. X әсирдин башлап, бу дин Уйғур-Идиқут дөлитиниң рәсмий дини сүпитидә тонулғандин кейин будда динини мәхсус дөләт тәрипидин тәрғибат қилиш үчүн көплигән бутханилар селинған, бәзи мани ибадәтханилириму бутханиларға айландурулған. Қедимий уйғур тилиниң чоң мутәхәссиси С.Е.Маловниң пикричә, әждатлиримиз будда диниға бағлиқ барлиқ әсәрләрни дегүдәк өз ана тилиға тәржимә қилған. Будда диниға бағлиқ әдәбиятлар сани болса, хелә көп болған. Әң қедимий һәм асасий будда тәлимати ипадиләнгән “Трипитака” (Үч севәт) өзила 17 китаптин ибарәт. Қошумчә китапларниң сани болса буниңдинму көп. Бу йәрдә X әсирдә яшап өткән атақлиқ будда дини мутәхәссиси Шиңқо Шәли Тутуңниң ялғуз өзи тәржимә қилған 6 әсәриниң бизгичә йетип кәлгән бәтлириниң сани бир йерим миңдин артуқ екәнлигини әсләп өтсәк артуқ болмайду.

Кейинки жиллири тепилған әң чоң будда ядикарлиқлиридин “Майтри симитни” аташқа болиду. 293 варақлиқ (586 бәтлик) бу қедимий ядикарлиқ 1959-жили Қумулниң Төмүрчи йезисиниң турғуни Йәһия Рәһим исимлиқ бир уйғур чарвичи мал бәқип жүрүп ташлар арисидин тепивалған.

Будда диниға аит чоң ядикарлиқлар, асасән, санскрит, соғда, тохар, хитай тиллиридин тәржимә қилинған. Уларниң әң дәсләпкилири VII әсирләргә тәәллуқ болса, әң кейинкилири XIV әсирләргә тоғра келиду. Бу йәрдә шуни алаһидә тәкитләш керәкки, бу әсирләр сөзму-сөзла тәржимә қилинип қоюлмай, дайим йәрлик алаһидиликләрни әкис әттүргән. Мәсилән, Шиңқо Шәли Тутуңниң қәлимигә мәнсүп болған “Шуән Жаңниң тәржимә һали” намлиқ чоң һәжимлик әсәрдә (756 бәт) әсли хитайчә нусхисида болмиған уйғур мәдәнийитигә, тарихиға аит көплигән мәлуматлар тәржиман тәрипидин киргүзүлгини үчүн барлиқ алимлар уни “Шуән Жаңниң тәржимә һалиниң уйғурчә версияси” дәп атиған тоғра дәп һесаплайду. Шиңқо Шәли Тутуң тәржимә қилған иккинчи чоң әсәр “Алтун яруқниң” (675 бәт) 1/6 қисми бевасита тәржиман тәрипидин қошулған. Демәк әсәрниң 112 бети Шиңқо Шәли Тутуңниң иҗадиға мәнсүп. Шундақла “Дишаствустик сутра” намлиқ әсәрму йәрлик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

миллий алаһидиликкә әң көп маслаштурулуп тәржимә қилинған әсәр болуп һесаплиниду.

Будда дини мәзмунидики ядикарлиқлар тәркивигә будда номлиридин башқа бу динни мәдһийиләп язған көплигән шеирларму кириду. Һазирға мәлум болған шеирларниң сани 1500 гә йетиду.

2) Мани диниға мунасивәтлик ядикарлиқлар. Мәзкүр диннің асасини Мани исимлиқ бир иранлиқ (216—276) салған. У өзи тонуш болған барлиқ динларни бирләштүрүп, уларниң һәммисиниң орнини басалайдиған, барлиқ хәлиқләр үчүн ортақ бир дуния динини яритишни мәхсәт қилған. Шу дәвирдә бу дин мәлум әвзәлликләргә егә болған. Амма бу дин шу заманларда Азиядә иҗтимаий-сәясий вә мәдәний җәһәттин хелә тәрәққий әткән Уйғур-Орхон дөлитидила рәсмий дин сүпитидә 762-жили қобул қилинған. Баян чорниң кичик оғли Билгә қаған һөкүмранлиқ қиливатқан бу мәзгилдә Уйғур-Орхон дөлити һәрбий җәһәттинму тәрәққий етип, өз қудритиниң әң жуқури пәллисигә еришкән. Зор һәрбий вә мәдәний қудрәткә егә болған бу дөләт, мани динини қобул қилиш арқилиқ йерини кәңәйтишниң, йәни башқа милләтләрни бойсундурушниң иккинчи бир йоли — пикир егиси болушниңму муһимлиғини нәзәрдә тутқан болса керәк. Мани дини та Уйғур-Орхон дөлити ғулиғичә (840-жили) рәсмий дин болуп турған. Тарихтин мәлумки, әждатлиримиз мани динини хитайларға тарқатқан. Мани уйғурлири өзлиринің дөлитиниң (Уйғур-Орхон дөлитиниң) вәкиллири сүпитидә хитай ханлириниң сарийида яшиған. Уйғур-Орхон дөлити Хитайда мани ибадәтханилирини салдуруп, уларға ғәмхорлуқ қилған.

Мани диниға аит ядикарлиқлар будда диниға қариғанда наһайити аз болған. Бу динға бағлиқ әң чоң нәсрий әсәрләрниң бири "Хуастуанифтни" әждатлиримиз V әсирдә, йәни мани динини рәсмий дин сүпитидә тонуштин бурун соғда тилидин тәржимә қилған.

"Хуастуанифтниң" һазирға үч нусхиси мәлум. Уларниң бири Лондонда, иккинчиси Берлинда, үчинчиси Санкт-Петербургта сақланмақта. Қедимий уйғур тилидики бу ядикарлиқларниң Лондон вә Берлин нусхилири мани йезиғида, Санкт-Петербург нусхиси уйғур йезиғида йезилған. С.Е.Малов бу әсәрниң тили наһайити яхши, еник, мунтәзим уйғур тилида йезилған дәп һесаплайду. Демәк, бу әсәр V әсирниң өзидила қедимий уйғур тилиниң тәрәққий әткән тил дәриҗисидә можут болуп турғанлиғидин дерәк бериду.

Кейинки нәсрий әсәр VIII әсирдә йезилған болуп, "Икки йилтиз ном" дәп атилиду.

Мани муһитида йезилған әсәрләрниң ичидә шеирларму хелә көп орун егиләйду. Р.Р.Арат "Қедимий түрк шеирлири" намлиқ Анкарида нәшир қилинған китавида мани дини мәзмунидики йәттә парчә қедимий уйғур тилида йезилған шеирларни бериду. Бу шеирларниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әң кичигиниң һәҗими 12 мисра болса, әң чоңи 492 мисрадин ибарәт. Улар адәттә мани ибадәтханилирида (манистанларда) мәлум бир аһаң билән ейтилған.

3) Христиан диниға мунасивәтлик ядикарлиқлар. Бу дин I әсирдә мәйданға келип, бирдинла кәң тарқилишқа башлиған.

IV әсирдә бу дин Рим империясиниң дөләт дини дәриҗисигә көтирилгән.

Христиан дининиң несториан мәзһиби VI—VII әсирләрдә Мәркизий Азиягә йетип кәлгән. Бу динни тарқитишқа соғдилар вә сүрийәликләр көп күч чиқарған. X—XI әсирләрдә Шәрқий Түркстанниң Кучар, Қаришәр, Турпан охшаш шәһәрлиридә бу дин хелә тарилип, көплигән чирколар селинған. Амма бу дин уйғурлар арисиға анчә кәң таралмиған. Һечбир дөлитимиз бу динни рәсмий дөләт дини сүпитидә тонумиған.

Қедимий уйғур тилида йезилған христиан диниға аит ядикарлиқлар наһайити аз сақлинип қалған. Уларни дәсләп А.Лекок Турпанниң әтрапидин тапқан. Ядикарлиқларниң бәзилири уйғур, бәзилири сүрийә йезиғида йезилған. Алимлар бу ядикарлиқларни сүрийә тилидин тәржимә қилинған болуши керәк дәп тәхмин қилиду.

Әсәр тили наһайити еник һәм йеник болуп, униңда мәлум дәриҗидә шу дәвирдики әждатлиримизниң жанлиқ тили өз әксини тапқан.

3-тапшурма. "Әждатлиримизниң түрлүк динларға етиқат қилиш сәвәплири" мавзусида жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил васитилирини орунлуқ қоллинип, мақалә йезиңлар. Андин жүплүк иш арқилиқ бир-бириңларниң мақаләңлардики стильлиқ камчилиқлирини түзитип, тәһрир қилиңлар.

4-тапшурма. "Ахирқи бәш минут" усули арқилиқ бүгүнки дәрисни хуласиләңлар. Синипдашлириңларниң соаллириға жавап беришкә тиришиңлар.

7-дәрис: ӨЗӘМГӘ ИШӘНЧӘ

1-тапшурма. Төвәндики шеирни диққәт билән тиңшаңлар. Тиңшалған мәтинниң мәзмунини чүшинип, шеирдики әстәрлик ойни ениқлаңлар. Өзәңларниң көзқариши билән муәллипниң көз қаришини селиштуруңлар.

ИШӘНЧӘ

Һәр таңни деризәмдин қарши елип,
Ишиктин мән чиқимән хуш чирайим.
Арзуниң ишқи билән көңлүм йенип,
Бу һаят давасиға толуп дайим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Яшидим баш көтирип, мән дунияда,
Өзәмгә ишәнчимдин мәғрур роһим.
Йолларда жиқилсамму қеп пиядә,
Күтмидим намәртләрдин шәпқәт, рәһим.

...Һәр күнниң қизиғиға көйүп, пишип,
Әтиниң үмүтини дилға пүктүм.
Көрүнмәс чигич тәғдир жипини ешип,
Өмрүмниң чақлирини өзәм тиктим.

(*Х.Илахунова*)

2-тапшурма. "Өзәмгә болған ишәнчәм қандақ?" дегән мавзу әтрапида қисқа эссе йезип көрүңлар. Жүпләрдә яки топларда бирикип оқуп, мулаһизә қилиңлар, орунсиз қоллинилған ибариләрни тәһлил қилип, стильлиқ түзитиш вә тәһрир қилиңлар.

3-тапшурма. Төвәндики соалларға очуқ жавап берип көрүңлар. Язған жаваплириңларни әң йеқин достуңлар билән жүплшип, мулаһизә қилиңлар.

1. Мән киммән?
2. Мән қандақ утуқлирим билән махтиналаймән?
3. Өзәмгә вә өз өмрүмгә қандақ баһа қойимән?
4. Мениң әң асасий мәхсәт қилип қойған арминим немә? Униңға йетиш үчүн немә тосалғу болуватиду?
5. Мән қандақ мүмкинчиликни күтүп жүримән? Уни өзәм қолға кәлтүрүш үчүн немә қилалаймән?
6. Мән арман қилған мәнзилгә йәткән адәмләр барму? Улардин немә үгинишкә болиду?
7. Мениң арминимдики һаят қандақ? Шундақ һаятқа еришиш кимгә яки немигә бағлиқ?
8. Мән немидин қорқимән?
9. Мени чекиндүридиған адәт яки өзәмдә қелиплишип қалған пикир барму? Бу адәтләрдин қутулуш керәкму?
10. Мән һеч пайдиси йоқ қандақ нәрсиләргә көп вақит бөлүмән?
11. Мениң өзәмгә болған ишәнчә дәрижәм қанчилик?
12. Өзәмни яхшилиққа өзгәртиш үчүн немә қлишим керәк?

4-тапшурма. "Ахирқи бәш минут" усули арқилиқ бүгүнки дәрисни хуласиләңлар. Синипдашлириңларниң соаллириға жавап беришкә тиришиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3 КӘСИП ВӘ ӘМГӘК

1-дәрис: КӘСИП ТАЛЛИМАҚ — ТӘҒДИРИНИ ТАЛЛИМАҚ

1-тапшурма. Соалларға җавап бериңлар:

Әмгәк вә кәсип дегән сөзләрни қандақ чүшинисиләр?
Икки сөзниң бир-биридин айримчилиғи немидә?
Келәчәктә қайси кәсип егиси болушни халайсиз?
Немә үчүн бу кәсип егиси болушни халайсиз?

2-тапшурма. Мәтинни диққәт қоюп тиңшаңлар вә асасий ойни ениқлаңлар.

КӘСИП ТҮВИ — НӘСИП

Бүгүнки таңда билим дөләт сәяситиниң бесим йөнилишиниң бири болуп һесаплиниду. Һазир һәрбир оқуғучи өз аилисиниң үмүти болса, әтә у Қазақстанниң үмүти екәнлиги һәқиқәт.

“Адәм туғулушидинла бәлгүлүк бир һүнәргә, хизмәткә майил болуп туғулиду; башқичә ейтқанда, һәр адәмдә бирнәрсигә тәләп, шараит, қабилийәт яки иқтидар болиду. Кимду-ким өз қабилийитигә қарап өз йоли билән маңса, хизмәт қилса, өзигиму вә җәмийәткиму чоң пайда әкелиду. “Өз орнида” ишлигән адәмниң ишиму үнүмлүк, берикәтлик болиду. Ечинарлиғи, өз йолини бирдинла таллап алалайдиған адәмләр аз учришиду”, — дәп ейтқан Ж.Аймаутовниң дана сөзи бүгүнки күнгә беғишланғандәк. Келәчәк кәспиңни тоғра таллаш җәмийәттики өз орнуңни тепишниң асаси. Адәмниң яхши, өмүрлүк киримгә йетишигә тәсир қилидиған әң муһим қарар болуп һесаплиниду.

Һәрқандақ әлни билимлик адәмләрла тәрәққий әткүзәләйду. Келәчәкниң бүгүндин башлинидиғанлиғини билидиған һәрбир яшқа мустәқил Қазақстанниң келәчигини риважландурушқа бар билимини, күчини сәрип қилидиғандәк дәриждә тәрбийиләш устазларниң алдида турған миннәттур.

Әлбеши һәр жилқи Мәктүбидә бу мавзуға көп көңүл бөлиду. Өз кәспиңни балилириңға мирас қилип қалдурсаң, уларниңму келәчәктә ишсиз болмайдиғиниға кепил болалайсән.

Көзгә көрүнмәйдиған әмгәктин көрүнидиған мәнзил башлиниду. Һәр адәм өзиниң аилисини асириши керәк. Әмгәк — күн көрүш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәнбәсила әмәс, һаятниң мәзмуни. “Бир киши колиған қудуқтин миң киши су ичиду” дегән сөз әриксиз әскә чүшиду.

Яш чивиқни қандақ әгсәң, шундақ өсидиғини охшаш, яшларни вәтәнпәрвәрлик роһта тәрбийиләшниң әһмийити қачанла бесим болидиғини сөзсиз. Һәр ата-ана өз әвладиниң келәчиги йоруқ болушини, Вәтининиң тәрәққиятиға үлүш қошқидәк сәвийәлик әзимәт болуп өсүшини халайду. Яшларниң келәчигидин җәмийәтму чоң үмүт күтиду. Шуңлашқа һәртәрәплимә пайда кәлтүрүш үчүн кәсипни тоғра таллашқа тиришиш һаҗәт.

Г. Каргина

3-тапшурма. Мәтиндики язғучи Ж. Аймаутовниң ейтқан пикрини оқуп чиқиңлар вә тәһлил қилиңлар. Униң пикрини һаяттики мәлум шәхсләр билән бағлаштуруп, мисал арқилиқ дәлилләңлар.

ҖҮМЛӘ

Аяқлашқан ой-пикиргә вә интонациягә егә бир сөз яки бирнәччә сөзләрниң жиғиндиси *жүмлә* дәп атилиду.

Предикативлиқ вә аһаң (интонация) жүмлини шәкилләндүргүчи асасий васитиләр болуп һесаплиниду.

Предикативлиқ жүмлидики ой-пикирниң можут вақиәликкә мунасивитини билдүриду. Предикативлиқни ипадилигүчи грамматикилиқ васитиләргә **заман**, **шәхс** вә **модаллиқ категориялири** кириду.

Заман категорияси жүмлидики ой-пикирниң мәлум вақитқа мунасивитини билдүрсә, шәхс категорияси жүмлидики ой-пикирниң үч шәхсниң бири билән болған мунасивитини билдүриду.

Модаллиқ сөзлигүчиниң жүмлидики ой-пикиргә болған мунасивитини билдүриду. Модаллиқ мәйил категорияси, уланмилар, интоация арқилиқ ипадилиниду.

Предикативлиқ жүмлиниң хәвири билән зич мунасивәтлик. Сәвәви заман, шәхс, модаллиқ категориялири жүмлиниң мошу бөлигидә өз ипадисини тепип, жүмлидики ой-пикирни аяқлаштуриду.

Жүмлидики ой-пикирни аяқлаштурушта вә униң характерини бәлгүләштә аһаң муһим роль ойнайду. М., *“Мәктәпкә бар”* жүмлисини аһаң арқилиқ хәвәр яки соал, яки үндәш жүмлә терақисидә ейтишқа болиду.

4-тапшурма. “Мән өз келәчигимни қандақ тәсәввур қилимән” дегән мавзуда монолог йезип көрүңлар. Мәтин бойичә режә түзүшни үгиниңлар. Өзәңлар таллиған кәсипкә бағлиқ терминларни қоллинишқа тиришиңлар.

5-тапшурма. Төвәндики әмгәк һәққидики һекмәтләрни оқуп, тәһлил қилиңлар. Жүмлиниң баш вә әгәшмә мүчилирини ажритиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әмгәк мукәддәстур, әмгәк — шад-хорамлиқниң вә барлиқ гөзәлликниң мәнбәси.

Әмгәк — адәмни алийҗанап әхлаққа вә тәңдашсиз ғурурға егә қилиду.

Дунияда һәқиқий қиммәткә егә нәрсә җапалиқ әмгәк синдүрмәй туруп һәргизму қолға кәлмәйду.

Шундақ шараитта яшаш зәрүрки, һалал әмгәк зәрүрийәткә айлансун, чүнки әмгәксиз сап вә шадиман һаят болуши әсла мүмкин әмәс.

6-тапшурма. "Бир минутлуқ эссе" усули арқилиқ бүгүнки дәрисни хуласиләңлар:

Мавзу бойичә Сиз чүшәнгән асасий мәсилә немә?
Мавзу бойичә Сизгә қандақ мәсилиләр чүшиниксиз болди?

2-дәрис: ӘМГӘКНИҢ ӘҖРИДИН ҺОЗУРЛИНИҢ

1-тапшурма. Сөһбәт уюштуруңлар:

Әмгәк һәққидә қандақ мақал-тәмсилләрни билисиләр?
Уйғур мақаллирида қандақ кәсипләр һәққидә ейтилиду? Мисал кәлтүрүңлар.
Төвәндики мақалларни оқуп, мәнасини шәрһиләңлар:

Адәмни әмгәк бақиду, һорунлуқ чәткә қақиду.
Ғәйрити бар кишиниң берикити бар ишиниң.
Көз қорққақ, қол батур.
Аз сөзлә, көп ишлә.
Қалған ишқа қар яғар.
Бүгүнки ишни әтигә қойма.
Бирни бири бериду, көпни — меһнәт.
Бойнидин бағлиған ишт оға яримапту.

2-тапшурма. "Мәтинни аяқлаштур" усули. Төвәндики мәтинни диққәт билән ипадилик оқуңлар. а) Мәтин мәзмунини һәрбир топта новәтлишип сөзләп бериңлар. Бир-бириңларниң мәдәнийәтлик сөзләш маһаритиңларға диққәт қилиңлар. ә) Мәтин бойичә соал қураштуруңлар, соал түзүштә перифразниң түрлүк амиллирини пайдилиниңлар.

Америкида туруп қалған бир компьютер доктори оқушини тамамлиғандин кейин шу йәрдә хизмәт издәпту. Нәтиҗидә нурғун ширкәтләрниң бириму бу докторни ишқа қобул қилмапту. Оқуш тарихи мунчилик жуқури, кәспийлиги шу қәдәр яхши болған бу доктор немишкә бирму ширкәттин хизмәт тепилмайдиғиниға ечинипту.

Ахири амал қилалмиған доктор башқа бир чарә издәп тепипту.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

У барлиқ оқуш испатлирини жиғиштуруветип, әң төвән салаһийәт билән хизмәт издәпту. Узақ өтмәй у бир компьютер ширкитиниң әң төвән қатлимида пирограмма лайиһәлигүчиликкә қобул қилинипту. Бу болса оқуш тарихи жуқури адәмләрниң бирсиму қилишни халимайдиған хизмәт болупту, бу доктор болса қетирқинип ишләпту, қилчилик рәнҗимәпту. Узун өтмәй ширкәт рәһбәрлири униң талантини байқапту. У пирограммилардики хаталиқларни тепип чиқипту. Бу чағда у өзиниң бакалаврлиқ оқуш гуваһнамисини көрсәткән екән, ғоҗайин уни шу һаман баклаврлиқни пүткүзгәнләр ишләйдиған хизмәт еғизиға алмаштуруп қоюпту. Бир мәзгил өткәндин кейин хоҗайин униң йеңи хизмәт орнида йәнила аз болмиған пикир-тәклипләрни берип, адәттики алий мәктәп оқуғучилиридинму жуқури болған талантини намайән қилғанлиғини байқапту. Бу чағда у өзиниң аспирантлиқ салаһийитини ашкарилиған екән, ғоҗайин уни йәнә өстүрүпту.

Икки қетимлиқ тәҗрибигә асасән ғоҗайин уни әстайидил күзитип, униң аспирантлардинму жуқури сәвийәгә егә екәнлигини, кәспий иқтидари вә тәпәккүриниң адәттики адәмләрдин пәриқлинидиғанлиғини байқап, униң билән қайта сөһбәтлишипту. Бу чағда у докторлуқ гуваһнамисини чиқирип, өзиниң мундақ қилишидики сәвәпни ашкарилапту.

Ғоҗайин буниңдин интайин һәйран қапту вә уни қәдирләп ишлитипту, чүнки ғоҗайин униң билими, қабилийити вә иҗтиһатчан роһини аллиқачан чүшинип болған екән.

(*Тәңритаг үйғурчә тори*)

3-тапшурма. Жуқуридики мәтинниң мәзмуни билән дәрисниң мавзусини (Әмгәкниң әҗридин һозурлиниң) бағлаштуруңлар. Мәтиндә көтирилгән мәсилә мавзу билән маслишамду? Сәвәвини чүшәндүрүңлар.

ҖҮМЛИНИҢ БӨЛӘКЛИРИ

Жүмлидики мустәқил мәнаға егә вә башқа сөзләр билән бағлинип, мәлум соалға җавап беридиған сөзләр жүмлә бөләклири болуп келәләйду.

Демәк бир сөз жүмлиниң мәлум бир бөлигиниң вәзиписини атқуруш үчүн, биринчидин, мустәқил лексикилиқ мәнаға егә болуши керәк. Исим, пеил, сүпәт, сан, алмаш, миқдар, тәхлидий сөз, рәвиш охшаш мустәқил сөз түркүмлири лексикилиқ мәнаға егә болғанлиқтин жүмлиниң мәлум бөлигиниң вәзиписини атқуралайду. Әнди бағлиғучи, уланма, тиркәлмә охшаш ярдәмчи сөзләр, имлиқ сөзләр мустәқил лексикилиқ мәнаға егә болмиғанлиқтин жүмлә бөләклириниң вәзиписини атқуралмайду. Иккинчидин, у сөз жүмлидики башқа мустәқил мәналиқ сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болуши керәк. Әгәр лексикилиқ мә-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

наға егә сөз жүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болмиса, жүмлә бөлиги вәзиписини атқуралмайду. М., қаратмилар вәзиписидә кәлгән лексикилиқ мәнаға егә сөзләр жүмлә бөлиги болалмайду: *Оқуғучилар, һәммимиз әтә театрға баримиз*. Бу жүмлидики *оқуғучилар* сөзи лексикилиқ мәнаға егә болсиму, жүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болмиғанлиқтин жүмлә бөлиги вәзиписини атқуралмайду. Жүмлидики қалған сөзләр болса, өз ара синтаксислиқ бағлиништа кәлгән: *һәммимиз баримиз, әтә баримиз, театрға баримиз*. Демәк, бу сөзләр жүмлиниң мәлум бөләклириниң вәзиписини атқуралайду: *баримиз* — хәвәр, *һәммимиз* — егә, *әтә театрға* — һаләт.

Жүмлә бөләклириниң ейтмақчи болған ой-пикирни йәткүзүштики роли охшаш әмәс. Бәзи бөләкләр ой-пикирниң асасини тәшкил қилса, бәзилири шу асасқа қошумчә мәлумат бериду. М., *Үрүмчидин кәлгән артистлар Алмутидики Қуддус Ғожамияров намидики Уйғур театрида концерт қойди* дегән жүмлидики асасий ой-пикир *артистлар концерт қойди* дегән сөзләрдә өз ипадисини тапқан, қалған сөзләр болса, мошу асасий ой-пикиргә қошумчә мәлумат бәргән.

Асасий ой-пикирни билдүридиған жүмлә бөләклири жүмлиниң *баш бөләклири* дәп атилиду. Униңға егә билән хәвәр кириду. Булар жүмлиниң предикативлиқ асасини тәшкил қилиду.

Асасий ой-пикиргә қошумчә мәлумат беридиған жүмлә бөләклири *әгәшмә бөләкләр* дәп атилиду. Улар етидин чиқип турғандәк, баш бөләкләргә әгишип келиду. Мәзкүр бөләкләргә **еniқлиғучи, толуқтурғучи, һаләт** кириду.

4-тапшурма. Төвәндики һекмәтләрни көчирип йезиңлар. Һәрбир топта уларниң мәнасиға бола постер түзүп көрүңлар вә тәһлил арқилиқ қоғдаңлар. Жүмлиниң баш вә әгәшмә бөләклирини ажритиңлар.

ӘМГӘК ҺӘҚҚИДӘ ҺЕКМӘТЛӘР

Инсан ким болушидин қәтъий нәзәр, әмгәк қилиши, тәргә чөмүлүп ишлиши керәк. Чүнки униң яшаш мәхсити, барлиқ бәхит вә һаяҗанлириму әйнә шу әмгәккила муҗәссәмләнгән.

* * *

Әмгәкчан болуш, һалал яшаш керәк, чүнки әмгәк — әң ишәшлик байлиқтур.

* * *

Дуниядики әң алийҗанаб, кишигә һәммини берәләйдиған вә йүзини йоруқ қилидиған иш йәнила әмгәктур.

(*Әкрәмҗан Мәтрусул тәйярлиған*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. "Луғәт кәштиси" арқилиқ берилгән сөз бирикмилиригә изаһ бериңлар.

Түгүн сөзләр	Ениқлимиси
Тәргә чөмүлүп ишләш	
Һалал яшаш	
Үзи йоруқ	

6-тапшурма. "Икки юлтуз, бир тәклип" усули арқилиқ топлар бир-бириңларниң ишлирини баһалаңлар. Топ әзалири пикирлишип, ортақ пикирни стикерға йезиңлар.

3-дәрис: ӘМГӘК — БӘХИТ БУЛИҒИ

1-тапшурма. Сөһбәт уюштуруш:

"Әмгәктин бәхит тапмақ" дегән ибарини қандақ чүшинисиләр? Әмгәк һәққидә билидиған мақал-тәмсиллириңларни ейтип көрүңлар.

2-тапшурма. Төвәндә берилгән чөчәкни диққәт билән оқуп чиқиңлар.

СЕХИРЛИҚ КӘТМӘН

Бурун заманда бир падишаниң арзулуқ икки оғли бар екән. Падиша һәр күни буларни түрлүк наз-немәтләр билән беқип, һечқандақ ишқа йеқин йолатмайдекән. Күнләрдин күнләр, айлардин айлар өтүп, бир күни буларниң иштийи тутулуп, бир чинә чайниму түгитип ичәлмәйдиған болуп қапту. Андин, булар жүдәшкә башлапту. Буни көргән падиша әндишә қилип, өз шәһиридики һәммә тевипларға көрситиду. Лекин тевиплар шаһзадиларниң иштийини ачалмапту. Өз кесәллиридин қорққан шаһзадиләр атисидин рухсәт елип, иштәй дорисини издәп башқа бир шәһәргә меңипту. Булар шәһәрдин хелә жирақ чиқип, кәтмән чепиватқан бир бовайниң қешиға кәпту.

— Бова, бизниң иштийимиз тутулуп қалди, бизгә иштәй дориси бар шәһәрни ейтип бәрсиңиз, биз мошу кесәлдин сақийивалсақ, — дәп ялвурупту. Бовай буларниң сөзини аңлап ичидә: "һәй, һарам тамақларәй!" дәп ойлап:

— Бу дорини тапқили болиду! Бирақ һазир ишим жиқ, мошу дөңни кәч киргичә түзәп болуп, әтликкә буғдай териветишим керәк, силәр мошу ишни қилип бәрсәңлар, мән шу дорини тепип берәттим, — дәпту.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шаһзадиләр дөңни түзләшкә рази болғандин кейин, бовай кәтмәнни буларға қалдуруп, өзи өйгә меңипту. Шаһзадиләр хошаллиқтин тәрләп-пишип дөңни чепипту. Бовай өйгә келип, хотуниға:

— Анчила кайимай, сәвзә йәтмисә, чамғур тоғрап болсиму, бир легән полу тәйярла, — дәп буйрупту.

Шаһзадиләр күн патқанда дөңни аран түзләп болупту. Бовай буларни өйигә башлап келип, алдиға полуни қоюпту. Булар йоған бир легән полуни пак-пакизә йәп болупту. "Йәнә барму?" — дәп сораштин хиҗаләт болуп, мундақ дәпту:

— Бова бу аш һәҗәп татлиққу, қандақ дора салған единиз?

— Ашқа дора салмидим, силәрни ишқа салдим! Силәр чапқан әшу кәтмән, тутулған иштәйниң дориси, — дәп жавап берипту бовай.

(*Уйғур хәлиқ чөчиги*)

3-тапшурма. а) Жәдвәлни пайдилинип, мәтиндики бовай билән шаһзадиләргә мүҗәзнамә түзүңлар, дәлилләңлар вә уларни селиштуруңлар. ә) Бовайниң шаһзадиләргә бәргән ахирқи жававини тәһлил қилиңлар вә бүгүнки мавзу билән бағлаштуруңлар.

Қәһриманлар:	Мүҗәзнамә:	Дәлил:
Бовай	...	...
шаһзадиләр	...	...

ЕГӘ

У жүмлидики ой-пикирниң ким яки немә һәққидә екәнлигини билдүриду. М., *Муәллим дәрисни башлиди. Бағда қушлар сайравататти* дегән жүмлиләрниң биринчисидә ой-пикирниң ким һәққидә екәнлигини билдүрүп кәлгән сөз — *муәллим* егә болса, иккинчисидә ой-пикирниң немә һәққидә екәнлигини билдүрүп кәлгән сөз — *қушлар* егә болуп кәлгән.

Егә хәвәрдә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң, шәйиниң, бәлгүниң егиси һесаплиниду: *Биз ишләймиз* (егә — һәрикәтниң егиси). *Биз — муәллим* (егә — шәйиниң егиси). *Бизниң йезимиз чирайлиқ* (егә — бәлгүниң егиси).

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп турғинидәк, егә асасән баш келиштә келип, **Ким? Немә?** дегән соалларға жавап бериду. Егә тәвәлик қошумчилири вә көплүк қошумчиси билән келиши мүмкин болғанлиқтин мәзкүр соаллар аталған қошумчиларниму алиду: *Улар* (Кимләр?) *кәлди. Машиниңиз* (Немиңиз?) *барму*? Йәр-жай намлирини билдүридиған исимлар егә болуп кәлгәндә, қәйәр? дегән соалға жавап бериду: *Астана — Қазақстанниң пайтәхти. Қазақстан Мәркизий Азиягә жайлашқан.*

Егә хәвәр билән маслишиш бағлиништа келиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уйғур тилида исимлар, бәзи алмашлар һәм исимлашқан сөз түркүмлири жүмлидә егә болуп келәләйду.

а) Егиниң исим арқилиқ ипадилиниши. Жүмлидики ой-пикир асасән мәлум шәйиләр һәққидә болғанлиқтин исимниң егә болуп келиши көп учришиду: *Ялқун мәктәптә оқуйду. Дәрәқләр сарғаймақта. Тил милләтниң мәнивий вәтини* (М.С.Байқози).

ә) Егиниң алмаш арқилиқ ипадилиниши. Уйғур тилида толарақ кишилик, өзлүк алмашлири вә **Ким? Немә?** охшаш соал алмашлири жүмлидә егә вәзиписини атқуриду: *Биз әтә китапханиға баримиз. Өзәм көргән вақиәни сөзләп берәй. Синипқа бүгүн ким новәтчи?*

Шундақла **Ким?** соал алмиши билән мунасивәтлик ениқлаш, болушсизлиқ, бәлгүсизлик алмашлириму егә болуп келәләйду: *Һәр ким өз ишлири билән шуғуллинишиқа башлиди. Һечким соал қоймиди. Кимду бири ишикни чәкти.*

б) Егиниң исимлашқан сан, сүпәт, рәвиш, сүпәтдаш арқилиқ ипадилиниши. Конверсиягә учрап исимлашқан сан, сүпәт, рәвиш, сүпәтдашларму жүмлидә егә вәзиписини атқуруп келәләйду: *Он — жүп сан. Яхши көргинини ейтар. Көп түкәрсә көл болар* (Мақал). *Оқуған озар* (Мақал).

Кишилик вә алмаш санлар жүмлидә исимлашмисиму, жүмлидә егә болуп келиду: *Учимиз* (*училән*) *таққа чиқтуқ.*

4-тапшурма. Төвәндә берилгән мақалларни синтаксислиқ тәһлил қилиңлар:

Әмгәксиз байлиқ йоқ.
Адәм әмгәк билән көрүнәр.
Алтун отта билинәр, адәм — әмгәктә.
Ямғур билән йәр көкирәр, әмгәк билән — әр.
Һәрисигә чидиған һәсилини йәр.
Бәл егилмәй, көтәк йерилмас.

5-тапшурма. "Әмгәк — бәхит булиғи" мавзусида қисқа эссе йезиңлар. Эсседа өз оюңларни дәлилләр арқилиқ йәткүзүңлар.

6-тапшурма. "Ахирқи бәш минут" усули арқилиқ бүгүнки дәрисни хуласиләңлар. Синипдашлириңларниң соаллириға жавап беришкә тиришиңлар.

4-дәрис: УЙҒУРЛАРНИҢ ҺҮНӘР-КӘСИП АДӘТЛИРИ

1-тапшурма. Уйғурлар турмушиға бағлиқ қандақ һүнәр-кәсипләрни билисиләр?

Шуларниң арисида һазирғичә сақлинип келиватқанлири барму?

"Әр кишигә 40 хил һүнәрму аз" дегән мақални қандақ чүшинисиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Төвәндики мәтинни муәллимниң оқуп бериши билән тиңшаңлар.

Уйғур мискәрлик сәнъитиниң тарихи узун болуп, һүнәрвәнлиримиз мис, алюмин, қоғушун, цинк қатарлиқ юмшақ җисим типидики еришчанлиғи күчлүк металлардин һәрхил турмуш, аилә, зибу-зинәт сайманлирини вә сәнъәт буюмлирини ясап кәлгән. Һүнәрниң бу түри Қәшқәрдә кәң қанат яйған. Буюм-сайман ясаш металлири хам вә пишшиқ дәп икки түргә бөлүниду. Мискәрлик әнъәнисидә еритишни алдинқи орунға қойиду. У мувапиқ вә өлчәмлик болмиса соққанда қасирақ көп чиқиду яки болқа тәккәндә йерилип, угилип кетиши мүмкин. Металл яхши ериғандин кейин ясимақчи болған сайманниң һәрбир бөлигигә кетидиған материалларни айрим-айрим соқиду. Аптава-чөгүнләрниң чапчиги, қосақ, җоға, тутқа, канай, қапқақ, таж қатарлиқ бөләклири өлчәмлик ясилип болғандин кейин, кәпшәрлинип, бир-биригә кириштүрүлиду. Андин чаққа тутулуп, силиқлитилиду вә рәң берилиду.

Мискәрликтә чақ вә екәктә силиқлитиш пәйтидә чиққан қийиндиларниму жиғип еритип, пайдилиниду.

(*“Уйғур өрп-адәтлири” китавидин елинди*)

3-тапшурма. а) Мәтиндә учришидиған буюм-сайманларни сүрәттин ениқлап бериңлар. Уларни қәйәрдә, қандақ мәхсәттә пайдилинидиғини һәққидә өз ара сөһбәт жүргүзүңлар. б) Өз чүшинигиңларни қисқичә сөзләп бериңлар вә бир-бириңларни толуқтуруңлар.

в) Егиниң исимдаш арқилиқ ипадилиниши. Исимдашлар грамматикилиқ алаһидиликлири җәһәттин исимға йеқин пеил шәкли болғанлиқтин, уларму җүмлидә егә болуп келәләйду: *Алмақниң бәрмиги бар* (Мақал). *Жүгрәш саламәтликкә пайдилиқ. Көңүлсиз гәпниң кечиккини яхши* (Мақал).

г) Егиниң тәхлидий сөзләр арқилиқ ипадилиниши. Егиниң тәхлидий сөзләр арқилиқ ипадилиниши тилимизда аз учришиду: *Ваң-чуң аран тохтиди.*

Бәзидә контекстқа бағлиқ вақитлиқ конверсиягә учриған ярдәмчи сөз түркүмлириму һәтта фонемиларму егә болуши мүмкин: *еди — өткән заман васитисиз һөкүм бағламчиси. а — ләвләшмигән, қелин созуқ тавуш. вә — уйғур тилида әрәп тилидин киргән бириктүргүчи бағлиғучи.*

Мәзкүр мисаллардики *еди* сөзидин кейин *ярдәмчи пеили, а* һәрипидин кейин *тавуши, вә* сөзидин кейин *бағлиғучиси* сөзлири чүшүп қалған. Уларниң мәнасини егә вәзиписидики сөзләр вә һәрип алған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Егә бирнәччә сөз арқилиқму ипадилиниши мүмкин. Мундақ егиләр *мураккәп егиләр* дәп атилиду.

Мураккәп егиләр қошма сөзләрдин башқа төвәндикичә қурулмилар арқилиқму ипадилиниду:

а) Биринчи қисми егилик келиш қошумчиси билән, иккинчи қисми III шәхс тәвәлик қошумчиси билән кәлгән турғун сөзләр арқилиқ: *Мәктәпниң һойлиси чирайлиқ гүлзарлиқлар билән безәлгән. У(ниң) өзи техи тәйяр әмәс екән. Бу хил мураккәп егиләргә изафетниң II типида кәлгән сөзләрму кириду: Қазақ хәлқи өз мустәқиллигигә еришкәндин кейин, пүткүл дунияға тонулди.*

ә) "дегән" сөзи билән кәлгән бирикмиләр: *Вақит дегән ғуюлдап өтүватиду. Ялған ейтиш дегән начар адәт.*

б) Исимлашқан сүпәтдашлиқ ибариләр: *Көзгә илмиған путқа чомақ.*

в) Исим вә сандин тәркип тапқан бирикмиләр: *Әркин иккимиз (иккилән) мәктәпкә бардуқ.*

г) Бирхил егиләр: *Долқун билән Ялқун Алмутида оқуйду.*

4-тапшурма. Төвәндики әмгәк һәққидики һекмәтләрни көчирип йезиңлар, егиниң қайси сөз түркүми билән ипадиләнгинини еniқлаңлар. Һекмәтлик сөзләрни аргумент сүпитидә пайдилинип, дәлил кәлтүрүңлар:

Немә тәрсәң — шуни оруйсән.

(*Йүсүп Хас Һажип*)

Он күнлүк ишни бир күндә пүтириш — зорлуқ,
Бир күнлүк ишни он күнгә созуш — хорлуқ.

(*М. Әлимбаев*)

Күчүңгә ишәнмә, адил әмгигиңгә ишән.

(*М.Әвезов*)

Үгиниш билән мәшиқлинишму — әмгәк.

(*С.Әшимбаев*)

5-тапшурма. Төвәндики Лоқман Һаким нәсиһәтлирини оқуп, тәһлил қилиңлар. Жүмлиниң баш вә әгәшмә мүчилирини ажритиңлар:

Илаж болса пәрзәндиңгә чәвәндазлиқ вә мәргәнликни үгәт.
Бүгүнки ишни әтигә қойма.
Қилмиған ишни һесапқа алма.
Мал дуния тапимән дәп өзәңни қийнима.
Пайда-зиянға өзәңни уруп, абройиңни төкмә.

6-тапшурма. "Мән халиған кәсип" мавзусиға аддий вә қошма жүмлиләрни пайдилинип, һекайә түзүңлар. Жүмлиләрни синтаксислиқ тәһлил ясаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма. "Бәш бармақ" усули арқилиқ соалларға жавап йезиңлар: .

Баш бармақ — асасий мәсилә. *Бүгүн дәристики әң асасий, баш мәсилә немә болди?*

Ғоҗа малтақ — бирлишиш. *Мән топта/жүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм қилдим? Кимни хошал қилдим?*

Оттура терәк — ойлиниш. *Мән бүгүн қандақ билим вә тәжрибә алдим?*

Ғоҗа бөбәк — һәқиқийлик. *Дәрис маңа яқтиму? Немиси билән?*

Чимәлтәк — кәйпияти. *Мән өзәмни дәристә қандақ сәздим?*

5-дәрис: АДӘМ ӘМГИГИ БИЛӘН ГӨЗӘЛ

1-тапшурма. Төвәндики шеирни ипадилик оқуңлар. Муәллип шеирда навайниң әмгигини қандақ баһалиған, өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

НАВАЙЧИ

Түн кечидә уйқидин болуп бедар,
Нан яқиду меһнәт қилип навайчи.
Тонурдики һарарәткә у чидар,
Баш чөкүрүп жүрәт қилип навайчи.

Навайчилиқ алаһидә бир һүнәр,
Шаир әмәс дехан әмәс у билсәң.
Лекин униң көңлиму кәң тонурдәк
Зәп мейизлик нан суниду сән кәлсәң.

Нансиз өмүр,өмүр әмәс әслидә,
Нан әмәсму дәстиханниң зенити.
Әшу нанни дәстиханға кәлтүргән,
Навайчиниң ашсун қәдир-қиммити.

Ақ дәстә нан тәйяр қилған навайчи,
Отта көйүп, суда аққан навайчи.
Чөгүләйду әтрапида тонурниң,
Қоли әплик, өзи чаққан навайчи.

(*Әквәржан Исмаилжанов*)

2-тапшурма. Уйғур навайчилиғи һәққидә тор бәтлиридин издәп, наннинң түрлири вә тәйярлиниш усуллирини йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ХӘВӘР

У жүмлидики егиниң иш-һәрикитини яки бәлгүсини билдүрүп, ой-пикирни аяқлаштуриду.

Хәвәр жүмлиниң әң асасий бөлиги болуп һесаплиниду. Сәвәви, предикативлиқ мәна хәвәр арқилиқ ипадилиниду һәм жүмлиниң барлиқ дегүдәк бөләклири хәвәргә беқинип келиду. Хәвәр жүмлидики башқа бөләкләрни уюштурғучи вә мәркәзләштүргүчи рольни ойнайду. Шундақла хәвәр жүмлиниң характерини бәлгүләйду.

Умумән ейтқанда, башқа бөләкләрсиз жүмлә түзүлүши мүмкин, амма хәвәрсиз жүмлә түзүлмәйду. Һәтта хәвири болмайду дәп қарилидиған аташ жүмлиләрдиму йошурун һалда пеил арқилиқ ипадиләнгән хәвәр болиду.

Хәвәр вәзиписидә кәлгән сөзләрни морфологиялик алаһидиликлиригә бола, пеиллиқ хәвәрләр вә турғун сөзлүк хәвәрләр дәп чоң икки топқа бөлүшкә болиду.

Пеиллиқ хәвәрләр жүмлидики егиниң иш-һәрикитини, һалитини билдүриду: *Биз тәтилдә етизда ишлидуқ. Әркин Астанада оқуйду.*

Турғун сөзлүк хәвәрләр исим, сүпәт, сан, алмаш, миқдар, рәвиш, тәхлидий сөзләр арқилиқ ипадилинип, егиниң *ким, немә, қандақ, қанчә* екәнлигини билдүриду: *Мән — студент. Бизниң елимиз чирайлиқ. Нәгила барсаң қазанниң қулиғи төрт* (*Мақал*). *Бу китапниң егиси мән. Алмута билән Яркәнтниң арилиғи 300 чақирим. Бизниң университетимизда яхши студентлар көп. Теши пал-пал, ичи тал-тал* (*Тепишмақ*).

Мәзкүр мисалларда хәвәр болуп кәлгән сөзләр шәртлик рәвиштә турғун сөзләр дәп елинған. Әмәлиятта улар, китапниң "Морфология" қисмида ейтилғандәк, турғун сөз — бағламчи қурулмилири. Улар келип чиқиши жәһәттин турғун сөз болғини билән, нутуқта чүшүп қалидиған "турур" ярдәмчи пеили билән кәлгән қурулмилардур. Турғун сөз + "турур" ярдәмчи пеили (ениғирағи бағламчиси) шәклигә егә бу хил қурулмилар тәркивидики "турур" ярдәмчи пеили чүшүп келип, униңға хас заман, мәйил мәналири турғун сөзләргә өтүп кәткән. Жуқуридики мисалларда хәвәр болуп кәлгән турғун сөзләр васитисиз баян мәйли вә һазирқи заман охшаш пеилға хас грамматикилиқ мәналарға егә.

Умумән қилип ейтқанда, һәрқандақ турғун сөз жүмлидә хәвәр болуп келиши үчүн, турғун сөз-бағламчи қурулмилириниң үч түриниң (турғун сөзләрниң хәвәр шәкли, турғун сөзләрниң пеил шәкли, турғун сөзләрниң болушсиз шәкли) биридә, толарақ биринчи вә иккинчи шәкиллиридә туруши керәк.

Хәвәрләрму аддий хәвәрләр вә мурәккәп хәвәрләр болуп иккигә бөлүниду. Пеиллиқ мурәккәп хәвәрләр қошма пеиллар, пеилниң түслүк өзәк шәкиллири, пеилниң һаллиқ өзәк шәкиллири, бәзи мәйил шәкиллири арқилиқ ипадилиниду: *Пидаийлар дүшмәнниң әскәрлирини тар-мар қилди. Әркин акисиға дайим телефон қилип туриду. У китап оқуған болувалди. Дәрискә яхши тәйярлансам боптикән.*

Турғун сөзлүк мурәккәп хәвәрләр болса, қошма турғун сөзләр, бәзи турғун сөзләрниң хәвәр шәкиллири, турғун сөзләрниң пеил шәкиллири, турғун сөзләр-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ниң болушсиз шәкиллири, исим-тиркәлмә қурулмилири арқилиқ ипадилиниду: *Әң аста маңидиған һайван — таш пақа. Әркин яхши шаир охшайду. Қар әтрапни аппақ қиливәтти. Долқун алмутилиқ әмәс. Барлиқ әмгигимиз хәлиқ үчүн.*

3-тапшурма. Абай Қунанбаевниң әмгәк һәққидики дана сөзлирини һәрбир топта тәһлил қилип, өз пикриңларни ейтиңлар:

Балиниң мал тапари болиду, мал чачари болиду.
Өзәң мал тапалмисаң — балаң мал тапсун.
Өзәң үчүн әмгәк қилсаң — өзи үчүн отлиған жаниварниң бири болисән; адәмгәрчилик үчүн әмгәк қилсаң — Аллаһниң сөйгән қулиниң бири болисән.
Жуқури мәнсәп — жуқури ғар ташқа охшайду: еринмәй әмгәк қилип иланму чиқиду, епини тепип қиранму учуп чиқиду.

Әмгәксиз тапқан мал дөләт болмас,
Қарниң сүйи охшаш тез соғулар.

4-тапшурма. Жуқурида берилгән жүмлиләрдики хәвәрниң морфологиялик түзүлүши жәһәттин түрини еniқлап, дәлилләңлар.

5- тапшурма. "Адәм әмгиги билән гөзәл" мавзусида эссе йезиңлар. Эссениң тәркиви вә тәрәққият системисини сақлашқа көңүл бөлүңлар.

6-тапшурма. "Башмалтақ" усули арқилиқ бүгүнки дәрисни қандақ чүшәнгиниңлар тоғрилиқ баһа бериңлар.

6-дәрис: ӘМГӘК ШӘРТНАМИСИ

1-тапшурма.

"Шәртнамә" дегән сөзни қандақ чүшинисиләр?
"Әмгәк шәртнамиси" тоғрилиқ немә билисиләр?

2-тапшурма. Төвәндики мәтин билән тонушуп, әмгәк шәртнамисиниң түзүлүшини топларда бирикип үгинип, өзләштүрүп чиқиңлар.

ӘМГӘК ШӘРТНАМИСИ

Мәлум бир яшқа яки билим дәриҗисини егилигәндин кейин, ишқа орунлашқанларниң әмгәк йоли мошу һөжҗәттин башлиниду.

Әмгәк шәртнамиси қанун бойичә рәсимләштүрүлгән икки тәрәпниң (адәттә "иш бәргүчи" вә "ишлигүчи" дәп атилиду) еniқ бир

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

миннәтләрни өз үстигә елиши тоғрисидики язмичә келишим болуп һесаплиниду.

Аталған мәҗбурийәтләрни еник түзүлгән шәртләр асасида вақитниң бәлгүлүк бир қәрәли арилиғида орунлайдиғини баян қилиниду.

Һәрқандақ әмгәк шәртнамисиниң өзигә хас қурулуми вә мәзмуни, рәсимләш қаидилири болиду.

Әмгәк шәртнамиси ишқа орунлашқан чағда яки алдинқи түзүлгән шәртнаминиң бәзи бир шәртлири (мәҗбурийәтләр мәзмуни, әмгәк маашиниң мөлчәри, иш шараити в.б.) өзгәргән җағдайда ясилиду.

Шәртнамә түзүшкә мәмурийәттә бәлгүләнгән тәртип бойичә ишқа киргүчиниң әризиси асас болиду.

Әмгәк шәртнамиси төвәндикичә болиду:

1. Һөҗҗәтниң нами.
2. Келишимниң түзүлгән орни вә күни.
3. Икки тәрәпниң толуқ вә шәртлик атилиши.
4. Ишниң характери вә мәзмуни, уни орунлашқа һаҗәтлик квалификация дәриҗиси.
5. Шәртнамә типи (асасий иш яки қошумчә ишлинидиған иш).
6. Шәртнамә түри (чәклик вақитқиму яки узақ мәзгилгиму).
7. Шәртнаминиң қәрәли (чәклик қәрәлгә түзүлгән шәртнамә үчүн).
8. Синақ қәрәли.
9. Ишчиниң (хизмәтчиниң) миннәтлири.
10. Әмгәк шараити, әмгәк һәққини төләш охшаш мәмурийәтниң асасий миннәтлирини көрситип олтирип йезилған иш бәргүчиниң миннәтлири.
11. Ишчиниң әмгәк һоқуқини қоғдашқа қошумчә кепиллик беридиған мәлумат.
12. Әмгәк вә дәм елиш тәртивиниң алаһидиликлири тоғрилиқ мәлумат.
13. Ахчилиқ берилидиған сий һәққиниң мөлчәри билән уни төләш тәртиви тоғрилиқ мәлумат.
14. Әмгәк дәм елишиниң тәртиви вә униң қәрәли тоғрилиқ мәлумат.
15. Шәртнамә бойичә башқиму келишидиған шәрт-шараитлар.
16. Шәртнамә бойичә атап өтилидиған алаһидә җағдайлар (шәртнаминиң қандақ шараитта бузулуши яки қайтидин түзүлүши мүмкин).
17. Шәртнамә күчидин қалидиған җағдайлар атап көрситилиду.
18. Икки тәрәпниң макан-җайи вә реквизитлири.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

19. Икки тәрәпниң қоли.
20. Шәртнамиға қол қоюлған күн.
21. Шәртнаминиң қошумчиси (әгәр һаҗәт болса).

Шәртнамини рәсмийләшниң хизмәтлик һөҗҗәтләрни рәсмийләшниң умумий тәләплиридин көп айримчилиғи болмайду. Шәртнамә мәтини А4 форматлиқ қәғәздә таза, түзитишләрсиз бесилиду. Рәқәмләр һаҗәт болған җағдайда язмичә йезилиду.

3-тапшурма. Өз топуңларда "иш бәргүчи" вә "ишлигүчини" бәлгүләп, тәхминән шәртнамә түзүп көрүңлар. Төвәндики графикилиқ кәштини түзгән шәртнамәңларға асаслинип толтуруңлар.

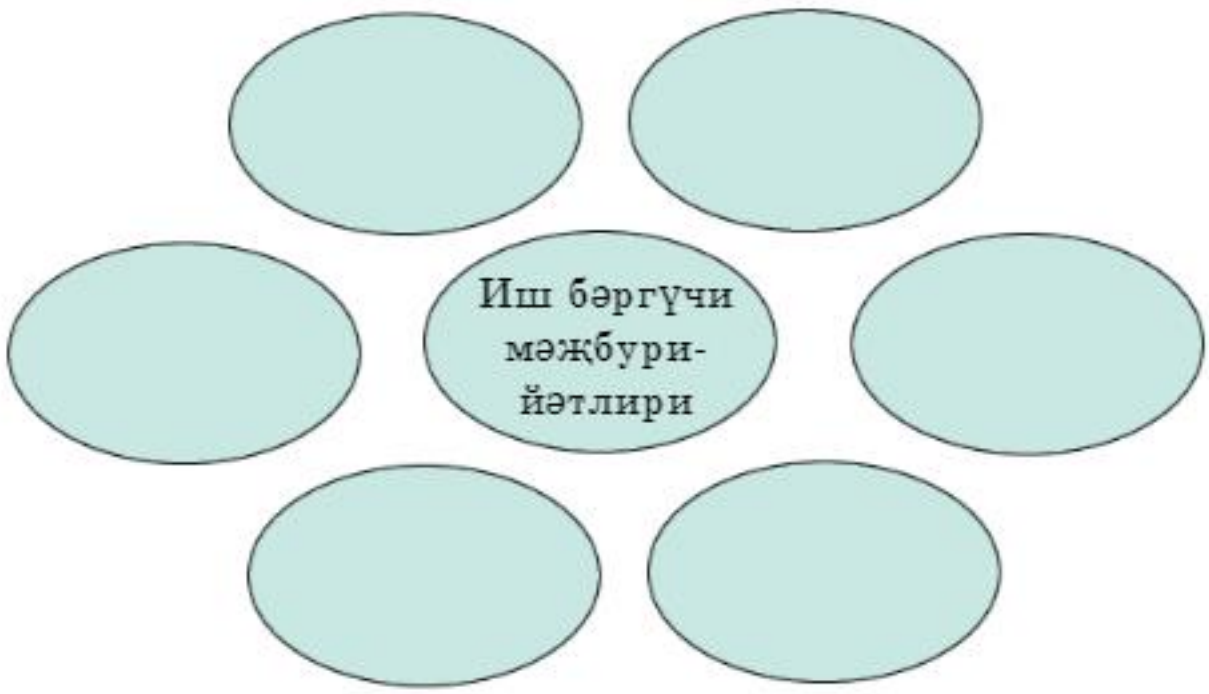

4-тапшурма. Синипиңларда муәллим билән яки өйдә ата-анаңлар билән бирәр мәсилә бойичә шәртнамә түзүп көрүңлар. Һөжжәттә һәрхил кәштә, диаграмма яки сизишларни пайдилинип көрүңлар.

5-тапшурма. Қипчақ шаири Сайф Сарайиниң әмгәк һәққидики һекмәтлирини оқуп чиқиңлар. Жүплишип, һәрбир һекмәтниң мәнасини өз чүшәнчәңлар билән шәрһиләңлар.

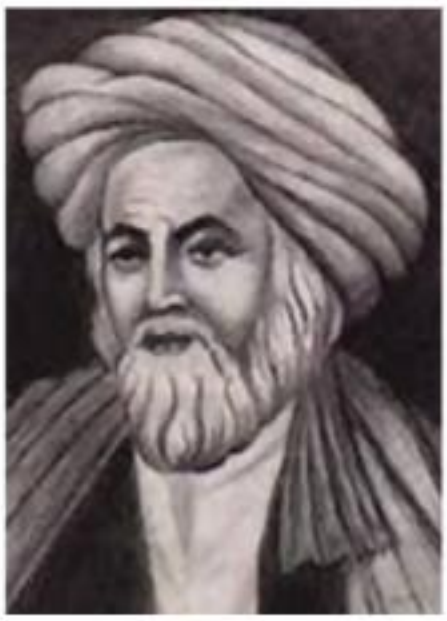

Кишиниң чүшигә әмәс, ишиға қара.
Тапавити йоқниң — тонуши йоқ.
Қийинчилиқ көрмәй байлиқ кәлмәйду.
Һүнәрвән қәйәрдә жүрсиму пул тапиду.
Билип ишлигән мәхситигә тез йетиду.
Әмгиги йоқ алим — һәсили йоқ һәригә охшайду.
Қув қосақниң ғеми болмиса — қуш тузаққа чүшмәс еди.
Меһнәт көрмигәнгә — һөрмәт йоқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. "Билип ишлигән мәхситигә тез йетиду" дегән һекмәтни асасқа елип, қисқа эссе йезип көрүңлар. Мошу мәсилә бойичә тәвсийә қилинған қарарниң артуқчиғи билән камчилиқлирини , өз оюңларни дәлилләп йезиңлар.

7-тапшурма. Рефлексия жүргүзүңлар:

"+" — плюс
"–" — минус
"!" — қизиқ

7-дәрис: ӘМГӘК ТҮВИ БЕРИКӘТ

1-тапшурма. Төвәндики мәтинни муәллимниң оқуп бериши билән тиңшаңлар, төвәндики перифраз түридә берилгән соалларға жавап бериңлар:

Мәтин қандақ стильда йезилған?
Уни қандақ дәлилләп берәләйсиләр?
Мәтиндә ким һәққидә сөз болуватиду?
Йәнә қандақ уйғур алимәлирини билисиләр?

УЙҒУРДИНМУ КЮРИ ХАНИМ ЧИҚИДУ

Кичигимдин тартип аял алимларниң гепи чиқса, алди билән дунияға мәшһур физика вә химия алими Мария Кюри исимлиқ Польша алими ядимға келәтти. Чүнки Кюри ханимниң иш—паалийәтлири шу вақитлардики башланғуч синипниң китаплирида бар еди. Чоң болғанда сүрүштүрсәм, Кюри ханим пәқәт бир даңлиқ алимла болуп қалмастин, бәлки XX әсир илим-пән дуниясидики өчмәс юлтуз, шундақла өз нурини һазирму йоруқ чечип турған алп чолпан екән.

...Мән қизимға қайси алимниң иш-паалийәтлирини һекайә қилип беришни ойлиғинимда, ядимға Кюри ханим келиду. Амма мән униңға өз ичимиздин чиққан даңлиқ аял алимларниң һекайисини сөзләп берәлигән болсам, техиму яхши болатти, дәп ойлаттим. Тәлийимгә яриша, бу ғәмдинму қутулидиған охшаймән. Йеқиндин бери, шундақ бир уйғур аял алимға болған һөрмитим, қайиллиғим ашти. У бирәр қетим Нобель мукапитиға еришмигән, бирнәччә кәсипниму тәң егилимигән. Амма Кюри ханим мақалә елан қилғанға охшаш дуниядики әң жирик журналларда илмий мақалиларни елан қилип, өз кәспи бойичә дуниядики әң мунәввәр алимларниң бири аталған. Униң уйғурлардин айрилип яшаватқиниға 20 жилдин ашқан болсиму, у йәнила уйғурларниң тили вә есил әхлақ-пәзилитини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

өзигә һәмра қилип, инсаний пәзилөт вә ата-аниға вападарлиқ йөткүзүшниң йүксәк үлгисини яратқан. Мениң нәзәримдә доктор Майсәм Мутәллип дәл уйғурлардин чиққан Кюри ханимдур.

Доктор Майсәм Мутәллипниң бурунирақ ядимға кәлмигәнлиги мени бәк әпсусландурди. Атақлиқ алимимиз Шөһрәт Мутәллипниң синлисиниңму өзигә охшаш ғол һүҗәйрә тәтқиқати билән шуғуллинидиғанлиғини мән бурунла билөттим. Амма у тоғрилиқ тәпсилий учур тапалмидим. Кейинирәк көрнәклик алим Рәйһан Бәктур билән параңлишиш җәриянида мән Майсәм Мутәллип тоғрилиқ хелә көп учурларға егә болдум.

Майсәм Мутәллип билән бир көрүшүшни истигән болсамму, униң вақтиниң қислиғи түпәйлидин, бу шәрәп маңа техи несип болмиди. Амма униң илмий нәтиҗилири вә мән билгән бәзи учурларни силәр билән ортақлашмақчимән. Майсәм Мутәллип бизгә тонуш алимимиз Шөһрәт Мутәллипниң синлиси. У Қазақстанниң Алмута шәһири әтрапидики Ават йезисида истиқамәт қилидиған Музәппәр ака билән Жәннәтхан анининң арзулуқ қизи. Майсәм һәдә биология саһасида докторлуқ унваниға еришкән тунҗа уйғур қизи. У оқушини тамамлапла Америкида биология инженери кәспидә 11-орунда туридиған, Америкиниң әң қедимий (1785-жили қурулған) билим дәргаһлириниң бири Джорджия университетиниң тәтқиқатчиси сүпитидә келип, Америкида илмий һаятини башлиған.

Майсәм Мутәллип уйғур алимлири ичидә хәлиқаридики әң даңлиқ илмий журналларда мақалә елан қилишни дәсләп башлиған алим болуп, әмәлиятта у акиси Шөһрәт Мутәллиптин бурун "Тәбиәт биотехникиси" намлиқ тәсир көрсәткүчиси 31.9дин ашидиған дунияға мәшһур илмий журналда мақалә елан қилған. 2005-жили әйнә шу мақалисидин кейин, Америка CNN телевизия станциясиниң зияритини қобул қилған вә Америкида тонулушқа башлиған.

Майсәм Мутәллип Америкида чиқидиған "Илим-пән" вә "Һүҗәйрә", Англиядә нәшир қилинидиған "Тәбиәт" илмий журналида мақалә елан қилған бирдин-бир уйғур алимидур. У 2005-жили "Тәбиәт биотехникиси" журналида мақалә елан қилип, Америкида тонулғандин кейин, тәбиий пәнләр бойичә дуниядики әң мәшһур университет һесаплинидиған Массачусетс техника институти (MIT) тармиғидики Вайтхед институти инсан ғол һүҗәйрә вә һүҗәйрә тәтқиқати тәҗрибиханисиниң мудирлиғиға тәклип қилинған. Шундақ қилип, Майсәм Мутәллип MITда тәҗрибихана мудири болуп ишлигән тунҗа вә бирдин-бир уйғур алими болуп қалған. Мошу нуқтидин қарисақ, доктор Майсәм Мутәллипни һәқиқәтәнму "Уйғурларниң Кюри ханими" десәк, ашуруп ейтқанлиқ болмайду.

Майсәм Мутәллипниң тәтқиқатлири асасән инсан ғол һүҗәйрисигә мәркәзләшкән болуп, у өзиниң инсан ғол һүҗәйриси тәтқиқатидин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

пайдилинип, паркинсон кесили билән диагноз қоюлған вә он жилдин бери өзи Бостон шәһиридә бекиватқан аниси Жәннәтханниң кесилини давалашни үмүт қилиду. Мени тәсирләндүргини, у өзи ялғуз анисини он жилдин бери Бостондики әң яхши ағриқханиларда давалаватқанлиғи.

Йәнә бир кишини қайил қилидиған йери шуки, Майсәм Мутәллип шунчә зор нәтиҗиләрни қолға кәлтүргән болсиму, у изчил Америкидики гезит-журналларниң "Сиз тоғрилиқ язайли" дегән тәливини рәт қилип кәлгән. У изчил һалда "Мән тәтқиқатимни өзәм яхши көргәнлигим үчүн қилимән, нам чиқириш үчүн әмәс" дәп етираз билдүргән. Америкидики уйғур қериндашларму уни анчә билип кәтмәйдекән. У бирәр қетимму уйғурлар арисидики илмий паалийәтләрдә сөзләшкә тәклип қилинмапту. Буларни ойлисам, көңлүм бәк йерим болиду... У кәспий җәһәттинла әмәс, йәнә көйүмчанлиқ, достанилиқ, вападарлиқ вә кәмтарлиқ кәби есил әхлақ-пәзиләтләрдиму үлгә қилишқа әрзигидәк бир мунәввәр уйғур қизидур. У давамлиқ һаятлиқ сирлирини ечип, инсанийәткә бәхит елип келидиған, беваситә инсанларни давалашта қолланғили болидиған кәшпиятларни яратмақта. Бу җәһәттиму у Кюри ханимға охшайду. Майсәм Мутәллипниң яратқан нәтиҗилири бизниң һөрмәтлишимизгә, яш әвлатларға үлгә қилип сөзләп беришимизгә вә пәхирлинишимизгә толуқ әрзийду. Мән буниңдин кейин қизимға көрнәклик уйғур алими, доктор Майсәм Мутәллип тоғрилиқ дайим сөзләп беримән.

(*Турсунҗан Нурмуһәммәд БИЛГӘ,*
Техас биомедицина тәтқиқат институти
Генетика факультетиниң доктор-тәтқиқатчиси)

2-тапшурма. Жуқуридики мәтингә асасән мону пикиргә өз оюңларни билдүрүңлар: "Мәтин — публицистикилиқ әмгәк әмәс".

— Бу пикир билән келишимән;
— Бу пикиргә мән қарши;
— Өзәмниң мундақ пикрим бар;
— Уни мундақ дәлилләймән.

3-тапшурма. Жуқурида берилгән мәтиндики чүшиниксиз сөзләр тизмисини жүплишип йезип чиқиңлар. Сөзләрниң мәнасини шәрһиләш үчүн бир-бириңларға ярдәм қилиңлар.

4-тапшурма. Жүпләрдә "мухбир" вә "меһман" мисалида бир-бириңларниң келәчәктә егиләшни халайдиған кәспиңлар бойичә қисқичә сөһбәт түзүп көрүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. Түзгән сөһбәтни ипадилик оқуңлар, синипдашларниң ярдимидә бир-бириңларниң интонация вә үз, тән һәрикәтлиригә баһа бериңлар.

6-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, җавапни толуқлаңлар вә "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

- Маңа ... қийин болди.
- Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
- Мән ... екәнлигини чүшәндим.
- Мән ... үгәндим.
- Мени ... һәйран қалдурди.

8-дәрис: НӘТИҖИЛӘШ ДӘРИСИ

1-тапшурма. Төвәндики шеирни ипадилик оқуп чиқиңлар, өз ана жутуңларниң мәнзириси билән селиштуруңлар. Охшашлиқ вә айримчилиғини "Венн" диаграммисиға селиңлар.

СӘҺРА НӘЗМИЛИРИ

Нәғмичи қушларниң җәннити гоя,
Яйритар көңүлни сеһирлик нава,
Сәндила бар пәқәт шунчә сап һава,
Анамдәк меһрибан ана сәһрайим.

Чимәнзар бағлириң толған чечәккә,
Хуш һидиң күч берәр отлуқ йүрәккә,
Меһриңдә барчимиз йәттуқ тиләккә,
Анамдәк ғәмгузар ана сәһрайим.

Чарвиға лиқ толди кәңри яйлиғиң,
Бәһузур яйлайду қоза-тайлиғиң,
Астиңда шунчә көп кану-байлиғиң,
Анамдәк нур-зиба ана сәһрайим.

Дан бәрди йәрлириң дехан әжригә,
Мол һосул шатлиғиң чиқти әвҗигә,
Чөмүлди барчә әл һаят пәйзигә,
Анамдәк көйүмчан ана сәһрайим.

Йоллириң асфальт, қатнишиң раван,
Қойнуңда оғланлар ашти тағ-даван.
Шәһәрдәк түс бәрди саңа һур дәвран,
Анамдәк хушчирай ана сәһрайим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Күлиду зәр қуяш хәлқиң чеһридә,
Пак меһриң охшайду анам меһригә,
Егә сән аләмчә чәксиз сөйгүгә,
Анамдәк ақ көңүл ана сәһрайим.

Парлайду ток чирақ түндә чолпандәк,
Сулириң өркәшләп ақар фонтандәк,
Меһриң кәң бәәйни деңиз-окяндәк,
Анамдәк пасибан ана сәһрайим.

Қудрәт тап йәниму, өрлә пәллигә,
Еришкәй әл-авам шанлиқ ғәлбигә,
Жор болғай каинат яңрақ нәғмигә,
Қаттим мән тәрипләп отлуқ нәзмигә,
Анамдәк дилкишим ана сәһрайим.

(*Ясинжан Осман Әркзат*)

2-тапшурма. Шаир ана жутини тәсвирләш жәриянида қандақ кәсип егилириниң әмгигини улуқлайду?

Шаир бу шеирида немә үчүн “ана” сөзини көп пайдиланған?
Өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

3-тапшурма. Лоқман Һаким нәсиһәтлирини оқуп, чүшинигиңларни өз сөзүңлар билән тәһлил қилиңлар:

Яхши ишқа мәһкәм кириш.
Яшлиқни ғенимәт бил.
Яшлиқта икки дуния ишлирини қиливал.
Өзәңгә яқмиған нәрсини өзгигә зорлап таңма.
Һәр ишни авал ойлап, чарә-тәдбир билән қил.
Уқмай устазлиқ қилма.

4-тапшума. Жуқуридики жүмлиләрни синтаксислиқ тәһлил ясаңлар, егә билән хәвәрниң хизмитигә көңүл бөлүңлар.

5-тапшурма. “Кәсип вә әмгәк” бөлүми бойичә алған билимиңларни синаш үчүн тест тапшурмисини орунлаңлар.

6-тапшурма. “Бир жүмлә билән йәкүнләш” усулини пайдилинип, өтүлгән мавзу бойичә өзәңларниң чүшәнгәнлирини бир жүмлә билән хуласиләп йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4 КАИНАТ

1-дәрис: КАИНАТШУНАСЛИҚ ДЕГӘН НЕМӘ?

1-тапшурма.

Каинат һәққидики чүшәнчәңлар билән бөлүшүңлар. Қазақстан космонавтлири һәққидә немә билисиләр?

2-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар вә асасий әхбаратни еniқлаңлар.

Каинатшунаслиқ яки каинатқа учуш — каинат бошлуғиға учуш болуп, Йәрдин башқуруш арқилиқ учидиған һәрхил каинат аппаратлирини пайдилинип, каинат бошлуғини тәкшүрәйдиған илим вә техника саһалириниң жиғиндисидур. Каинатқа учуш бирнәччә дәвирни өз ичигә алиду. 1957-жилниң 4-октябрида илгәрки Кеңәш Иттипақида дунияйүзи бойичә биринчи қетим Йәрниң сүнъий һәмрайиниң учирилишиға бағлиқ каинат дәври башланди. Иккинчи муһим каинат дәври — 1961-ж. 12-апрельда адәм балисиниң (Юрий Гагарин) дәсләпки қетим каинатқа учуши. Каинатниң үчинчи тарихий вақиәси — 1969-ж. 16—24-июль арилиғида адәмниң Айға сәпири (Нил Армстронг, Эдвин Олдрин, Майкл Коллинз) болди. Һазир ракета тошиғучилар билән каинат аппаратлири бирмунчә дәләтләрдә (Россия, АҚШ, Франция, Япония, Хитай, Улуқ Британия, Һиндстан в.б.) ясилип, пайдилинилип келиватиду.

1957—2000-жилларниң арилиғида Қазақстанда орунлашқан Байқоңур каинат мәйданидин 1147 ракета тошиғучи, 1186 каинатлиқ аппаратлар учирилди. Һазирқи каинатқа учуш нәзәрийәси асман механикиси билән учуш аппаратлирини башқуруш нәзәрийәсигә асасланған. Кейинирәк космосқа учуш динамикисини тәкшүрәйдиған астродинамика дәп атилидиған классикилиқ асман механикисиниң йеңи бөлүми пәйда болди.

Ракетилиқ —каинатлиқ комплексни ясаш — мурәккәп — техникилиқ мәсилә. Чоң ракета тошиғучиларниң учуш алдидики массиси 3000 тоннағичә, узунлуғи 100 м-дин ашиду. Униңға һаҗәтлик отунни орунлаштуруш үчүн ракета қурулуми наһайити йеник болуши һаҗәт. Шуниң үчүн каинатқа учириш вақтида көп басқучлуқ ракета пайдилинилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Каинатқа учирилған аппаратлар каинат бошлуғиниң жиддий шәртигә мас узақ вақит өзлүгидин учушқа қабилийәтлик болушқа тегиш. Буниң үчүн уларниң борти бирнәччә система билән: һарарәтни турақландуридиған система, энергия запаси, Күн нурини энергиягә айландуридиған батареяләр яки ядролуқ энергия, Йәр билән турақлиқ бағлиниш, Йәр арқилиқ башқуруш системиси билән жабдуқлиниду. Шундақла космос аппарати бортиға һәрхил йөнилиштики илмий аппаратурилар — космос бошлуғиниң физикилиқ хусусийәтлирини тәкшүрәйдиған әсваплардин башлап, гигант телескопларғичә орунлаштурулиду. Бу әсваплар билән системилар бортлуқ башқуруш комплекслиқ системиси билән бирикип, умумий ишни қелиплаштуриду. Космонавтикиниң йеқин келәчәктики мәхсити — һәрхил каинат аппаратлири билән Айни, Күн системисидики планетиларни толуқ тәтқиқ қилиш,Йәрдин жирақтики илгириләшләрни издәштур. Қазақстан алимлириму биринчи қазақ космонавти Тохтар Әубәкировниң каинатқа сәпиридин башлап, (02.10.1991-ж.) космослуқ биотехнологияни пайдилинип, йеза егилик зираәтлириниң йеңи түрлирини ишләп чиқиришта бирмунчә тәжрибә жиғди. Космонавтика саһасида қазақниң икки космонавти Тохтар Әубәкиров билән Талғат Мусабаев Қазақстан илимиға һаҗәтлик муһим дерәкләр фондини жиғишта чоң үлүш қошти.

3-тапшурма. 3-тапшурма. Мәтиндики илмий терминларни көчирип йезиңлар вә асасий әхбаратқа асаслинип, очуқ вә йепиқ соалларни түзүңлар.

4-тапшурма. Тор бәтлирини пайдилинип, каинатшунаслиқ һәққидә презентация ясаңлар. Жиққан әхбаратларниң һәрбир бөлигидин елинған тезис йезиңлар.

ТОЛУҚТУРҒУЧИ

У жүмлидики иш-һәрикәт қаритилған шәйини билдүриду. Толуқтурғучи һәрқачан чүшүм келиштә туриду: *Ялқун бош вақтида китап (ни) оқуйду. Улар шәһәрни бир айлинип чиқти.*

Мәлумки, түркийшунаслиқта баш вә егилик келишләрдин башқа келиш қошумчилири билән кәлгән сөзләр жүмлидә толуқтурғучи вәзиписини атқуриду дәп үгинилиду. Бу хил үгиништә толуқтурғучи билән һаләтниң, болупму орун, вақит һаләтлириниң пәрқини еник көрситиш бәк тәс болиду. Түркий тиллар синтаксиси бойичә йезилған көплигән әмгәкләрдә бу пәриқни еник қилип көрситишкә интилиш болған, амма улардин яхши нәтижә чиқмиған. Шуңлашқа Үрүмчи алимлири бу мәсилини толуқтурғучи даирисини пәқәт чүшүм келиштики сөзләр билән чәкләш арқилиқ йәшкән. Буни илмий вә методикилиқ жәһәттин наһайити қолайлиқ йешим дәп қарашқа болиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Толуқтурғучи өтүмлүк пеил арқилиқ ипадилигән жүмлә бөлигигә (асасән хәвәргә) беқинип келиду.

Иш-һәрикәтни қобул қиливатқан (иш-һәрикәт қаритилған) шәйи абстрактлишип, бевасита хәвәр алдида кәлгәндә, чүшүм келиш қошумчиси чүшүп қалиду: *Әркин акисиға хәт(ни) язди. Ашпәз гөш(ни) тоғравататти.*

Мундақ жүмлиләрдики толуқтурғучи билән хәвәрниң арисиға башқа сөзләр қистурулғанда, чүшүм келиш қошумчиси чүшүрүлмәйду: *Әркин акисиға хәтни бүгүн язди. Ашпәз гөшни тез тоғравататти.*

Шундақла, чүшүм келиш қошумчиси хас исимлар, исимдин башқа сөз түркүмлири, көплүк, тәвәлик қошумчилири билән кәлгән сөзләр арқилиқ ипадиләнгәндә чүшүрүлмәйду: *Улар Туғлуқни қарши алди. Ялқун уни яхши билиду. Оқуғучилар тапшурмиларни орунлавататти. Толунай туғулуп өскән йезисини сеғинди.*

5-тапшурма. Төвәндики берилгән жүмлиләрдин толуқтурғучини тепиңлар, униң иш-һәрикәт билән мунасивитини ениқлаңлар; жүмлиләрни синтаксислиқ тәһлил ясаңлар:

Ғизани яшқа бағлиқ истимал қилиш керәк. Гөшни мөлчәрдин артуқ, болупму ухлаш алдида көп йәп, шорпа ичиш — бөрәк, беғир, ашқазан ағриқлириға әкелиду. Һосман ака һәш-пәш дегичә тәр тамчилири пәйда болған үз-көзини қолидики көйниги билән сүртивәтти. Адәмләр момамниң қолидин көңүлни мәптун қилғучи чирайлиқ гүлләрни алған пәйтләрдә, уларниң чеһрисидә пәйда болған мәмнунийәтлирини момам көрәлмисиму, униң гүлдәк назук қәлби уларниң шатлиғини чапсанла сезивалатти.

6-тапшурма. "Чиқиш вариғи" усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар.

1. Силәр бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиләр?
4. Бүгүнки үгәнгәнлириңлар келәчәктә силәрниң һаятиңларда керәк боламду?
5. Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңлар келиду?

2-дәрис: КАИНАТҚА СӘЯҺӘТ

1-тапшурма. Дуниядики дәсләпки космонавт һәққидә ейтип бериңлар.

Қазақстанлиқ космонавтлар Кеңәш Иттипақиға қандақ утуқларни елип кәлди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қазақстандики дәсләпки космонавт һәққидә немә билисиләр? Байқоңур каинат мәйдани тоғрисида қандақ мәлумат билисиләр?

2-тапшурма. Төвәндики мәтинни оқуп чиқиңлар. Мәтин тәркивидики публицистикилиқ вә илмий стиль алаһидиликлирини қолланған тил қураллири арқилиқ ажритип бериңлар.

12-апрель — Адәмзатниң каинатни бәкиндурған күни. Шуниң үчүнму, 1968-жилдин башлап Хәлиқарилиқ авиация федерацияси 12-апрельни Дуния йүзилик авиация вә космонавтика күни дәп елан қилди.

Шундақла, БДТниң Баш ассамблеяси 12-апрельни Адәмниң каинатқа чиқишиниң хәлиқарилиқ күни дәп җакалиди.

Дәсләпки тарихий вақиә қазақниң хасийәтлик йери — Байқоңурда болғанлиқтин, бу күнниң Қазақстан үчүн әһмийити зор.

Елимиздә каинатни өзләштүрүшкә бағлиқ жүргүзүлүватқан чоң лайиһиләрниң арқисида қазақ хәлқидин чиққан Тоқтар Әубәкиров, Талғат Мусабаев вә Айдин Айимбетов кәби космонавтларниң исимлири Қазақстан тарихи бәтлиридә алтун һәриплər билән йезилди.

3-тапшурма. Дәсләпки космонавт һәққидики хронологиялик жәдвәлниң ярдимидә өз билиминларни пайдилинип Юрий Алексеевич Гагарин тоғрилиқ ейтип бериңлар.

Дөлити	Кеңәш Иттипақи
Мутәхәссиси	Учқуч-космонавт
Һәрбий унвани	Полковник
Экспедициялири	Восток-1 (12-апрель)
Каинатта болған вақти	1 саат 48 минут
Туғулған күни	9-март, 1934-ж.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Туғулған йери	Клушкино йезиси, Гжатский наһийәси
Вапат болған күни	27-март, 1968-ж. (34 яш)
Вапат болған йери	Киржач шәһири йенида, Владимир вилайити, РКФСР
Мукапатлири	"Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани"

3-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар, берилгән әхбарат бойичә чүшинигиңларни ейтип бериңлар. Коммуникативлиқ әһвалға мувапиқ илмий вә хәлиқаралиқ терминларни, илмий мәлуматларни орунлуқ қоллинип, жүпләрдә бирлишип диалог түзүңлар.

1961-жили 12-апрельда Восток каинат кемиси билән Байқоңур каинат мәйданидин тарихта дәсләпки қетим космосқа учти. У Йәрни айлинип учуп, 1 саат 48 минуттин кейин қайтидин қонди.

Ю.Гагарин 1951-жили Москва йенидики Люберцы шәһиридики колһүнәр училищесини, 1955-жили Саратов индустрия техникумини тамамлиған. 1955-жили Кеңәш Армия сепидә хизмәт қилиду. 1-Чкалов һәрбий-авиация учқучлар училищесини тамамлиғандин кейин (1957-ж.) Шималий флотниң авиациялик бөлүмлиридә хизмәт қилди. 1960-ж. Космонавтлар қатариға елинди. 1961-жилдин башлап космонавтлар отрядиниң командири болди. 1961-ж. 12-апрельда тарихта дәсләпки қетим "Восток" космос кемиси билән Байқоңур каинат мәйданидин космосқа учти. Шуниңдин кейин у учқуч-космонавт ретидә өзиниң учуш чевәрлигини йетилдүрүп, космонавтларни үгитип, мәшиқ-ләндүрүш ишиға арилашти, каинат кемилириниң учуш жәриянини башқурушқа қатнишип турди. 1968-ж. Һәрбий-һава инженерлик академиясини тамамлиди. 1964—68-ж. Космонавтларни тәйярлаш мәркизи башлиғиниң орунбасари болуп хизмәт қилди. Гагарин учақта мәшиқлиниш давамида Владимир вилайити, Киржак наһийәси, Новоселово йезисиниң әтрапида қаза болди. Жәсидиниң күли Москвадики Қизил мәйданниң Кремлиға қоюлди.

Ю. Гагариннің әмгиги жуқури баһаланди. 1966-ж. Астронавтика хәлиқаралиқ академиясиниң һөрмәтлик әзаси болди. "Ленин" ордени билән, медальлар вә көплигән чәт әл орденлири билән мукапатланған. Униң исмини әбәдийләштүрүш мәхситидә көплигән иш-чариләр көрүлди. Монинодики (Москва вилайити) Һәрбий-һава академиясигә, Айниң у бетидики кратерниң биригә Гагарин исми берилди. 1968-ж. Хәлиқарилиқ авиация федерацияси "Ю.А. Гагарин намидики алтун

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

медаль” тәсис қилди. Россиядики космонавтларни тәйярлаш мәркизи, Россия Космонавтлар Академиясиниң илмий-тәтқиқ қилиш кемиси, дуниядики көплигән оқуш орунлири, шәһәрләр, кочилар вә мәйданлар дәсләпки космонавт Ю.Гагаринниң һөрмәтлик исми билән атилип келиватиду.

4-тапшурма. Жуқуридики мәтинниң ахирқи абзацида берилгән жүмлиләрдики тиниш бәлгүлириниң қоюлуш сәвәвини чүшәндүрүңлар.

ЕНИҚЛИҒУЧИ

Ениқлиғучи жүмлидики исим арқилиқ ипадиләнгән бөләккә беқинип, униң бәлгүсини билдүриду.

Ениқлиғучи төвәндики сөз түркүмлири арқилиқ ипадилиниду:

а) **Сүпәт**. Шәйиләрниң бәлгүсини билдүрүп кәлгән һәрқандақ сүпәт жүмлидә ениқлиғучи болалайду: Улар кәң һойлида олтирип дәм алди.

ә) **Алмаш**. Асасән көрситиш, бәзи ениқлаш, соал алмашлири ениқлиғучи вәзиписидә келиду: *Мону (бу, әву) өй йеңи селинған. Һәрбир гүлниң өз пуриғи бар. Барлиқ (һәммә) оқуғучилар жиғинға қатнашти. Униң һәр қандақ ишқа қабилийити йетиду. Сиз қайси мәктәптә оқуйсиз?*

б) **Сан**. Санақ, дәриҗә, мөлчәр санлар ениқлиғучи болуп келәләйду: *Қазақстанда 15 миллион хәлиқ яшайду. Долқун Жумһурийәтлик олимпиадида биринчи орунни егилиди. Абай намидики Қазақ миллий педагогикилиқ университетида он бәш миңдәк студент билим алиду.*

в) **Миқдар**. Шәйи миқдарлири жүмлидә ениқлиғучи вәзиписидә келиду: *У пиядә бәш километр йол маңди. Юлтузай базардин икки килограмм алма сетивалди.*

г) **Исим**. Конверсиягә учрап, сүпәтләшкән исимлар ениқлиғучи болалайду: *Әркин оқуштики утуқлири үчүн алтун саат билән мукапатланди. Яғач ишик ғич қилип ечилди.*

ғ) **Пеил**. Пеилниң турғун сөз шәкиллиригә киридиған сүпәтдашлар ениқлиғучи вәзиписидә келиду: *Оқуған адәм, оқумиған адәмдин пәриқлиниду.*

д) **Тәхлидий сөзләр**: *Талада сим-сим ямғур йеғивататти.*

е) **Рәвиш**. Асасән дәриҗә рәвишлири сүпәтлишип ениқлиғучи болуп келәләйду: *Қутлуқ нурғун дәптәр сетивалди.*

Шундақла, жүмлидики исим арқилиқ ипадиләнгән бөләкниң алдида егилик, орун-бәлгү, охшатма вә тәңләштүрмә келиш қошумчилири билән кәлгән сөзләрму ениқлиғучи вәзиписини атқуриду: *Бизниң йезимиз тағ бағриға жайлашқан. Бағдики мевиләр пишишқа башлиди. Сайда қойдәк ташлар догилинип ятатти. У дукандин китапчилик дәптәр сетивалди.*

Бәзидә охшатма вә тәңләштүрмә келиш қошумчилири билән кәлгән ениқлиғучилардин кейин сүпәтләрму келиши мүмкин: *Сайда қойдәк йоған ташлар догилинип ятатти. У дукандин китапчилик қелин дәптәр сетивалди.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бәзидә егилик келиш қошумчиси чүшүп келиши мүмкин: *Йеза(ниң) һаваси таза болиду.*

5-тапшурма. Төвәндики жүмлиләрдин ениқлиғучиларни ениқлаңлар вә уларниң қандақ сөз түркүми билән ипадиләнгәнлигини ейтип бериңлар. Мәтинниң жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ қандақ тил қураллирини пайдиланғанлиғиға көңүл бөлүңлар.

Уйғурларда бовақни бөшүккә селиштин бурун “Бөшүк той” мәрасими өткүзүлиду. Бөшүккә бөләш тәртиви төвәндикичә:

Бөшүкниң астидики оюқчиға күлтүк орнитилиду. Униң төшүккә туташқан йеригә күлтүк тумиғи кийгүзүлиду.

Төрт тәрипигә төрт данә тиз ястуқ қоюлиду. Үстигә ода (бөшүкниң төшүгигә өлчәп қоюлған көрпә), униң төписигә юмшақ пахтилиқ көрпә селиниду вә зака билән орилиду. Баш тәрипигә кичик ястуқ қоюлиду. Андин “бөшүк аниси” бовақни ялиңачлап, бәдәнлирини юмшақ силап, авайлап бөшүккә ятқузиду. Кейин яғачтин ясалған шүмәкни тоғрилап, икки путини түзәйду вә йөгәк билән мәккәм таңиду. Балиниң икки қолини биқинлириға тәкши дуруслап, җәйнәклиригә җәйнәклик қоюп, қол тартқу билән таңиду.

6-тапшурма. “Ички вә сиртқи чәмбәр” усули арқилиқ чәмбәр ичидә удул қарап турған оқуғучилар бир-бириңларға өтүлгән мавзу бойичә соал қоюңлар вә дәрисни йәкүнләңлар.

3-дәрис: ҚАЗАҚСТАН КАИНАТ ДУНИЯСИДА

Сүрәттики космонавтлар һәққидә немә билисиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1-тапшурма. Төвәндә берилгән мәтинни оқуп, жанрлиқ алаһидилигини ениқлаңлар вә жәдвәлни толтуруңлар.

Мәтин қандақ жанрда йезилған?	Мәтин қандақ түзүлгән?	Йәнә қандақ жанрлиқ алаһидиликләрни байқидиңлар?

КАИНАТТИКИ ҚАЗАҚСТАНЛИҚЛАР

Буниңдин 56 жил илгири, йәни 1961-жили 12-апрель күни космонавт Юрий Гагарин дәсләпки қетим космоса учти. Шу күндин башлап инсанийәт тәрипидин космосни "егиләш" дәври башланди. Сабиқ Кеңәш Иттипақида космонавтикиниң тәрәққияти Қазақстан билән чәмбәрчас бағлиқ болди. Чүнки дунияда дәсләпки қетим вә әң чоң космодром — Байқоңур Қазақстанда орунлашқан. Байқоңур космодроми Қизилорда вилайитидики Қазали вә Жусали шәһәрлириниң оттурисидики Төретам йезисиниң йениға жайлашқан. Униң умумий мәйдани 6717 квадрат метрни тәшкил қилиду. Мәзкур космодромдин дунияда әң көп ракетлар учирилиду. Йәр шаридин космоса чиқирилған ракетиларниң йеримидин көпи нәқ Байқоңур космодромидин учирилған. Бу йәрдә қурулуш ишлири 1955-жили 12-февраль күни башлинип, 1957-жили аяқлашқан. Биринчи қазақстанлиқ космонавт Тоқтар Әубәкиров "Қазақстанлиқ программа" даирисидә 1991-жили 2-октябрь күни каинатқа сәпәргә атланди. Униң дублери сүпитидә йәнә бир қазақ жигити Талғат Мусабаев болди. Қизиқарлиғи, Тоқтар Әубәкиров космоса учқан пәйттә Қазақстан техи өз мустәқиллигини елан қилмиған еди. Шуңлашқа уни "Кеңәш Иттипақиниң ахирқи космонавти" дәпму атайду.

У космоста бир һәптә давамида "Мир" хәлиқара космос станциясидә ишләйду. Тоқтар Әубәкиров космоста 7 күн 22 саат 13 минут болди. У "Кеңәш Иттипақиниң қәһримани", "Ленин орденинин кавалери". Тоқтар Әубәкиров космоса 45 йешида учқан екән.

Йәнә бир қазақ космонавти — Талғат Мусабаев, Кеңәш Иттипақидин космоса учқан 79-дуниядики 309- космонавт екән. Талғат Мусабаев космоса биринчи қетим 1994-жили 1-июль күни атланған. У "Союз ТМ — 19" кораблиниң борт инженери сүпитидә космоста 125 күн 22 саат 53 минут 36 секунд болиду. Иккинчи қетим 1998-жили "Союз ТМ — 27" кораблиниң комадири сүпитидә 29-январьдин 25-августқичә космоста болиду. Униң бу сәпири 207 күн 12 саат 51 минут 2 секунд давамлашқан. Талғат Мусабаев космоса үчинчи қетим 2011-жили 28-апрель күни учқан. У вақитта космоста 7 күн 22 саат 4минут 3 секунд болған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тәкитләш мәлумки, Тоқтар Әубәкиров билән Талғат Мусабаев миллити қазақ болсиму, космосқа Кеңәш Иттипақиниң вә Россияниң пухралири сүпитидә учқан. Әнди Қазақстан Жумһурийитиниң пухраси сүпитидә космосқа учқан Айдин Айимбетов болуп һесаплиниду. Дуниядики 545- космонавт Қазақстанниң "Халық Қаһарманы" Айдин Айимбетов космосқа 2015-жили 2-сентябрь күни учуп, 12-сентябрь күни қайтип кәлгән. Униң сәпири 9 күн 20 саат 13 минут 51 секунд давамлашқан. Айдин Айимбетов космоста бирқатар физика-космослуқ, космос радиациясиниң адәмгә тәсири бойичә экспериментларни һәм Арал вә Каспий деңизиниң космос арқилиқ мониторингини әмәлгә ашурди. У космосқа Қазақстан байриғини елип чиққан космонавт сүпитидә тарихта қалди.

Йолдаш Молотов

2-тапшурма. Топларда бирикип, һәрбир космонавтниң паалийити һәққидә хронологиялик жәдвәл түзүп чиқиңлар.

3-тапшурма. Жуқуридики мәтиндин бирнәччә жүмлини таллап, синтаксислиқ тәһлил ясаңлар. Баш вә әгәшмә бөләкләрниң атқуридиған хизмити, өзигә хас орнини еniқлаңлар.

ҺАЛӘТ

Һаләт жүмлиниң хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң бәлгүсини билдүриду. Мустәқил сөз түркүмлириниң барлиғи дегүдәк һаләт вәзиписини атқуралайду.

Һаләтләр мәна жәһәттин төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

а) **Тәрз һалити**. У жүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң қандақ тәрздә әмәлгә ашқанлиғини билдүриду. Башқичә ейтқанда, мундақ һаләт иш-һәрикәтниң қандақ терiқисидә, шәкилдә, рәвиштә, йосунда, усулда әмәлгә ашқанлиғини билдүриду.

Тәрз һалити төвәндики сөз түркүмлири арқилиқ ипадилиниду:

а) **Сүпәт**. Конверсиягә учрап рәвишләшкән, йәни һәрикәтниң бәлгүсини билдүридиған һәр қандақ сүпәтләр: *Толунай чирайлиқ язиду. Долқун яхши оқуйду. У чайни қәнтсиз ичиду.*

ә) **Рәвиш**. Асасән, һаләт рәвишлири: *Әркин тез язиду. Улар достларчә (достанә) көрүшти. Яғач ғарссидә сунуп кәтти. Юлтузай нурғун оқуйду. Улар интайин һарди.*

б) **Пеил**. Пеилниң турғун сөз шәкиллириниң бири болған рәвишдашлар: *Ялқун талаға жүгрәп чиқти. Сора-сора алим болту* (*Мақал*).

в) **Исим**. Бәзи тиркәлмиләр билән кәлгән вә чиқиш, тәңләштүрмә, охшатма келиштики исимлар: *Йеза аһалиси депутат билән учрашти. Бу бена яғачтин (яғач билән) ясалған. Йолдаш инглиз тилини Туғлуқчилик билиду. Һава оттәк қизип кәтти.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

г) **Тәхлидий сөзләр**. "Қилип" ярдәмчи пеили чүшүп қалғанда, тәхлидий сөзләр тәрз һалити болиду: *Ишик тарс (қилип) йепилди.*

ғ) **Сан**. "Қетим" һәрикәт миқдари чүшүп қалғанда, санлар: *Йәттә (қетим) өлчәп, бир (қетим) кәс (Мақал).*

д) **Миқдар**. Һәрикәт миқдарлири: *Мән Зия Сәмәдийниң "Майимхан" романини икки қетим оқуп чиқтим.*

ә) **Вақит һалити**. У жүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң әмәлгә ашқан вақтини билдүриду.

Вақит һалити вақит рәвишлири (бүгүн, әтә, түнүгүн, бурун, һазир в.б.) вә вақитни билдүридиған исимлар арқилиқ ипадилиниду: Бу хил исимлар тир-кәлмиләр билән, чиқиш, орун-вақит, йөнилиш, чәк келиш қошумчилири биләнму келиду: *Улар әтә келиду. Бүгүн мәктәптә жиғин болиду. Дәрис саат сәккиздә башлиниду. Августта йәл-йемишлар пишиду. Улар әтигичә йолға тәйярлиниду. Түнүгүндин бери ямғур йеғиватиду.*

4-тапшурма. Тәрз һалитини ипадиләйдиған сөз түркүмлиригә бирдин жүмлә ойлап йезиңлар вә синтаксислиқ тәһлил ясаңлар.

5-тапшурма. "Каинатниң сирлири" дегән мавзуда тор бәтлиридин пайдилинип, қизиқарлиқ мәлуматларни жиғиңлар. Жиққан мәлуматларни презентация, мақалә, аннотация яки тезис ретидә йезип көрүңлар.

6-тапшурма. Соалларға жавап берип, дәрисни йәкүнләңлар.

Маңа ... қийин болди.
Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
Мән ... нәрсиләрни чүшәндим.
Мән ... үгәндим.
Мени ... һәйран қалдурди.
Мән өзәмгә ... пайдилиқ билим алдим.
Мән ... һаятта қоллинимән.

4-дәрис: КАИНАТ ТИНИҚЛИРИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт қоюп тиңшаңлар. Тиңшалған мәтинниң мәзмунини чүшинип, сунулған әхбараттин асасий ойни еniқлаңлар. Жүмлиниң баш вә әгәшмә бөләклирини ажритиңлар.

КОСМОНАВТЛАРНИҢ КАИНАТ БОШЛУҒИДА ТАМАҚЛИНИШИ

Илим-пән, техника риважланғансири адәмзатниң йәр шари-ни, униң толуп ташқан сирлирини, каинат бошлуғини, башқа планетиларни, галактикини тәкшүрәшкә зор мүмкинчиликләр яритилмақта вә униң бәзибирлири иш йүзидә әмәлгә ашмақта. Адәм

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

организми ташқи муһит билән зич мунасивәттә болуп, амиллири адәмниң мәркизий әсәб системисиға һәрқачан тәсир қилиду.

Һәммимизгә мәлумки, белок һаятниң асаси,шуниң үчүн организмға сирттин киргән белок клеткиларниң, тоқулмиларниң пәйда болушиға өз тәсирини йәткүзиду. У болса умумий организмниң өсүшигә вә риважлинишиға елип келиду.

• Тәвлүгигә адәм 90—100 грамм белокни истимал қилиши керәк.

• Таамларниң тәркивигә киридиған белоклар өз әһмийити бойичә бирдәк әмәс. Адәм үчүн әң һаҗәт болидиған белокларға гөш, белиқ, тухум, сүт, капустидин елинған белоклар ятиду. Аминокислоталиқ тәркиви бойичә әң пайдилиқ белоклар арпа, гүрүч,териқ болуп санилиду.

Соядин елинған белок тәркиви һаҗәттин жанивардин елинған белоққа охшаш. Тәркивидә май аз болиду, организм чапсан сиңириду.

Тәвлүгигә адәм 400—500 грамм — углеводқа, 80—90 грамм — майға, 90—100 грамм — белоққа вә 1,5—2 литр — суға муһтаж.

Космослуқ ғизалиништa таамларниң тәркивидики озуқлуқ маддилар тәңпуң (баланста) болуши керәк вә сақлашқа қолайлиқ болуши керәк.

Сәвәви космоста космонавтлар салмақсизлиқ һаләттә болиду. Шуниң үчүн бәзидә тәхсигә қуюлған шорпа космонавтларниң қолидин чиқип кәтсә, торусқа кетиши мүмкин.

Шуниң үчүн мошуларниң һәммисини һесапқа елиш керәк.

Дәсләпки болуп космосқа учқан Юрий Гагариннiң тамақ рационида 160 граммлиқ 3 тюбик паста болған. Униң иккисидә гөш, үчинчисидә шоколад болған екән. Нурғунлиған алимлар салмақсизлиқ һаләттә адәм жутуш һәрикитини қилалмайду дәп ойлиған. Гагарин бу көзқарашни йоққа чиқарди. 1961-жили августта Герман Титов космоста 25 саат болуп, 3 қетим ғизаланған, йәргә чүшкәндә қосиғи ач болған. Титов учқанда бешиниң айланғанлиғини ейтиду. Алимлар уни салмақсизлиқ һаләт дәп чүшәндүриду. Бирақ диетологларниң ейтиши бойичә, баш айлинишниң сәвәви ачлиқ дәп һесаплайду. Униңдин кейин учқан космонавтлар учуш пәйтидә қосақлириниң ачқанлиғини, космосқа апарған таамларға тоймиғанлиғини вә буни уларниң тәтқиқ ишлириға сәлбий тәсирини йәткүзгәнлигини ейтиду.

Шуниңдин кейин космонавтларниң таам тизимиға (менюсиға) гөштин ясалған таамларни киргүзүшкә башлиди. Америкилиқ вә бизниң космонавтлиримизниң сөйүмлүк таамлириниң бири — яңақ қошулған сүзмә болуп һесаплиниду.

2-тапшурма. Мәтиндин публицистикилиқ стильға аит қандақ тил алаһидиликлирини байқидиңлар, ейтип бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Венн диаграммисини пайдилинип, каинаттики вә йәрдики адәмләрниң ғизалиниши тоғрилиқ селиштурма мисалларни кәлтүрүңлар. Селиштурма диаграммиға бағлиқ тәрз вә вақит һаләтлиригә бир нәччә жүмлә ойлап йезиңлар.

4-тапшурма. Жуқурида берилгән мәтиндин каинатшунасликқа бағлиқ кәспий сөзләрни көчирип йезиңлар вә мәнасини тәһлил қилиңлар. Мошу сөзләр арқилиқ һаләтниң түрлиригә жүмлә ойлап йезиңлар вә синтаксислиқ тәһлил жүргүзүңлар.

5-тапшурма. Жуқуридики мәтиндә қара һәриплар билән берилгән жүмлиләрдики һаләтләрни еniқлаңлар. Уларниң өзигә хас хизмитини ейтип бериңлар.

б) **Орун һалити**. У жүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң орнини билдүриду.

Орун һалити орун рәвишлири (*нери, бери, жуқури, төвән, илгири* в.б.) вә чиқиш, орун-вақит, йөнилиш, чәк келишләрдики орун-жайни билдүридиған исимлар арқилиқ ипадилиниду. Мәзкүр һаләт иш-һәрикәт йүз бәргән, башланған, қаритилған орунларни билдүриду: *Әркинләрниң өйи мәлиниң* ***жуқурисиға*** *жайлашқан. Оқуғучилар* ***мәктәптин*** *чиқип,* ***өйлиригә*** *қарап маңди. Долқун тәтилдә* ***Иссиқ көлдә*** *дәм алди. Биз* ***таққичә*** *пиядә бардуқ.*

в) **Сәвәп һалити**. У жүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң сәвәвини билдүриду.

Сәвәп һалити пүткән һаллиқ вә пүтмигән һаллиқ исимдашларға, бәзи исимларға чиқиш келиш қошумчисиниң яки "үчүн" тиркәлмисиниң қошулуши вә **-ғачқа** қошумчиси арқилиқ ясалған рәвишдашлар арқилиқ ипадилиниду: *Әркин яхши* ***оқуғанлиқтин*** *мукапатланди. Қутлуқ таң сәһәрдә йолға чиқидиғанлиғи* ***үчүн*** *атиған ятти. У* ***хошаллиқтин*** *вақиравәтти. У өзи* ***көргәчкә*** *толуқ сөзләп бәрди.*

г) **Мәхсәт һалити**. У жүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң мәхситини билдүриду.

Мәхсәт һалити мәхсәт рәвиши, мәхсәт рәвишдиши һәм **үчүн** тиркәлмиси яки **дәп** ярдәмчи пеили билән кәлгән сөзләр арқилиқ ипадилиниду: *Әркин бу коча билән* ***әттәй*** *маңмиди. Йолдаш Астанаға* ***оқуғили*** *кәтти. Биз* ***вәтинимизниң паравәнлиги үчүн*** *тиришип ишләймиз. Әркин* ***сүрәт ясаш үчүн*** *бояқ сетивалди. Мән бу йәргә* ***оқушни дәп*** *(оқушқа) кәлдим. Биз* ***сени дәп*** *бардуқ.*

6-тапшурма. Төвәндики соаллар асасида "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?
4. Дәристики материаллардин өзәңлар үчүн қандақ пайда алдиңлар?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-дәрис: КАИНАТ УЙҒУРЛАР ҺАЯТИДА

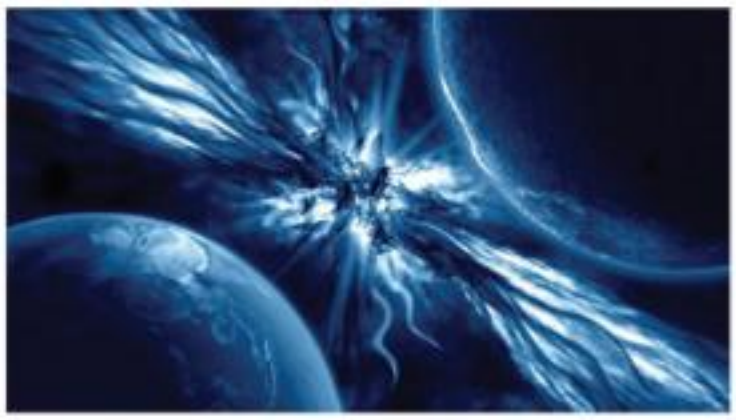

1-тапшурма. Мәтиндә берилгән әхбараттики көтириливатқан мәсилини чүшинип оқуңлар.

УЙҒУРЛАР ӨЗ ҺАЯТИНИ КАИНАТ ТИНИҚЛИРИ БИЛӘН ӨЛЧИГӘН

... Пор-Бажын — бу қедимий түркләрниң, қедимий моңғол әвлатлириниң барлиқ космологияси нәқиштә еник әксини тапқан ибадәтханилар иншаити. Қәлъәниң квадрат шәкли — йәрниң рәмзи. Арал вә көл — чәмбәр — Каинат рәмзи. Униң оттурисидики бена болса, бир вақитта йәр астидики дунияға башлайдиған йол вә асманға елип чиқидиған пәләмпәй ролини атқурған. Бу уйғурниң, түркниң, моңғолниң, қәйәрдә болушидин қәтъий нәзәр, дайим йенида болған каинатниң мәркизи, аләмниң оқи болған. Бизниң қедимий әждатлиримиз һәрдайим өзлириниң һаятини каинатниң тиниқлири билән селиштуруп, өлчәп турған.

Новосибирскниң алимлири палеолит дәвридиму адәмләр айниң, күнниң вә юлтузларниң айлинишини байқап турғанлиғини тәтқиқ қилған. Сибирьда яшаватқан хәлиқләр яғач тахтиларға бәлгү қоюш арқилиқ Күнгә вә башқиму сәйяриләргә қарап, мурәккәп һесаплашларни әмәлгә ашурған. Тарихий мәйданда уйғурлар вә скифлар пәйда болғанда, мошундақ һесаплашлар мәлум қаидиләр системисида жүргүзүлгән. Мәсилән, һайванатлар календарини елип қарисақ, у чәмбәр шәклидә — каинат рәмзи шәклидә түзүлгән. Он икки ай чәмбәр бойичә орунлашқан. Аржаан — 1 вә Аржаан — 2 скиф қорғанлириму чәмбәр шәклидә болған. Хакасия территориясидә тепилған қорғанларда ташлар рәт-рети билән тизилған. Шу арқилиқ Күнниң һәрикити һесапланған.

Көчмәнләрниң кигиз өйини мәлум дәриҗидә обсерватория дәп аташқа болиду. Түнлүк арқилиқ көчмәнләр Күнниң вә юлтузларниң һәрикитини байқап олтарған. Уйғур цивилизацияси тәрәққий әткән пәйттә бизниң әждатлиримиз һәтта кигиз өйдә мурәккәп һесаплашларни жүргүзгән. Календарь уларниң һаятида вә күндилик турмушида чоңқур орун алғанлиқтин, обсерваторияни күндә пайдиланған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әнди календарь һәққидә тохталсақ, тувалиқ алим Дауар-оол Дан-Сюрюн пәқәт қедимий уйғурларниң әмәс, бәлки барлиқ Мәркизий Азия, түрк-моңғол календарьлириниң дунияға келишидики муһим мәсилигә көңүл бөлгән. Мәлумки, мәзкүр календарьлар он икки жиллиқ вә алтә жиллиқ асаста түзүлгән. Бу наһайити муһим кәшип болған. Уйғурларниң календари миладимиздин илгәрки төрт миң, үч миңинчи жилларда пәйда болған. Уйғур календари Хитай календари билән бир вақитта кәшип қилинған. Амма уйғур календари көп жәһәттин утуқлуқ чиққан. Хитай календари — ай, деханчилиқ календари болған. Қедимий уйғурлар кәшип қилған Мәркизий Азия календари болса, ай вә күнниң һәрикитигә мунасивәтлик болған.

Календарь айниң йәрни айлинишиға вә Үкәр юлтуз түркүмигә киришигә асасланған. Бу қедимий уйғурларниң астрономия бойичә наһайити чоңқур билимгә егә болғанлиғини вә уни күндилик турмушта пайдиланғанлиғини билдүриду. Һазир түрк хәлиқлири “Чоң чиллә” вә “кичик чиллә” чүшәнчилирини қоллиниду. Бу чүшәнчә һава райи вә Үкәр юлтузлар түркүмигә мунасивәтлик болған. Календарь паалийити шундақла күнниң он икки жиллиқ реаллиғи, Күнниң пәләк буржлиридики эклиптикиси вә Юпитерниң Күнниң әтрапида он икки жил давамида айлиниши һәққидики чоңқур билимләргә асасланған.

Тәбиәт вә космос тоғрилиқ билимләр әпсанивий бәдиий образларда өз ипадисини тапқан. Тәбиәтни илаһий күч дәп билиш чүшәнчиси дунияни бирпүтүн космогониялик тәсвир сүпитидә қобул қилишни пәйда қилған. Шундақ қилип, Асманни қедимий түркләрниң чүшәнчиси бойичә Күн, Ай, Сатурн, Юпитер, Марс, Чолпан вә Меркурий охшаш йәттә асман сферисиға бөлгән. Бу әң мукәммәл система сүпитидә шәкилләнгән. Мәзкүр системини XII әсирдә моңғоллар қобул қилған. Шуңлашқа Чиңғизханниң нәвриси Хубилай қедимий уйғурларниң календарини Улуқ Моңғулияниң рәсмий календари дәп елан қилишиму тәсадипи әмәс.

(*Николай Абаев, “Уйғур авазидин” елинди*)

2-тапшурма. Жуқуридики мәтин бойичә жүплишип, мәтинниң мәзмунини сақлап олтирип, һәр бөлигидин елинған әхбаратлардин аннотация йезип көрүңлар.

3-тапшурма. Тор бәтлири вә башқиму материалларни пайдилинип, Пор-Бажын сепилиниң тарихи һәққидә қисқичә мәлумат тәйярлаңлар. Сүрәт вә видеойезилмилар арқилиқ презентация тәйярлашқа болиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҖҮМЛӘ БӨЛӘКЛИРИНИҢ ОРУН-ТӘРТИВИ

Жүмлидики бөләкләр мәлум қаидә бойичә бир-биригә бағлинип келиду. Шуңлашқа адәттики жүмлидә бөләкләрниң өзигә хас орни болиду:

а) **Жүмлиниң баш бөләклириниң орун-тәртиви.** Адәттики жүмлидә егә жүмлиниң алдида, хәвәр кәйнидә келиду: ***Долқун*** *Алмутида* ***яшайду***. ***Әркин*** *Абай намидики ҚазМПУниң 3-курс* ***студенти***.

Шеирларда, шиар-хитапларда бу тәртип өзгирип келиши мүмкин. Жүмлә бөләклириниң адәттики орун тәртивиниң өзгириши инверсия дәпму атилиду.

Өтмүштин ***башлидим*** *мән сөз бешини,*
(Жаһил әл йәйду һаман өз гөшини.)
Саңа ейтмай, кимгә ейтай, ақил оғлан,
Көр, мәйли, Көк бөрәңниң көз йешини.

(М.Обулқасимов)

Яшисун милләтләр достлуғи!

Шундақла хәвәрдики иш-һәрикәт алаһидә тәкитләнгәндә, муәллип сөзи көчүрмә жүмлиниң оттурида яки ахирида кәлгәндә, хәвәр билән егиниң орни алмишиду: ***Қой***, *сән ундақ гәплириңни.* ***Яғди***, *ахири ямғур. Ким кәлди? — дәп сориди у.*

ә) **Жүмлиниң әгәшмә бөләклириниң орун-тәртиви.** Жүмлиниң әгәшмә бөләклири жүмлиниң баш бөләклиригә бәкинип, уларниң алдида келиду. Адәттә еniқлиғучи егигә, толуқтурғучи билән һаләт хәвәргә бәкинип келиду: *Шәһәрдики һава адәмни тез һарғузиду.*

4-тапшурма. Төвәндә берилгән шеирни ипадилик, аһаң билән оқуңлар. Шеирдики әстәрлик ойни еniқлаңлар.

АНА ТӘБИӘТ

Анаң турса сехи тәбиәт,
Ойнашқиниң, достум, немиси.
Ойнашқачқа топан басқан чағ,
Сақ қалғини Ноһниң кемиси.

Ана турса сехи тәбиәт,
Асраш уни ейт кимниң иши?!
Гәр қойниға соғақ қол салсаң,
Тутар бир күн униң қарғиши.

Ямғур дегән у ямғур әмәс,
У аниниң шорлуқ көз йеши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. Муәллип шеирда қандақ мәсилини көтәргән?

Силәр тәбиәтни қоғдаш үчүн қандақ пайдилиқ ишларни жүргүзүватисиләр?

Жәдвәл арқилиқ өзәңлар яшайдиған жайни қоғдаш режисини түзүп чиқиңлар. Үлгә:

Мән туридиған жай:	Тәбиитиниң һазирқи әһвали	Тәбиәтни асраш үчүн қилинидиған ишлар	Қәрәли	Ишниң нәтижиси

6-тапшурма. Рефлексия: Өзәңларниң дәрискә болған мунасивитиңларни билдүрүш үчүн "Бәш бармақ" усулини пайдилиниңлар.

6-дәрис: КАИНАТ ҺӘҚҚИДӘ ҚИЗИҚ МӘЛУМАТЛАР

1-тапшурма. Төвәндики каинат һәққидә берилгән қизиқарлиқ мәлуматлар билән тонушуп чиқиңлар. Каинатниң силәр үчүн чүшиниксиз болуватқан сирлири барму? Уни чүшиниш үчүн немә қилиш керәк дәп ойлайсиләр?

1. Әгәр сиз йоруқниң илдамлиғи билән учалисиңиз (секундиға 300 000 чақирим), у вақта бизниң галактикини айлинип чиқиш үчүн сизгә 100 000 жил һаҗәт болар еди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Йоруқ Күндин бизгичә 8 минутта келиду, йәни бизниң дәл һазир көрүп турған күнимиз — мошуниңдин 8 минут илгәрки Күн. Әгәр у 4 минут бурун йерилип кәткән болса, биз уни билмәттуқ.

3. Юпитерниң салмиғи Күн системисидики барлиқ сәйяриләрниң салмиғини қошқандикидинму көп.

4. Йәрниң тартилиш күчи адәм омуртқисини бесип, сиқип туриду, шуниң үчүн космосқа учқан космонавтниң бойи тәхминән 5,08 см-ға узириду.

5. Экваторда сизниң салмиғиңиз қутупларға қариғанда 3 пайизға еғир болиду.

6. Күнниң салмиғи пүткүл Күн системисидики нәрсиләр салмиғиниң 99,86 пайизини тәшкил қилиду. Қалған 0,14 пайизи сәйяриләр билән астероидларға тегишлик.

7. Адәм балиси өпкисидики барлиқ һавани сиртқа чиқарған һаләттила каинатта скафандрсиз 90 секунд вақитқа чидалайду. Өпкисидә азирақ болсиму һава қалса, у бирдин көвүклишип йоғиришқа башлайдекән. Әгәр у қанға өтүп кәтсә, адәм дәрру өлиду. Адәм космосқа чиққанда өпкисидә толуқ һава болса, өпкә йерилип кетиду.

8. Йәрниң салмиғи турақлиқ болмайду. Алимларниң ениқлиши бойичә, жил бойи Йәр өзигә 40 160 тонна салмақ қошуп, 96 600 тоннасидин айрилидекән. Йәни, Йәр жилиға тәхминән 56,5 тоннаға йениклишип келиватиду.

Интернет материаллиридин елинди

2-тапшурма. Каинат һәққидә йәнә қандақ қизиқарлиқ мәлуматларни билисиләр? Қазақстанлиқ космонавтларниң космостики һаяти, сәргүзәштилири тоғрисида қизиқ материалларни издәп тепиңлар. Мәтинниң тили арқилиқ қандақ стильда йезилғанлиғини ениқлап чиқиңлар..

3-тапшурма. Жүп болуп, 1-тапшурмида берилгән жүмлиләрни синтаксислиқ тәһлил қилиңлар. Әгәшмә бәләкләрниң жүмлидә келидиған орниға көңүл бөлүңлар.

4-тапшурма. Каинат һәққидә қандақ фантастикилиқ фильм яки һөжҗәтлик фильмларни билисиләр? Уларниң силәр мошу дәрисләрдә оқуған мәлуматлар билән умумийлиғини байқидиңларму? Һөжҗәтлик фильмлардики илмий мәлуматларни орунлуқ пайдилинип, полилог уюштуруңлар.

5-тапшурма. "Каинатниң йеңи сирлири" мавзусида эссе йезиңлар. Эссеға тезис йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. "Гезит" усули арқилиқ топларда 5-бөлүм бойичә "гезит" тәйярлаңлар. 1-бәткә гезитниң нами, шиари, мавзуниң мәзмуни; 2-бәткә мавзуниң қисқичә тарихи, хроникиси; 3-бәттә мавзу бойичә әстә тутидиған муһим мәсилиләр, 4-бәттә мавзуға бағлиқ қизиқ нәрсиләр йезиңлар. Кейин уларни қорғап, башқа топларниң соаллириға жавап бериңлар. Өз ой-пикриңларни системилиқ йәткүзүшни үгиниңлар.

7-тапшурма. Рефлексия: "Әркин микрофон" усули арқилиқ оқуғучилар бүгүнки дәрисни хуласиләйду.

7-дәрис: КАИНАТНИ ТӘТҚИҚ ҚИЛИШ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуңлар, мәтинниң публицистикилиқ яки илмий стильда йезилғинини қолланған тил васитилири арқилиқ еniқлап бериңлар.

ТЕЛЕСКОП ТАРИХИ

Телескопни ойлап тапқан адәмниң кимлиги мошу күнгичә намәлум. XVI әсирдә Леонардо да Винчиниң телескопни пайдилинишқа тиришқини бәлгүлүк болғини билән, униң һәққидә язмилар сақланмиған. Бәзибир мәлуматлар бойичә, дәсләпки телескоп тоғрилиқ әхбарат XIII әсирдә яшиған инглиз философи Роджер Бэконниң әмгәклиридә учришиду. Шуниңға асаслинип, алимлар телескопниң асасини қурған Роджер дегән пикиргә кәлгән. Декарт өзиниң "Диоптрика" намлиқ әмгигидә көрүш трубисини XVII әсирниң бешида Нидерланд турғуни, илим саһасиға мунасивити йоқ Яков Мециус дегән аддий киши ойлап тапти дәйду. Һәрһалда, телескопниң дәсләпки нусхисини 1608-жили бельгиялик көзәйнәк ясаш маһири Иоанн Липпергсгейм хәлиққә тонуштурған. Униң ишләп чиққан дурбуни билән жирақтики нәрсиләрни еniқ көрүшкә мүмкин болди. Бу башланмини физик, астроном Галилео Галилей давамлаштурди. 1609-жили у икки булуңлуқ линзидин туридиған дурбун ясап чиқти. Бу әсвап астрономиядә қоллинилип, кечики асманни, айни, юлтузларни тәкшүрүшкә асас болди. Галилеониң телескопи бирқанчә илмий йеңилиқларға башланма болди. Мисалға, Орион топидики юлтузлар санини 8 әмәс, 80 екәнлиги дәлилләнди; Юпитерни назарәт қилип, униң әтрапида шериклириниң барлиғини, өлчими бойичә йәрдин бирнәчә һәссә чоңлиғини еniқлиди. "Телескоп" дегән намни филолог Демесиани бәргән болуп, "жираққа қараймән" дегән мәнани билдүриду. Галилейдин кейин телескопниң бирнәччә түрлири ясалди. Уларниң бәзи камчилиқлири түпәйли қоллиништин қалди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу мәсилиләрни йешишта 1972-жили Исаак Ньютон, телескоп-рефлекторни риважландурушта рус алими М.В. Ломоносовлар көп әмгәк қилди. XIX әсирниң оттурисиғичә әң яхши телескоп ретидә Уильям Гершельниң әмгиги hесапланған. У диаметри 122 см болған әйнәкни пайдиланди. Бүгүнки күндиму телескопниң бирнәччә түри йоруққа чиққан. Шундақ болсиму, алимлар арисида телескоп-рефлекторни (әйнәклик) қоллинишни тоғра көридиғанларниң сани көп.

https://massaget.kz/ сайтидин елинди

2-тапшурма. Мәтиннің жанрлиқ вә стильлиқ алаhидиликлиригә мувапиқ тил қураллирини орунлуқ қоллинип, аннотация йезиңлар.

3-тапшурма. Сүрәттики телескопларни селиштуруңлар.

Дәсләпки телескопниң қандақ камчилиқлири болди?
Уларниң заманивий телескоплардин пәрқи немидә дәп ойлайсиләр?

4-тапшурма. Жуқурида берилгән телескопларни селиштуруш арқилиқ "Венн" диаграммисиға селиңлар.

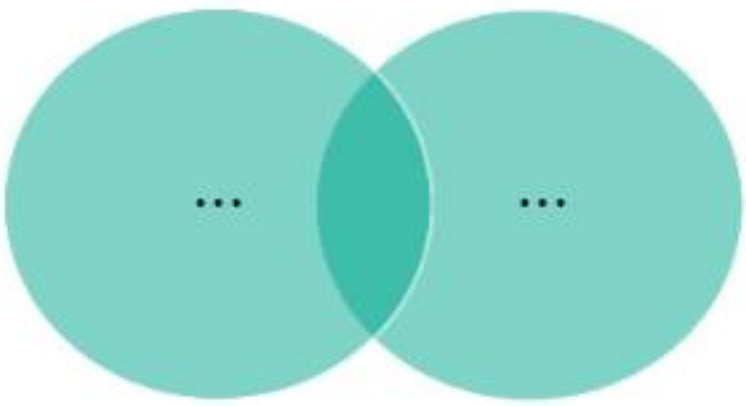

5-тапшурма. Төвәндики жүмлиләрни синтаксислиқ тәhлил ясаңлар. Жүмлә бөләклириниң орун-тәртивини еniқлап чиқиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Байқоңур — дуниядики тунәа вә әң йоған космодром. У Қазақстан территориясидә, Қизилорда вилайитидә орунлашқан. Обсерваторияләр мәхсус бенада орунлишиду. У йәрдә йоған телескоплар, тавуш вә көрүнүшләрни йезивалидиған әсваплар болиду. Улар шәһәрләрдин жирақ, егиз тағларда орунлишиду. Адәмләр телескопниң ярдимидә каинатни байқайду. Заманивий телескоплар жирақтики жисимларни йоғартип, очуқ көрситиду.

6-тапшурма. Мавзуға бағлиқ берилгән сөзләрниң қазақчә, русчә вә инглизчә тәржимисини йезип, луғәт тәркивиңларни кәңәйтиңлар:

Ракета — зымыран — ракета — rocket
Телескоп —
Юлтуз —
Обсерватория —
Ай —
Йәр —
Күн —
Каинат —

7-тапшурма. "Чиқиш вариғи" усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар.

1. Сиз бүгүн немә үгәндиңиз?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңиз бар?
3. Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиз?
4. Бүгүнки үгәнгәнлириңиз келәчәктә Сизниң һаятиңизда керәк боламду?

8-дәрис. НӘТИЖИЛӘШ ДӘРИСИ

1-тапшурма. Шеирни ипадилик оқуп чиқиңлар. Шеирдики асасий пикирни, ойни еniқлаңлар. Шаир тәбиәт гөзәллигини қандақ тәсвирлигән, өз оюңлар билән бөлүшүңлар.

Кәтмән теғи көк асманни талашқан
Қишта қари, язда майсә ярашқан
Шилдирлишип аққан күмүч булақлар
Әшу тағниң сайлиридин тарашқан.

Барақсанлиқ йезиси бар бағрида
Қарғийи бар арчиси бар тағ қирда
Андин төвән тағил дала созулуп
Айланған у дәриғи йоқ тақирға.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу тақирниң шивиғи көп теши аз
Сүт уйқида ятар бу йәр қишу- яз
Бу тақирға көзиниму салмайду
Төписидин учуп өткән өдәк ғаз

Бу тақирға тағниң сүйи йәтмәйду
Ямғур булут үркигәндәк чәтнәйду
Томузларда қизип турған тонурдәк
Алдамчи жа мираж пәқәт кәтмәйду.

Бу тақирни атишиду "дала" дәп
Язниң күни сусиз қалсаң бала дәп
Төвинидә Или бойи жаңгаллиқ
Әшу дала есип алған жаладәк.

Кәң далаға қариғанда көз йәтмәс
Бу далада сусиз яшаш қәвәт тәс
Қара булут бәзән қуйуп өткәндә
Бир тамчисин пәқәт зайә әвәтмәс...

2-тапшурма. а) Жуқуридики шеирда жанрлиқ алаһидилигигә бола қандақ тил васитилирини пайдиланғинини еniқлаңлар. ә) Шеирдики қоюлмиған тиниш бәлгүлирини қоюп чиқиңлар.

3-тапшурма. Шеирниң мәзмуниға асасланған һалда сүрәтлик презентация ясаңлар. Һәрбир сүрәткә мувапиқ шеир мисралирини кәлтүрүп йезиңлар.

4-тапшурма. Төвәндики тирәк сөзләр бойичә өз алдиңларға монолог түзүңлар. Өз оюңларни дәлилләр арқилиқ системилиқ түзүшкә тиришиңлар.

Бизни немиләр қоршап туриду:

НӘРСИЛӘР

ТИРИК ЖАНЛАР

ҺАДИСИЛӘР,

ВАҚИӘЛӘР

5-тапшурма. Язған монологуңларни синипта оқуп, тәһлилқилиңлар. Жүпләрдә бир-бириңларниң ишиға өз ара баһа бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. “Каинат” бөлүми бойичә алған билимиңларни синаш үчүн тест тапшурмисини орунлаңлар.

7-тапшурма. “Яхши соал асаслири” усулини пайдилинип, каинат бөлүми бойичә өтүлгән 7 дәристин топларда соаллар тизмисини ясаңлар вә җавап бериш арқилиқ дәрисни хуласиләңлар:

Үлгә:
Немишкә ...?
Сиз ...қандақ чүшәндүргән боларediңиз?
... сәвәви немә болуши мүмкин?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5 АДӘМ ҺАЯТИДИКИ СУНИҢ ОРНИ

1-дәрис: СУНИ ҚОҒДАШ — ҺАЯТЛИҚНИ ҚОҒДАШТУР

1-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни диққәт билән тиңшап, көтириливатқан мәсилә бойичә ой хуласиләңлар.

СУНИ ТАЗИЛАШНИҢ ЙЕҢИ ТЕХНОЛОГИЯЛИРИ

Ресурсларни дурус пайдилинишниң асасий йөнилишлириниң бири — қайта ишләп чиқиришни пайдилиниш, тазилашниң йеңи технологиялирини қоллиниш вә уни уюштуруш чарилири. Суни қайтидин (иккинчи қетим) пайдилиниш һүнәр-кәсип орунлирида һәрхил технологиялик жәриянларда қоллинилиду. Һазирқи таңда суни тазилашниң йеңи: физикилиқ, химиялик, биотехнологиялик усуллири қоллинилиду.

Физико-химиялик усулға радиациялик, ион алмишиш, оксидлаш в.б.усуллар ятиду. Радиациялик тазилашта ионланған шолилаш тәсиридин суни пәқәт паскиничилиқтинла әмәс, шундақла қайтидин пайдилиниш үчүн баһалиқ химиялик қошулмиларни айрим ажритип, жиғип туриду. Бу усулда суни булғиғучилар билән ион алмишиш реакциясигә чүшидиған ионитлар (патқақ минераллири, фторапатитлар, ион алмишиш смолалири) қоллинилиду.

Химиялик (реагентлиқ) тазилаш — бетәрәпликтин (нейтрализация) вә оксидлаштин туриду. Бетәрәпләш — щелочьларниң тәсири билән еритиндиниң кислоталиқ хусусийитини йоқитишқа; кислоталар билән еритиндиниң щелочьлуқ хусусийитини йоқитишқа елип келидиған химиялик реакция. Һәрқандақ оксидлаш реакцияси шу мәзгилдики бәзибир компонентларниң оксидлинишиниң яки әксиниң нәтиҗиси. Кәң тариған оксидлинишқа: кислород, һава, озон, хлор, гипохлорит, водород қош оксиди; оксидланмиғанлар — хлорит, төмүр сульфати, гидросульфит, гуңгут диоксиди в.б. ятиду.

Биохимиялик тазилаш — аэроблуқ вә анаэроблуқ биохимиялик тазилаштин туриду. Аэроблуқ биохимиялик тазилаш — ишләп чиқириш вә турмушлуқ пайдилинилған суларниң микроорганизмлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тәсиридин оксидлиниши нәтиҗисидә (кислородниң қатнишиши билән) органикилиқ затлирини минераллаш. Анаэроблуқ биохимиялик тазилаш кислородниң йоқлуғи яки йетишмәслигидин болиду. Мундақ шараитта судики кислородниң мәнбәси ретидә тәркивидә кислород бар анионлар хизмәт қилиду.

Суни дезинфекцияләш — суниң ағриқ туғдуридиған микроорганизмлардин тазлиниши. Көплигән жиллар бойи ичидиған суни хлорниң ярдимидә тазилап кәлгән. Кейин полихлорлуқ бифенилларниң оғилиқ екәнлиги, улар көпинчә майларниң тәркивидә учришидиғини бәлгүлүк болди. Һазирқи вақита суни көпинчә озон билән тазилайду.Суниң физикилиқ, химиялик вә биологиялик хасийәтлириниң өзгириши тәсиридин униң тәбиий тазилиниши вә йеңилиниш қабилийитиниң азийишидин су ресурслириниң һалити өзгириду. Шуниң үчүн барлиқ су ресурслири булғиништин, паскиничилиқтин вә азийиштин сақлиниши керәк. Әксичә болғанда, тәбиий системиниң экологиялик су турақлиқлиғи бузулуп, хәлиқниң саламәтлиги начарлап, белиқ еһтиятлири азийиши вә адәмзатниң су билән тәминлиниши төвәнләп кетиши мүмкин.

2-тапшурма. Перифразниң түрлүк амиллирини пайдилинип, жуқуридики мәтинниң һәрбир абзацидики асасий пикир бойичә соал түзүп чиқиңлар.

3-тапшурма. Жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил қураллирини орунлуқ қоллинип, аннотация йезиңлар.

4-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир жүмлә.
2. Дәлил — икки жүмлидин туруши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки жүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа чиқиридиған мисал — икки жүмлидин туруши керәк.
6. Йәкүн — икки жүмлидин туриду.

БИРХИЛ БӨЛӘКЛИК МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ҖҮМЛИЛӘР

Мундақ жүмлиләрниң тәркивидә охшаш синтаксислиқ хизмәттә вә тәң бағлиништа кәлгән бөләкләр, йәни бирхил бөләкләр болиду.

Бирхил бөләкләр өз ара тәң бағлиништа кәлгән билән, жүмлидики башқа бөләкләр билән бекиндилиқ бағлиништа болиду. Бирхил бөләкләр өз ара аһаң яки бириктүргүчи (*вә, һәм, билән*), таллиғучи (*яки, йә*), қариму-қарши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

(*амма, лекин, бирақ*) бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Әркин дукандин* ***китап, дәптәр, қәләм*** *алди.* ***Толунай билән Юлтузай*** *әла оқуйду. Биз бүгүн* ***киноға яки театрға*** *баримиз.*

Бәзидә **-му, -дә, -у//-ю** уланмилириму бирхил бөләкләрни бир-биригә бағлап келиду: *Әркин математикиниму, тилниму, тарихниму охшашла яхши билиду. У орнидин турдию, сөзлимиди. Ялқун кәлдидә, олтарди.*

Жүмлиниң барлиқ бөләклири бирхил бөләклик болуп келәләйду:

а) Бирхил егиләр: *Алмилар, өрүкләр чечәкләшкә башлиди. Йолдаш билән Туғлуқ бир синипта оқуйду. Сиз һәм биз улуқ ишқа бәл бағлидуқ. Ата-аниларму, оқуғучиларму жиғинға түгәл қатнашти.*

ә) Бирхил хәвәрләр: *Биз әнди күндә оқуймиз, ойнаймиз һәм ишләймиз. У оқуйду, бирақ чүшәнмәйду. Бизниң беғимиз чирайлиқ һәм кән. Ишик қия ечилип, йәнә йепилди.*

б) Бирхил ениқлиғучилар: *Йезиниң кән вә узун кочилири чирайлиқ безәлгән. Шәһәрдики вә йезидики һаят тәрзи барғансири йеқинлашмақта. Әркинниңму, Долқунниңму мәхсити ениқ. Қазақстан пәнләр академиясиниң мухбир-әзаси, филология пәнлириниң доктори, профессор Ғ.Садвақасов 1929-жили Чоң Ақсуда туғулған.*

5-тапшурма. Жүмлиниң бирхил бөләклирини қоллиниш арқилиқ 5—6 жүмлә ойлап йезиңлар. Жүмлиләрниң мәзмуни сағлам һаят тәрзи һәққидә болсун.

6-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип ейтип бериңлар.

Пикир. Оқуған мәтин бойичә өз пикриңларни бир жүмлә билән йезиңлар.

Дәлил. Өз пикриңларни бир жүмлә билән дәлилләңлар.

Мисал. Пикриңларни һаят билән бағлаштуруп мисал кәлтүрүңлар.

Йәкүн. Мавзу бойичә йәкүн йезиңлар.

2-дәрис: СУНИҢ АДӘМГӘ ӘКЕЛИДИҒАН ПАЙДИСИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуңлар, униң қандақ стильда йезилғинини дәлилләңлар вә мавзу қоюңлар.

Йетәрлик миқдарда су толуқлаш, бәдәннің физиологиялик иқтидариниң нормал болушида муһим рол ойнайду.

Адәм күндә қанчилик су ичиш керәк? Адәттә, адәм күндә ичидиған суниң миқдари, бәдәндики сәрип болған суниң миқдари билән тәң болуши керәк. Күндә бәдәндин чиқирилидиған суюқлуқниң миқдари тәхминән 1500 миллилитр болиду. Буниңға йәнә чоң тәрәт, нәпәс жәриянида чиқирилидиған су вә теридин һоға айлинип

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кетидиған сулар қошулуп, умумий сәрип болидиған су тәхминән 2500 миллилитрға йетиду. Лекин адәм бәдини күндә йемәкликтин вә бәдәндики мадда алмишиш жәриянида толуқлайдиған сунин миқдари аран 1000 миллилитр әтрапида болиду. Шуна нормал адәм күнигә аз дегәндиму 1500 миллилитр, йәни сәккиз стакан су ичиши керәк. Диққәт қилишқа тегишлиги шуки, тамақ йейишниң алди — кәйнидә вә тамақ йәватқанда көп миқдарда су ичишкә болмайду. Ундақ болғанда су ашқазан суюқлуғини суюлдуруп, һәзим қилишқа тәсир йәткүзиду. Суни, адәттә, кәчтә ухлаштин бурун, әтигәндә орнидин турғандин кейин вә күндүзи икки вақлиқ тамақ арилиғида ичсә мувапиқ болиду. Шуни әскәртип өтүш керәкки, күндә әтигәндә бир стакан су ичип бериш, һәм буни узақ вақит давамлаштуруп беришниң сағламлиқ вә узақ өмүр көрүшкә пайдиси бар.

1. Су тәрәтни раванлаштуриду. Әтигәндә су ичип бәргәндә, адәтлиниш характерлиқ қәвзийәтниң алдини алғили болиду. Буниң сәвәви ашқазан — үчәй вақтида тазиланғанлиқтин, чоң тәрәтму жиғилип қалмайду. Шуниң билән биллә, су ичип бәргәндә, ашқазан-үчәй йеник дәриҗидә ғидиқлинип, ашқазан-үчәйниң лөмүлдиши илгири сүрүлиду. Бу тәрәтни раванлаштурушқа пайдилиқ.

2. Сунин зәһәр һайдаш роли болиду. Бәзиләр кәчлик тамақни көп йейишкә адәтләнгән. Шу сәвәптин, кәчтә адәм бәдини қобул қилидиған һайванат аксили вә туз көпирәк болиду. Һайванат аксили бәдәндә парчилинип, бир қисим зәһәрлик маддиларни һасил қилиду. Әтигәндә турған вақитта су ичип бәргәндә, орнимиздин зәһәрлик маддиларни бәдән сиртиға чиқирип ташлиғили болиду.

3. Су ичип бәргәндә, қан бесим вә артерийә ботқисиман қетишишиниң алдини алғили болиду. Әтигәндә орнумиздин турғандин кейин дәрһал бир стакан илман қайнақ су ичивәткәндә, алдинқи күни кәчлик тамақта бәдән қобул қилған тузни бәдән сиртиға чиқиривәткили болиду. Адәттә чай ичишкә адәтләнгән кишиләрниң жуқури қан бесим вә артерийә ботқисиман қетишишиниң қозғилиш нисбитиму төвән болиду.

4. Жүрәк санҗиғиниң алдини алғили болиду. Адәм бир кечә ухлиғандин кейин, бәдинидики сулар сүйдүк, тәр вә нәпәс арқилиқ азийип, қанниң қоюқлишишини кәлтүрүп чиқириду. Бу қан томури дивари вә қанниң сиғимчанлиғи төвәнләп кетишни кәлтүрүп чиқириду. Мундақ әһвал дайим дегидәк жүрәкни қан билән тәминләйдиған тажисиман артериядә қан йетишмәсликни, һәтта артериянин тосулушини кәлтүрүп чиқириду. Шуна жүрәк санҗиғи вә жүрәк мускул тиқилмиси көп һалларда, сәһәрдә яки чүштин бурун саат тоққуз әтрапида көрүлиду. Яшанғанлар сәһәрдә бир стакан су ичип бәрсә, қанниң йепишқақлиқ дәриҗисини төвәнләткили вә қан томурлирини әслигә кәлтүргили болиду. Униндин башқа, әтигәндә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

су ичкәндә қайнақ су ичиш керәк. Ичкән суниң миқдари адәттә 200—400 миллилитрғичә болса мувапиқ болиду. Суниң миқдари бәк көп болуп кәтсә, ашқазанға пайдисиз болуп, әтигәнлик тамақни йейишкә тәсир йәткүзиду.

(*Пәридә Ғопур*)

2-тапшурма. "Инчикә вә келин соаллар" усулини пайдилинип, топларда мәтин қисимлири бойичә соалларни түзүңлар вә бир-бириңларниң түзгән соаллириниң стилистикилиқ түзүлүшини тәкшүрәңлар. Кәткән камчилиқларни тәһлил қилиңлар.

3-таршурма. Төвәндики мәтиндин стильлиқ камчилиқларни, орунсиз қоллинилған сөз- ибариләрни тепиңлар вә тәһлил қилип, стильлиқ түзитиңлар вә тәһрир қилиңлар.

ЗӘМЗӘМ ҚУДУҒИНИҢ ОРНИ

Абдуләзиз әпәнди зәмзәм қудуғини тонуштуруп сөзсиз мундақ деди: "Зәмзәм қудуғи мәсҗиди һәрәмниң сәйнасидики мәқаму Ибраһимниң җәнуп тәрипи вә Һәҗәрул әсвәдниң удулиға җайлашқан. Кәбидин 21 метр вә Һәҗәрул әсвәдтин 18 метр жираклиқта болуп, 43 метр чоңқурлуғи келиду. Қудуқниң тегидә үч данә булақ бар. Буларниң бири Һәҗәрул әсвәдниң йенида, йәнә бири Сафа теғиниң йенида, үчинчиси шу жүмлидин, Мәрвәниң йенида. Бурун зәмзәм қудуғиниң икки көлчиги бар болуп, бири зәмзәм қудуғи билән Һәҗәрул әсвәдниң оттурисида еди. Кишиләр зәмзәм ичәтти бу җайдин. Йәнә бири Сафа тәрәпкә еқитиветилгән болуп, кишиләр униндин таһарәт алатти. Кейинчә, Кәбини тавап қилғучиларға қистиланғу болуп қалғанлиқ сәвәвидин, зәмзәм көлчәклири тақиветилиду. Мәйданниң астиға Кәбиниң әтрапидики кишиләр пәләмпәй билән кирип ичидиған қилип кранлар (җөмәкләр) шу сәвәптин бәкитилиду. 2003-миладийә жилиға кәлгәндә һәрәмниң сәйнасини азадиләштүрүш мәхсити билән зәмзәм қудуғиға чүшидиған еғиз тақиветилип, зәмзәм сүйи сәйнаниң ян тәрипидин трубилар арқилиқ чиқирип қоюлди."

4-тапшурма. Жуқурида берилгән икки мәтинниң тәркивини селиштуруп, тәһлил қилиңлар.

5-тапшурма. Жүпләрдә бирикип, мавзуға бағлиқ диалог түзүңлар. Бир-бириңларниң ишиңларни тәкшүрәп, артуқ ибарә, стилистикилиқ камчилиқлириңлар һәққидә пикир жүргүзүңлар. Жүмлә ахирида қатар қоюлидиған тиниш бәлгүлирини тоғра қоллиниңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. Гезит-журнал яки интернет торидин елинған бирәр материални өз алдиңларға тәһлил қилиңлар. Мәтин тәркивини сақлап олтирип, графикилиқ диаграмма яки кәштә арқилиқ мәлуматниң муһимлирини еniқлап йезиңлар.

7-тапшурма. "Мениң дәристин кейинки тәсиратлирим" җәдвилини толтуруңлар.

Қандақ ой пәйда болди?	Немини чүшәндим?	Немә яқти?

3-дәрис: СУ РЕСУРСЛИРИНИ ҚОҒДАШ

1-тапшурма. Мәтинни тиңшап, берилгән әхбарат бойичә көтириливатқан мәсилини тәһлил қилиңлар.

Умумий планетарлиқ дәриҗидә су чидамлиқ ресурслар қатариға кириду. Сәвәви униң умумий сәйяридики мөлчәри муһит, атмосфера вә қуруқлуқта һәрқачан айлинип жүридиған су айнилими нәтиҗисидә толуқтурулуп туриду. Су сәйяримизниң 70,8% қисмини егиләп ятиду. Барлиқ су запасиниң 97% дуниядики муһитлар үлүшигә тегиш. Йәр асти сулириниң әнчисигә су запасиниң 23% кириду.

Һазирқи таңда еқин суларниң һәрхил паскиничилиқлар билән: химикатлар, нефть вә нефть мәһсулатлири билән булғиниши асасий мәсилиләрниң бири болуватиду. Һүнәр-кәсип тәрәққий әткән әлләрдә су қоймилири вә су еқинлири күндин-күнгә булғиниватиду. Муһитларниң нефть қалдуқлири билән булғиниши — дунияйүзидә нефть үнүмлирини көп пайдилинишқа бағлиқ болуватиду. Шуниң тәсиридин деңиз шельфлирида нефть чиқириш, танкерлиқ флот тәрәққий етиватиду. Нефть чиқириш вә уни тошуш вақтида трубопроводларда көплигән авариялар болуп, нәтижидә муһит бетидә нефть майлири миңлиған км йәрни булғайду. Су ресурслири вә униңда тирикчилик қиливатқан адәмләргә әкси тәсир қилидиған маддиларниң бири — һүнәр-кәсип орунлиридин бөлүнүп чиқидиған оғилиқ органикилиқ маддилар. Мундақ оғилиқ маддилар һүнәр-кәсип орунлирида, транспортта, коммуналлиқ-турмушлуқ чарвичилиқта кәң қоллинилмақта. Еқин сулардики бу маддиларниң мөлчәри адәттә 5—15 мг/л-ни тәшкил қилиду.

Су еһтиятлириниң булғинишиниң бир түри — иссиқтин булғиништур. Һүнәр-кәсип орунлири, электр станциялири суға иссиқ суларни көп төкиду. Бу өз новитидә су һараритиниң көтирилишигә елип келиду. Суниң һарарити көтирилгәндә у йәрдә кислород мөлчири азийип, судики паскина қошулмиларниң оғилиқ хасийити

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ашидудә, биологиялик тәңпуңлуқ бузулиду. Паскина суда һарарәтниң көтирилиши билән ағриқ қозғиғучи микроорганизмлар билән вируслар чапсан көпийишкә башлайду. Кейин ичкән су арқилиқ организмға чүшүп, һәрхил ағриқлар туғдуруши мүмкин.

Бүгүнки таңда адәм коммуналлиқ-турмушлуқ һаҗәтлиги үчүн ичимлик сүйини көп пайдилиниду. Пайдилинидиған суниң мөлчәри аймақларға, өмүр сүрүш дәриҗисигә бағлиқ адәм бешиға чаққанда 3 литрдин 700 литрғичә келиду. Өткән 50—60 жил ичидики суни пайдилиниш мәлуматлириға асаслансақ, жилдин-жилға суни пайдилиниш көпийип, тәбиәт үчүн орни толмайдиған суниң мөлчәри 4—5%-ни тәшкил қилидиғини һесапланған. Суни пайдилиниш вә исрап қилиш мошундақ давамлашса, хәлиқ санинiң өсүшигә вә ишләп чиқириш орунлириниң көпийишигә бағлиқ 2100-жилғичә адәмзат ичимлик сүйиниң еһтиятини түгитиши мүмкин. Һазирниң өзидә таза суниң йетишмәслиги, су ресурслири йетәрлик йәрләрниң өзидиму сезиливатиду. Таза су билән шәһәр хәлқиниң 20%, йеза хәлқиниң 50% қанаәтләнмәйватиду.

Су билән тәминләш Қазақстандики аймақларда бирхил таралмиған. Су билән пәқәт Шәрқий Қазақстан вилайитила яхши тәминләнгән (1 км-ға 290 миң м^3). Атырав, Қизилорда вә Маңғыстав вилайәтлириниң таза су билән тәминлиниши начар.

Судики химиялик вә оғилиқ маддиларниң мөлчәрини Дөләтлик стандарт (ГОСТ) рәтләп туриду. Улар — бериллий, молибден, селен ионлири вә бәзибир синтетикилиқ вә радиоактивлиқ маддилардур. Бу маддиларниң һәрқайсисиниң чәклик концентрациясиму һәрхил. Адәттә, миллиграммниң миңдин, он миңдин бир бөлигини тәшкил қилиду. Әгәр су қоймисиниң системиси 10 миң адәмгә хизмәт көрсәтсә, Дөләтлик стандарт ейиға 2 рәт, 100 миң адәмгә хизмәт қилса — ейиға 200 үлгә елип, назарәт қилиду.

2-тапшурма. Мәтиннiң илмий стильда йезилғанлиғини қандақ дәлилләшкә болиду? Өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

3-тапшурма. Жүплишип сөһбәт жүргүзүңлар:диалог арқилиқ өз оюңларни дәлилләп йәткүзүңлар.

Суни қорғаш бойичә қандақ әмәлий ишларни орунлаш қолуңлардин келиду?

Мәктәптә мошу мавзу бойичә илмий ишлар билән шуғуллиниватқан балилар барму?

Өзәңлар ичиватқан суниң тәркиви һәққидә қизиқтиңларму?

Буниң бүгүнки күндә муһим мәсилә екәнлигини қандақ дәлилләшкә болиду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

в) **Бирхил толуқтурғучилар**: Турсунай базардин алма, өрүк, сәвзә сетивалди. *У сениму, мениму яхши билиду.*

г) **Бирхил һаләтләр**: *Омақ чирайлиқ һәм пакизә язиду. Улар әтә, таң сәһәрдә йолға чиқиду. Әркин уйғур тили, әдәбияти, тарихи һәққидә нурғун китапларни оқуған.*

Бирхил бөләклик мурәккәпләшкән аддий жүмлиләрниң тәркивидә умумлаштурғучи сөзләрниң болуши мүмкин. Улар бирхил бөләкләрдә ейтилған уқумларни жәмләп, хуласиләп келиду. Умумлаштурғучи сөзләр бир хил бөләкләрниң алдида яки кәйнидә келиду.

Умумлаштурғучи сөз бирхил бөләкләрниң алдида кәлгәндә, униңдин кейин қош чекит қоюлиду: ***Тәбиәт һадисилири***: *шамал, ямғур, қар, мөлдүр өзлүгидин пәйда болмайду.* ***Оқуғучилар һәммә жайда***: *талада, өйдә, мәктәптә үлгилик болуши керәк.*

Умумлаштурғучи сөз бир хил бөләкләрдин кейин кәлгәндә, униң алдидин сизиқ қоюлиду: *Қәшқәр, Турпан, Хотән, Қумул — һәммиси уйғурниң қедимий шәһәрлиридур. Әркинму, Долқунму, Ялқунму — һечқайсиси бу иштин хәвәр тапмиған еди.*

4-тапшурма. "Лайиһә усули" арқилиқ муәллимниң рәһбәрлигидә суни қоғдаш бойичә қисқичә тәтқиқат ишини жүргүзүп көрүңлар. Лайиһә тәхминән төвәндики бөлүмләрдин туриду:

1-басқуч. Лайиһәни тәйярлаш.Бу басқучта мавзу вә униң мәхсити, вәзипилири ениқлиниду. Оқуғучилар бу мәсилиләрни муәллим билән биллә муһакимә қилиду, униңдин мәслиһәт алиду. Муәллим уларға йол-йоруқ көрситиду.

2-басқуч. Планлаш. Бу басқучта оқуғучилар әхбарат мәнбәлирини, әхбаратни топлаш вә тәһлил қилиш, һесабат бериш шәклини, баһалаш өлчәмлирини ениқлайду, вәзипиләрни бәлгүләйду (әхбарат бәргүчи, докладчи, референт, эксперт в.б.). Оқуғучилар мәхсәт, вәзипиләргә бағлиқ өзлириниң иш-һәрикитиниң планини түзиду. Муәллим бу планға өз пикрини ейтиду.

3-басқуч. Тәтқиқат жүргүзүш. Оқуғучилар бу басқучта интервью вә соалнамә елиш, байқаш, тәжрибә өткүзүш, мәлуматнамиләр билән ишләш арқилиқ үгиниливатқан мәсилә бойичә әхбарат топлайду һәм проблемини йешиш йоллирини ойлаштуриду. Муәллим оқуғучилар һәрикитини байқап, керәк йәрдә йол-йоруқ көрситиду.

4-басқуч. Тәтқиқат нәтиҗилирини умумлаштуруш. Бу этапта әхбарат тәһлил қилиниду вә хуласиләр умумлаштурулуп йезилиду.

5-басқуч. Һесабат. Бу басқучта оқуғучилар реферат, еғизчә доклад, йезиқчә һесабат, видеоматериал терақисидә тәтқиқат нәтиҗилирини намайиш қилиду.

6-басқуч. Йәкүнләш. Бу басқучта оқуп үгиниш нәтиҗилири баһалиниду. Оқуғучилар бир-бириниң ишлирини баһалайду. Муәллимму оқуғучилар ишлирини баһалап, уларға йол-йоруқ көрситиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. "Менің дәристин кейинки тәсиратлирим" җәдвилини толтуруңлар.

Немә яқти?	Немини чүшәндим?	Қандақ ой пәйда болди?

4-дәрис: СУ — ҺАЯТ МӘНБӘСИ

1-тапшурма. "Класстер" усули арқилиқ төвәндики җәдвәлни толтуруңлар.

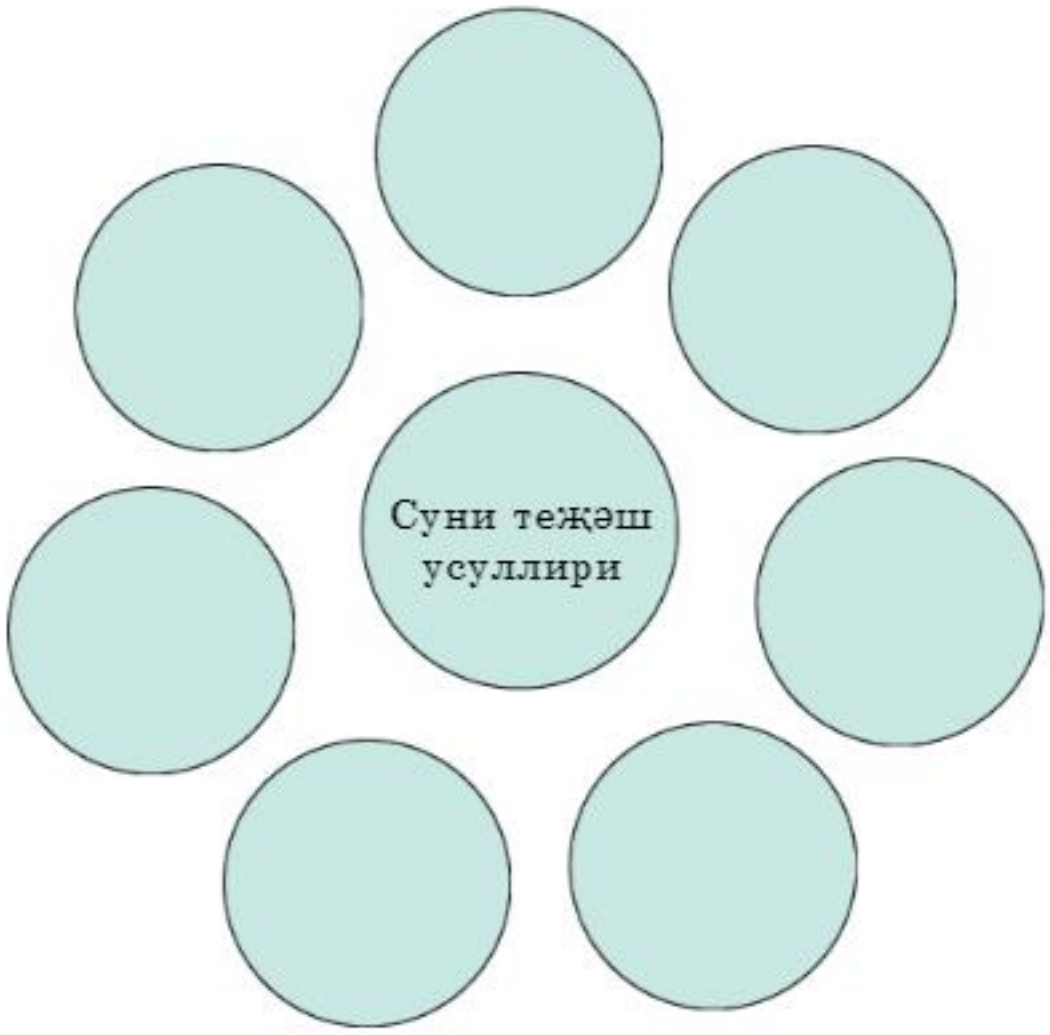

2-тапшурма. Графикилиқ мәтиндики мәлуматлириниң муһимлирини ениқлап йезиңлар.

3-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар, көтирилгән мәсилә бойичә ой хуласиләңлар.

СУНИ ТЕҖӘШ ҺӘККИДӘ

Йәр шарида пайдиланғили болидиған тәбиий су байлиқлири климат өзгириши, қурғақчилиқ вә һава булғиниши қатарлиқ сәвәпләр түпәйли барғанчә азаймақта. Өйүмиздә һәрхил мәхсәтләр билән пайдилинип келиватқан сулар новәттә хәтәр астида туруватқан сулардин тәминлиниду. Суни теҗәш мәхситидә алидиған аддий усуллар билән, һәм су байлиқлирини һәм ихтисадимизни қоғдап қелишқа пайдиси болиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ашханида ишлитилидиған суниң көп қисми қача-қомучларни жуюшқа кетиду. Төрт кишилик бир аилидә қача-қомучларни жуйғанда тәхминән 100 литр су кетиду. Бирақ қача-қомуч жуюш машинисини ишләткәндә пәқәтла 12 литр су кетидекән. Бу сәвәптин қача-қомуч жуйғанда қача жуюш машинисини ишләтсәк суни тежәш нуқтисидин яхширақ болиду. Қача-қомуч жуюш машинисини ишлитиштин бурун чоқум машиниға қача-қомучларни лиқ толтуруш керәк. Азирақ кирләнгән қача-қомучлар үчүн қисқа вә төвән гирадуслуқ программини таллаш лазим.

Қача-қомучларни қолда жуйған әһвалда, қача жуюш совунини әң аз миқдарда ишлитиш керәк. Бундақ болғанда қача чайқашқа кетидиған суниң миқдари аз болиду. Қача-қомуч чайқиғанда еқип кәткән суни дасқа елип һаҗәтхана яки мончини тазилашта ишләтсәк болиду.

Мевә-чевә вә көктатларни жуйғанда трубидин аққан суниң орниға ичигә су тошқузулған қачини ишлитишму хелә миқдарда суниң тежилип қелишиға түрткә болиду. Мошу терақидә қачида қалған суни гүл суғириш, балкон жуюш қатарлиқ ишлар үчүн ишләтсәк болиду. Йопурмақлиқ көктатларни жуйғанда суға аччиқ су қуйсақ, бу көктатлардики кирләр чапсанирақ чиқип кетиду.

Биз алидиған бу аддийғинә тәдбирләр билән һаятлиқниң асаслиқ мәнбәси болған суни қоғдашқа һәссә қошқан болимиз. Шуни унтуп қалмаслиқ керәкки, суни қоғдаш — һаятлиқни қоғдаш деməктур.

3-тапшурма. "Иҗадий идея" усули арқилиқ суни ихтисат қилиш бойичә әң муһим бир ишни таллавелиңлар. Уни әмәлгә ашурушниң усуллирини көрситип, дәлилләрни кәлтүрүңлар.

4-тапшурма. Топларда бирикип, төвәндики мәтиндә көтирилгән мәсилигә көңүл бөлүңлар. Қазақстанда мошу тәхлит проблемиларға дуч келиватқан су мәнбәлири һәққидә немә ейталайсиләр?

БАҒРАШ — ТАТЛИҚ СУ КӨЛИДИН ТУЗЛУҚ КӨЛГӘ АЙЛИНИП ҚАЛДИ

Аччиқ мисал, Хитайдики иккинчи чоң татлиқ су көли һесапланған, шундақла гөзәллиги билән уйғур елидики һавайи дәп нам алған Бағраш көли әсли уйғур елидики әң муһим татлиқ су көли болсиму, новәттә бу көл жилиға 480 миллион тонна паскина су вә 7 миллион тонна санаәт керәксиз суларниң қуюлуши һәмдә һәддидин зиядә көп сәяһәт әхләтлири түпәйли тузлуқ көлгә айлинип қалған. Бу көлниң асаслиқ су мәнбәси Көнчи дәрияси әтрапиға асасән Хитай ишләпчиқириш қурулуш армиясиниң мәйданлири һәм электр станцияси қәғәз заводи вә башқа завод карханиларниң қоюп бәргән керәксиз сулирини пүтүнләй Күнчә дәриясиға қуйидекән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Униңдин башқа йеқинқи он жилдин буян Бағраш көлиниң белиқчилиқ мәйдани қилинип сәяһәтчиләргә кәң ечиветиши биләнму муһити еғир дәриҗидә булғинишқа учриған болуп, йеқинда мәхсус Бағраш көли сәяһәт райониға һава қатнишиму йолға қоюлған еди.

Бағраш көли һазир Хитайдики иккинчи чоң қомуч ишләпчиқириш мәйдани болғандин сирт, әң чоң татлиқ су белиқчилиқ мәйданиниң бири ретидә ечилмақта.

Бағраш көли йәнә аққуш, турна қатарлиқ оттуз нәччә хил қиммәтлик явайи һайван һәм учар қанатларниң макани болуп кәлгән, көл әтрапида олтирақлашқан көл сүйиниң һәм муһитиниң булғинишиниң еғирлишиши билән бу җаниварларму азайған.

5-тапшурма. Мавзу бойичә жуқурида берилгән публицистикилиқ стильдики мәтинләрниң мавзусини, түрлирини (сөһбәтлишиш, ипадиләш, муһакимә қилиш), тәркивини селиштуруп тәһлил қилиңлар.

6-тапшурма. Жуқуридики мәтиндин бирнәччә жүмлиләрни жүплишип, синтаксислиқ тәһлил ясаңлар.

7-тапшурма. "Плюс-Минус-Қизиқимән" жәдвилини толтуруңлар.

"Плюс" +	Дәристә қизиқ болған, пайдилиқ болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Минус" –	Дәристә утуқсиз болған, пайдиси йоқ яки аз болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Қизиқимән"?	"Немә билгүм кәлди?", "Бу мениң үчүн қизиқ боламду?" дегән соалларға жавап йезилиду.

5-дәрис: МИЛЛИЙ ӘНЪӘНИМИЗДӘ СУ ИЧИШ АДИТИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар. Униң публицистикилиқ стильда йезилғанлиғини қоллинилған тил васитилири арқилиқ дәлилләңлар.

Қедимий дәвирләрдин башлап әждатлиримиз өзлирини һайванлардин рошән пәриқләндүрүш үчүн бирәр ишни бәҗиргәндә һайванларчә қилидиған ишларға хатимә берип, наһайити яхши адимийлик өлчәм-қаидиләрни барлиққа кәлтүргән. Мәсилән, қедимий уйғурларда сөңәкни еғизда бевасита ғажилашни һайвансүпәт, дәп қариған. Чүнки һайван еғизи билән бевасита ғиза йәйду вә сөңәк ғажилайду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уйғурларнин әр-аяллири йенида пичақ сақлатти. Гөшни пичақ билән кесип йәтти. Шуниңдәк су ичишниңму өзигә хас қаидә-йосуни барлиққа кәлгән. Су ичкәндә суға дум йетип ичиш һайванларға хас хусусийәт болғачқа, хәлқимиз ериқ-өстәндин болсун, челәк вә башқа нәрсиләрдин болсун, дум йетип су ичишни әйип һесаплайду. Әгәр чөгүн, чәйнәктәк нәрсиләрдин су ичишкә тоғра кәлсиму, униңға тинип ичиш мәнъий қилиниду. Йәнә бири, қачидики суға яки чайға пүвләшму қаидигә хилаплиқ қилғанлиқ болиду. Ундақ болғини, қачиға пүвлигәндә нурғун микроблар, һәтта кесәллик микроблири қачиға тиниқ арқилиқ чүшүши мүмкин. Су ичкәндә тинип-тинип, үзүп-үзүп вә еғизини қачидин тартмай ичиш әйип санилиду. Су ичишниң йәнә бир қаидиси шуки, су әкирип бәргүчи авал башқиларға берип, андин өзи ичиду. Өзи ичип болуп, андин башқиларға сунушму қаидигә хилаплиқ қилғанлиқ болуп һесаплиниду. Әнди алтун, күмүч охшаш қачиларда су ичиш чәкләнгән. Бу һәддидин ашқанлиқ, тәкәббурлуқ дәп әйиплиниду.

"Қаидә-йосунлиримиз" китавидин елинди.

2-тапшурма. Жуқуридики мәтинниң қайси түригә (баянлаш, муһакимә қилиш, тәсвирләш) аит екәнлигини ениқлаңлар вә дәлилләңлар. Мәтиндин өз һаятиңларға қандақ пайдилиқ нәрсиләрни алдиңлар, атап чиқиңлар.

3-тапшурма. Мәтин бойичә төвәндики тапшурмиларни орунлаңлар:

1. Мәтиндики асасий ойни ениқлаңлар: _____

_____

2. Тирәк сөзләрни/ сөз бирикмилирини/ йезиңлар: _____

_____

3. Мәтин бойичә режә түзүп йезиңлар: _____

_____

4. Мәтиндә бизгә тәрбийә-үгүт беридиған асасий мәсилини ениқлаңлар. _____

4-тапшурма. Перифразниң түрлүк амиллирини пайдилинип, мәтин бойичә соал қоюңлар.

ИЗАҺЛИҒУЧИЛИҚ МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ҖҮМЛИЛӘР

Мундақ жүмлиләр тәркивидә мәлум бир бөләкни башқичә атап, изаһлап келидиған сөз яки сөз бирикмилири, йәни изаһлиғучилири болиду.

Изаһлиғучилар адәттә өзи ипадиләп кәлгән сөздин кейин келиду: *Садир палван, Ғени батур, Әхмәт бовай.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Рус тилидики үлгиси бойичә елинған бу хил бағлиштики сөзләрдә изаһлиғучи сөз изаһланғучи сөзниң алдидиму келиши мүмкин: *Профессор М.Һәмраев, студент Ә.Йолдашев, капитан Т.Баратов*.

Изаһлиғучилар изаһланғучи сөз билән болған мунасивитигә бағлиқ иккигә бөлүниду:

а) Тиркәлмә изаһлиғучилар. Бу хил изаһлиғучилар өзлири изаһлап кәлгән сөз билән биллә келип, униң мәлум бир бәлгүсини, алаһидилигини көрситиду. Тиркәлмә изаһлиғучилар толарақ киши исимлирини изаһлап, уларниң кәспини, йешини, қериндашлиқ мунасивитини, атақ-дәриҗисини, җинсини, миллитини, хусусийитини билдүриду: *Рози тәмбүр, Әркин бовай, Туғлуқ ака, профессор Т.Талипов, йеза һакими Я.Амутов. Мурат Һәмраев дегән уйғур алими 28 йешида пән доктори болған.*

5-тапшурма. Изаһлиғучилиқ мураккәпләшкән 6 җүмлә ойлап йезиңлар. Язған җүмлиләр жуқуридики мәтинниң мәзмуниға мувапиқ болсун.

6-тапшурма. "Түрлүк васитиләр" усули арқилиқ мавзу бойичә өз оюңларни хәт, сүрәт, көрүнүш, схема, хәритә яки башқа сизмиларниң бири арқилиқ ипадә қилиңлар вә мавзуни қандақ чүшәнгиниңларни көрситиңлар.

6-дәрис: ХӘЛҚИМИЗДӘ СУНИ УЛУҚЛАШ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуңлар вә сөһбәт жүргүзүңлар:

1) Мәтиндики асасий әхбарат қайси?
2) Қошумчә әхбаратларни атап көрситиңлар.
3) Мәтиндин мону соалниң җававини тепиңлар: Зарахәтмә дегән немә?

Сунiң инсан турмушидики әһмийити һәммигә мәлум. Иптидаий дәвирдә адәмләр суни илаһиниң карамити дәп чүшәнгән. Шуңлашқа уни муқәддәс билип, деңиз, дәрия, көл, булақ, ямғур қатарлиқларни илаһийлаштурған. Мәсилән, хәлқимиз тарихидики қедимий тарихий дастан "Оғузнамидә" Оғузханниң су илаһиниң қизи билән некалишип, униңдин туғулған оғлиға "Теңиз" дәп ат қойғанлиғи баян қилиниду. Шундақла көплигән ривайәт-чөчәклиримиздә адәмләрниң "сирлиқ суни" ичип қоюп, һайван қияпитигә кирип қалидиғанлиғи яки әксичә ичип, хейим-хәтәрдин қутулидиғанлиғи тоғрилиқ ейтилиду. Уйғурлар арисида диний шәкил болуп давамлишип кәлгән зарахәтмә өткүзүш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

адитиму “су илаһидин” мәдәт тиләшни мәзмун қилған. Йәни бәзи жутларда қурғақчилиқ болуп, зираәтләр сусирап кәтсә, жамаәт дәрия-көлләрниң бойиға жиғилип, Алладин су тиләп, дуа-тәгбир (зарахәтмә) қилидиған. Хәлқимиздә “суға түкәрсә, суға тәрәт қилса, ериқта кир-қат жуйса яман болиду”, “тохтам суни ичишкә болмайду” дегән пәрһизләр бар.

Суни улуқлаш етиқати түпәйли илгири ханлар вә қәһриманлар өз пәрзәнтлириниң исимлириға суға мунасивәтлик сөзләрни қошуп атиған. Мәсилән, “Көл әркин”, “Уйғур қутлуқ көл билгә қаған”, “Көлтекин”, “Билгә көл Қидирхан”, “Көл тарқан” вә башқилар. Буниңдин ташқири йәр-жай атлириму учришиду: Житимбулақ, Ойманбулақ, Шорбулақ, Байинбулақ, Маржанбулақ, Норузбулақ, Қизилсу, Ақсу, Тоқсу, Йәттису, Онсу қатарлиқлар.

(*“Уйғур авазидин” елинди*)

2-тапшурма. Мәтинниң илмий яки публицистикилиқ стильда йезилғиниға көңүл бөлүңлар вә дәлилләп көрүңлар.

ә) **Бөлүнмә изаһлиғучилар.** Бу хил изаһлиғучилар өзлири изаһлап кәлгән сөздин аһаң жәһәттин бөлүнүп, мәна жәһәттин мустәқил болиду. Бөлүнмә изаһлиғучилар изаһланғучи сөзниң кәйнидин келип қошумчә мәна, чүшәндүрүш бериду һәм пәш арқилиқ ажритилиду.

Бөлүнмә изаһлиғучилар жүмлиниң барлиқ дегүдәк бөләклирини изаһлап, толуқлап, башқичә атап келәләйду:

Егини: *Маһмут Қәшқәрий, атақлиқ уйғур алими, Қәшқәрдә туғулған. Биз, уйғур яшлири, һәр ишта үлгә болайли. Қариғожилар, баһар әлчилири, аллиқачан учуп кәлгән еди.*

Хәвәрни: *Биз һәммимиз жутдашлармиз, йәни бир жайниң адәмлиримиз. Әркин бизниң муәллимимиз, башқичә ейтқанда, рәһбиримиз. Ишикни ечиң, бу мән — Долқун.*

Ениқлиғучини: *Бизниң, йәни Қазақстанлиқларниң, турмуши күндин күнгә яхшиланмақта. Униң бурунқи, парлақ күнлири қайтип кәлди.*

Толуқтурғучини: *Улар меһманни, атақлиқ язғучини, қош қоллап қарши елишти. Ана мәктивимизни, қутлуқ билим дәргаһини, һәрқачан сеғинип әсләймиз.*

Һаләтни: *У кечилири, иштин бошиған чағларда, шеир йезиш билән мәшғул болатти. Бийил, йәни 2005-жили 9-майда улуқ ғалибийәтниң 60 жиллиғи нишанланди. Мәлиниң жуқуриға, өстәң бойидики түзләңликкә футбол мәйдани ясалди.*

2-тапшурма. Төвәндики мәтинни диққәт билән оқуңлар. “Инсерт” усули арқилиқ төвәндики бәлгүләрниң ярдимидә мәтинни өзләштүрүш дәрижәңларни көрситиңлар:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“V” - билимән;	
“+” - мениң үчүн йеңилик;	
“-” - башқичә ойлиған едим;	
“?” - чүшәнмидим, соал туғулди	

Кариз — Идиқут хәлиқлириниң пәм-параситиниң җәвһири вә өзигә хас кәшпияти. Идиқут теғи бағридики әҗдатлиримиз өзлири иҗат қилған мошу каризға тайинип, бу вадини бүгүнкидәк мунбәт бостанлиққа, дунияға мәшһур “Үзүм шәһиригә” айландурған. Шуниң үчүн Идиқут хәлқи каризни “һаятлиқ мәнбәси” атиған. Кариз онлиған, йүзлигән йәр асти су қудуқлириниң өз ара туташтурулушидин ясалған йәр асти сүйини үстигә башлайдиған әҗайип мөҗүзилик ерик болуп, у пәқәт Идиқут бағриниң йәр түзүлүшигә маслашқан. Турпан вадисидики каризларниң умумий узунлуғи 5000 километрдин ашиду. Кариз сүйи һәм соғ, һәм сүзүк болуп, Турпанниң 40 градустин ашидиған язниң иссиқ күнлиридә кариз ичигә кирип олтириш вә су ичиш кишигә һөзүр беғишлайду. Рус алими Г.Е. Грум-Гржимайлониң: “Уйғурларниң әҗайип парасәт билән Турпанда иҗат қилған қедимий кариз су иншаити — уйғур миллитиниң йеза егилигиниң наһайити бурунқи замандила йүксәк дәриҗидә тәрәққий әткәнлигини көрситиду. У мисирлиқларниң пирамидисидин қелишмайдиған, қайил қиларлиқ күчкә егә” дегән пикридин каризниң дунияда қанчилик аброй-инавәткә егә екәнлигини көрүшкә болиду.

4-тапшурма. Мәтиндики рус алиминиң ейтқан пикри һәққидә мулаһизә жүргүзүңлар.

5-тапшурма. Жуқуридики мәтин бойичә берилгән сүрәткә диққәт қилиңлар. Берилгән әхбаратни сүрәт билән селиштуруп, тәһлил қилиңлар.

6-тапшурма. “Суниң булғинишиниң асасий сәвәплири” мавзусиға эссе йезиңлар.

7-тапшурма. “Соаллар сандуқчисиға” ташлаш үчүн һәрбириңлар бүгүнки мавзу бойичә бир соалдин түзүп, сандуқчиға селиңлар. Кейинки дәрисни мошу соалларға җавап бериштин башлаймиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-дәрис: СУ — САҒЛАМЛИҚ КЕПИЛИ

1-тапшурма. Мәтинни оқуңлар, берилгән әхбаратлар бойичә соаллар тизмисини түзүңлар.

Су ичкәндә диққәт қилидиған ишлар:

1. Қайнитилмиған суни ичмәслик керәк. Қайнитилмиған суниң тәркивидә адәм бәдинигә зиянлиқ һәрхил микроблар болиду. Тәжрибиләрдин испатлинишичә, бир темим су тәркивидә тәхминән 40 миң данә бактерийә болидекән, униңдин башқа, йәнә паразит қурут тухумлириму болуп, кезик, толғақ таяқчә бактериялири суда бир айғичә һаят кәчүрәләйдекән, бу бактерияләр қосаққа киргәндин кейин, адәмдә асанла өткүр характерлиқ ашқазан — үчәй йәллиги, кезик яки толғақ қатарлиқ жуқумлуқ кесәлләрни кәлтүрүп чиқиридикән.

2. Уссап кәткәндә, бир қетимдила жиқ су ичмәслик керәк. Бир қетимдила суни көп ичсә, ашқазан суюқлуғи үзүлүп келип, ашқазан — үчәйниң сүмүрүш иқтидарида чекинишни кәлтүрүп чиқириду. Көп миқдардики су ашқазан-үчәйгә жиғилип келип, адәмдә қосақ көпүшни кәлтүрүп чиқириду. Бу саламәтликкә зиян.

3. Көп тәрлигәндә тузлуқ су ичип бериш керәк. Көп тәрлигәндә, бәдән көп миқдарда суни хоритиду. Бу вақитта, вақтида су толуқлап, сусизлиништин сақлиниш лазим. Лекин бәк тәрләп кәткәндә, тәрниң чиқирилишиға әгишип, бәдәндики тузму азлап кетиду. Шуңа мувапиқ миқдарда тәркивидә туз болған қайнақ суни ичип бериш лазим. Адәттә 500 миллилитр суға бир грамм туз қошулса мувапиқ болиду.

(*Пәридә Ғопур*)

2-тапшурма. "БББ" жәдвили арқилиқ мәтинни өзләштүрүш бойичә тәһлил жүргүзүңлар:

Немә билимән?	Немә билгүм келиду?	Немә үгәндим?

3-тапшурма. "Фотосүрәтләр" усулини пайдилинип, төвәндә берилгән сүрәтләргә топларда мавзу қоюңлар һәм муәллипниң бу сүрәт арқилиқ немә ейтмақчи екәнлигини мулаһизә қилип, өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Мәтин тәркивини сақлап олтирип, графикилиқ мәтиндики (берилгән сүрәтләрдики) мәлуматларниң муһимини еиқлап йезиңлар.

5-тапшурма. "Биз яшаватқан жайда ичимлик сүйиниң сапаси тәләпкә лайиқ" дегән мавзуда синипта пикир муназириси уюштуруңлар.

Пикир муназириси үчүн қойилидиған тәләпләр:
— мавзудин чәтнимәслик;
— регламент сақлаш;
— пикир-талаш этикетини сақлаш;
— әдәбий тил нормилирини сақлап сөзләш;
— эмоционал-экспрессив лексикини, фразеологиялик бирикмиләрни пайдилиниш;
— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

6-тапшурма. "Өзини өзи баһалаш" усули арқилиқ утуқ өлчәмлири асасида өзәңларниң мавзуни өзләштүрүш бойичә нәтиҗилириңларни өзәңлар баһалаңлар. Мавзу бойичә өзләштүрүп үлгәрмигән билим үстидә қайтидин ишләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-дәрис. НӘТИҖИЛӘШ ДӘРИСИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар. Тиңшалған мәтинниң мәзмунини чүшинип, әстәрлик ойни ениқлаңлар.

ТАРИМ РИВАЙИТИ

Бурунисида, кишиләр бир чоң дәрия бойида маканлашқан екән. Дәрия сүйи бу йәрдики кишиләрни әвлатму-әвлат су билән тәминләйдекән, кишиләр бу дәрияни аниға охшитип, "Ана дәрия" дәп атайдекән.

Бир жили, Ана дәрия туюқсиз қуруп кетипту, кишиләр су издәп у яқ-бу яққа чепипту, Тарим атлиқ бир жигит қәбилә ақсақилиниң чедириға келип: "кишиләрниң яхши һаят кәчүрүши үчүн мән жәнимдин кечип су издәшкә рази" дәп өтүнүпту. Тарим дадиси бәргән шәмшири вә амрақ рававини елип, Ана дәрияни бойлап алтә күн йол жүрүпту. Андин жәнуп тәрәптики қумлуққа қарап меңипту.

Пиж-пиж аптапта Тарим уссап, һерип кетипту. У чинарлиққа кирип дәрәққә йөлинип, аста-аста уйқиға кетипту. Бу чағда бир қуюн Таримни учуруп асманға елип чиқип кетипту. У уйқидин ойғанғанда, өзини башқа бир жайда көрүпту. Туюқсиз қаттиқ шамал чиқип, бир буға униң алдиға жүгрәп кәпту вә униңға: "Тарим, үстүмгә мингин, мән сени су бар жайға башлап барай" — дәпту. Шуниң билән Тарим буғиға минипту, буға алдиға қарап учқандәк чепип кетипту. Наһайити узақ чапқандин кейин, улар бир чоң тағниң алдиға кәпту. Буға Таримға: "Ана дәриянiң сүйи мошу тағ өңкүридин еқип чиқиду. Йеқинда тағ гүмүрүлүп, бир йоған таш өңкүрниң ағзиға чүшүп суни тосавалди. Суни еқип чиқсун десәң, у ташни йөткәветишиң керәк" — дәпту. Буға Таримға: "Шәмшириңни мүңгүзүмгә үч қетим сүркисәң, шәмшириң өткүрлишиду", — дәпту. Тарим шәмширини буғиниң мүңгүзигә үч қетим сүркигәндин кейин, бурулупла йоған ташни үч қетим чепипту, "гүмбүр" қилған аваз билән тәң, йоған таш йерилип, сүп-сүзүк булақ сүйи етилип чиқипту. Лекин, Таримни өңкүр жутувапту. Жутдашлар йоған ташниң йерилған авазини аңлап вә суниң етилип чүшүватқанлиғини көрүп, суни Таримниң башлап кәлгәнлигини уқупту. Улар Таримниң яхши көридиған рававиниң су билән еқип кәлгәнлигини, лекин Таримниң йоқлуғини көрүп, ихтиярсиз үн селип жиғлап кетишипту. Шуниңдин башлап Таримни хатириләш үчүн кишиләр ана дәрияни "Тарим дәрияси" дәп атишидиған бопту.

(*"Тилачар" торбетидин елинди*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Тиңшиған мәтинниң баян қилиш системисини сақлиған һалда, һәр бир бөлигидин елинған әхбаратлардин жиғилған тезис йезиңлар. Тезиста жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил қураллирини орунлуқ қоллиниңлар.

3-тапшурма. Жуқуридики мәтингә асаслинип, жәдвәлни толтуруңлар:

Мәтинниң жанрини ениқлаңлар?	Мәтин қандақ рәсмийләштүрүлгән?	Йәнә қандақ жанрлиқ алаһидиликләрни байқидиңлар?

4-тапшурма. а) Башқиму тәбиәт һадисилири яки орун-жайлар һәққидә қандақ ривайәтләрни билисиләр? ә) Жуқуридики мәтинниң иккинчи қизил қурида берилгән парчидики жүмлиләрни синтаксислиқ тәһлил ясаңлар.

5-тапшурма. Синипиңларда "Су мәнбәлирини сақлашниң муһимлиғи" мавзуси әтрапида полилог уюштуруңлар. Муназиригә төвәнки әхбаратни асас қилип елиңлар.

"Йәрниң үнүмлүклиги, су вә биологиялик ресурслар қисқармақта, орман, тағ вә башқиму экосистемиларниң тозуп кетиши күчәймәктә. Таза су тапчиллиғи пүткүл дунияда өсүватиду. Болупму, хәлиқ санининг өсүшигә, суниң башқа мәхсәтләрдә ишлитилишигә, қурғақчилиққа бағлиқ Оттура Азия әллиридә адәмләрни су билән тәминләш асасий проблемиларниң бирigә айланмақта. Өз елимизгә кәлсәк, бүгүнки күндә Қазақстанда су тапчиллиғи 20 пайизни көрситиду"...

(*inform.kz*)

6-тапшурма. Төвәндики мәтинни диққәт қилип оқуңлар. Берилгән үлгә асасида өзәңлар һәрхил мәхсәтлик 5—6 тест тапшурмисини түзүп көрүңлар.

АНА ДӘРИЯНИҢ ЗАРИ

Тарим дәрияси — уйғур дияридики 9 чоң дәрия, 144 өстәң еқинларниң су мәнбәси. У өз бағрида йәттә йерим миллиондин көп хәлиқни бақиду. Амма уйғур елигә жан бериватқан бу ана дәрияда нөвәттә жилдин-жилға су азлап, барғанчә еғир кесәлгә гириптар болғандәк аламәтләр көрүнмәктә.

Тарим вадисидики деханларниң билдүрүшичә, әсирләр бойи долқунлап кәлгән Тарим дәриясиниң һечқачан сүйиниң тохтап қалғинини аңлап бақмиған болуп, бу пәсиллик дәрия, әтияз, күз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

пәсиллири сүйи әвжийдиған, қиш пәслидиму сүйи үзүлмәй тинич ақидиған дәрия еди.

Бирақ йеқинқи жиллардин бери нопусниң көпийиши, дәриядин һәрхил өстәнләрниң айрилиши, су амбарлириниң қурулуши, дәрия вадисида тохтимай боз йәрләрниң ечилип, нәччә йүз километрға созулған қедимий һәм тәбиий орманларниң вәйран қилиниши билән Тарим дәриясиниң сүйи барғанчә азлап, һәтта бәзидә пәқәтла су ақмас болуп қалған.

Тарим дәриясиға немә болди? Бу дәрия йәнә долқунлинарму? Униңда һаятлиқ сулири йәнә илгирикидәк мәвж урарму? Бу мәсилиләр мошу дәрияға тайинип һаят кәчүрүп кәлгән деханларни тәшвишләндүргән болса, қисқиғинә бирнәччә он жил ичидә Тарим экологиясидә йүз бәргән әҗәллик өзгиришләр экология мутәхәссислирини ойландурмақта, улар Йәр шарида 68 миллион жиллардин бери сақланған тоғрақ охшаш қедимий өсүмлүкләрниң буниңдин кейин қуруп, йоқап кетидиғанлиғини тәсәввур қилғинида әндишигә чүшмәктә.

Үлгә:

1. Мәтингә ят сөз бирикмисини еniқлаңлар:

а) йәттә йерим миллион;
ә) су амбарлириниң қурулуши;
б) чиғ нурғун өсидиған җай;
в) әҗәллик өзгиришләр.

7-тапшурма. "Утуқ пәләмпийи" усули арқилиқ һәрбириңлар бүгүнки дәрисниң қайси басқучидин утуқлуқ өткиниңларни бәлгүләп, дәрисни йәкүнләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6 ҚОРШИҒАН МУҺИТ ВӘ ЭНЕРГИЯ РЕСУРСЛИРИ

1—2-дәриселәр: ЭКСПО-2017. АСТАНА

1-тапшурма. "ЭКСПО-2017" һәққидә билидиған мәлуматлириңларни "Йәккә диаграммиға" йезиңлар.

2-тапшурма. Муәллимниң оқуп бериши арқилиқ мәтинни тиңшап, униңдики тирәк сөзләрни, асасий вә қошумчә әхбаратларни ениқлаңлар.

ҖАҺАННИҢ КӨЗИ ҚАДАЛҒАН КӨРГӘЗМӘ

Астанада "ЭКСПО-2017" Хәлиқара ихтисаслаштурулған көргәзмиси ечилип, у пүткүл дуниянiң диққитини җәлип қилди.

Көргәзмини тәнтәнилик ечиш мәрасимиға Россия, Өзбәкстан, Қирғизстан, Тажикстан, Беларусь, Авғанстан, Моңғулия, Сербия, Чехия, Түркмәнстан президентлири Владимир Путин, Шавкәт Мирзиёев, Алмазбек Атамбаев, Эмомали Рахмон, Александр Лукашенко, Ашраф Ғани, Цахиагийн Элбэгдорж, Александр Вучич, Милош

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Земан, Гурбангулы Бердымухамедов, ХХҖ Рәиси Ши Жиңпин, Һиндстан, Пакстан, Люксембург премьер-министрлири Нарендра Моди, Наваз Шариф, Ксавье Беттель, Испания короли Фелипе VI қатнашти.

"ЭКСПО-2017" көргәзмисиниң асасий шиари — "Келәчәк энергияси" болуп, дуниявий экспозиция энергияниң альтернативилиқ мәнбәлирини издәшкә беғишланған. Көргәзмә хәлиқара бирләшминиң барғансири сәйяримизгә тәсир қиливатқан энергияни истимал қилиш проблемилириға болған тәшвишини билдүриду. Көргәзминиң ечилишида көзгә челиққан асасий нәрсә — униң миқияслиғи. Чүнки қандақту-бир бош ятқан далада икки-үч жилда чоң көргәзмә комплекси бәрпа қилинди. Мундақ ейтқанда, униң территориясигә 250кә йеқин футбол мәйдани орунлашқан болар еди.

Көргәзмә ғоҗайининиң павильони әйнәк шар сүпитидә селинип, униңға қуяш батареялири орнитилған, жуқурисида икки шамал чақпелиги бар. Көргәзмә аяқлашқандин кейин бу йәрдә йешил технологияләр мәркизи ечилиду.

Дуниявий экспозиция иши башланған дәсләпки дәқиқиләрдила шуни ейтишқа болидуки, ЭКСПО өз тарихида дәсләпки қетим идеяләр көргәзмиси әмәс, бәлки тәйяр технологияләр комплекси болди. Пәқәт бизниң зонимизғила тәркивидә Нобель мукапитиниң лауреатлири бар комиссия таллавалған оттузға йеқин йеңи технология топланған. Шуңлашқиму һәм мутәхәссисләр, һәм инвесторлар үчүн бу, биринчи новәттә, әң яхши технологияләрни вә альтернативилиқ энергетика саһасидики әң яхши үлгиләрни көрүшкә болидиған мәйдандур.

Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти Нурсултан Назарбаев "Астана ЭКСПО-2017" Хәлиқара көргәзмисини ечип, мундақ миқияслиқ көргәзминиң пәқәт бирла дөләтниң күч чиқириши болмай, бәлки пүткүл сәйяригә өз утуқлирини көрситиватқан дуния бирләшмисиниң әмгиги екәнлигини тәкитлиди.

— Астанадики ЭКСПО Хәлиқара көргәзмиси — бу мәмликитимизни "Қазақстан" миллий брендини аләмшумул кәңликкә илгирилитиштики йеңи чоққа. Биз "Келәчәк энергияси" мавзусини алға сүрүп, илмий тәрәққиятниң мәркизидә болушқа үмүт қиливатимиз, — дәп тәкитлиди Нурсултан Назарбаев.

Тәнтәнилик мәрасимда шундақла Хәлиқара көргәзмиләр бюросиниң президенти Стин Кристенсен сөзгә чиқип, бюрониң 175 мәмликити намидин Қазақстан Президенти Нурсултан Назарбаевни вә "ЭКСПО-2017" көргәзмисиниң барлиқ уюштурғучилирини мошу муһим вақиә билән тәбриклап, миннәтдарлиғини изһар қилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Көргәзмигә 115 мәмликәт вә 22 хәлиқара тәшкилат қатнишиватиду. Көргәзмә территориясидә Австрия, АҚШ, Алжир, Ангола, Аргентина, Әзәрбәйҗан, Беларусь, Бирләшкән Әрәп Әмирликлири, Бүйүк Британия, Ватикан, Венгрия, Вьетнам, Германия, Грекия, Грузия, Иордания, Иран, Испания, Исраил, Италия, Катар, Корея, Латвия, Литва, Люксембург, Малайзия, Монако, Нидерландия, Өзбәкстан, Пакстан, Польша, Россия, Румыния, Сәүдия Әрәпстани, Сербия, Сингапур, Словакия, Таиланд, Түркия, Түркмәнстан, Финляндия, Франция, Хитай, Һиндстан, Чехия, Швейцария, Шри-Ланка, Япония охшаш 48 мәмликәтниң хәлиқара павильонлири орунлашти.

"ЭКСПО-2017" көргәзмисини уюштурушта һәм өткүзүштә Хәлиқара атом энергетикиси агентлиғи, БДТниң Тәрәққият программиси, БМТниң Әтрап муһит бойичә программиси, Хәлиқара Тәбиий энергия мәнбәлири агентлиғи, ЮНЕСКО вә башқа хәлиқара тәшкилатлар Қазақстанға шерик болди.

"Астана ЭКСПО-2017" көргәзмисидики тәсирлик вақиәләрниң бири — бу уттур Арктикидин Чоң йәргә йәткүзүлгән музтағ (айсберг) еди. Ейтмақчи, Қазақстанниң иссиқ һава райида бу наһайити лазим болди. Бирақ көргәзмигә қатнашқучилар дәм алғили әмәс, бәлки жиддий алақиларни орнитиш үчүн кәлди.

(*"Уйғур авази" гезитидин*)

3-тапшурма. Жүплүк иш арқилиқ ЭКСПО-2017 тоғрисида өзәңларниң чүшәнгән мәлуматлириңлар вә егилигән терминлириңлар асасида диалог елип бериңлар.

4-тапшурма. "Төрт жүмлә" усули арқилиқ мәтиндики асасий ойни йезиңлар.

1-жүмлә. Мениң пикримчә, мәтиндики асасий ой ...
2-жүмлә. Уни мән төвәндикичә чүшәндүримән ...
3-жүмлә. Буниңға мән мундақ мисалларни кәлтүрәләймән ...
4-жүмлә. Булардин төвәндикичә хуласигә келишкә болиду ...

5-тапшурма. Төвәндики тиллиқ мәлуматларни оқуп чиқип, ЭКСПО -2017 мавзуси бойичә 2 хәвәр жүмлә, 3 соал жүмлә, 3 үндәш жүмлә, 2 қошма жүмлә йезиңлар.

ТИЛЛИҚ МӘЛУМАТЛАР: ЖҮМЛИЛӘРНИҢ МӘХСИТИГӘ ВӘ ҚУРУЛМИСИҒА БАҒЛИҚ БӨЛҮНҮШИ

Жүмлиләрниң мәхситигә бағлиқ бөлүнүши.

Жүмлидики ой-пикир мәлум мәхсәт билән ейтилиду. У мәхсәт хәвәрләш, сораш, буйруш охшаш терикиләрдә болиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уйғур тилидики жүмлиләр мәхситигә бағлиқ төрткә бөлүниду:

а) Хәвәр жүмлә. У жүмлидики ой-пикирни баян қилиду. Хәвәр жүмлиләр бирхил, раван аһаң билән ейтилиду. Уларниң ахириға чекит қоюлиду: *Вәтинимиз күндин-күнгә гүлләнмәктә. Биз көзлигән мәхситимизгә чоқум йетимиз.*

Хәвәр жүмлиләрниң хәвири адәттә баян мәйлидә келиду.

ә) Соал жүмлә. Соал жүмлиләрдә соал мәнаси болиду. Соал жүмлиләр соал алмашлири (**ким, немә, қандақ, қачан, қайси, қанчә, қени** в.б.) вә соал уланмилири (**-ма, -му, -чу, -ду**) арқилиқ ясилиду: *Ким кәлди? Силәр немә қиливатисиләр? Сиз қачан келисиз? Силәр театрға барамсиләр (бара+му+силәр)? Түнүгүн кәлгән Әркинму? Мән Турпанға баримән, сәнчу?*

Соал жүмлә өзигә хас соал аһаңиға егә. Соал алмашлири вә соал уланмилирисиз пәқәт соал аһаңи биләнму соал жүмлиләр ясилиду:

— *Биз әтә баримиз.*

— *Әтә?*

Соал жүмлиләр мәнасиға бағлиқ төрткә бөлүниду:

1) Очуқ соал жүмлә. Очуқ соал жүмлә намәлум шәйини, иш-һәрикәтни, бәлгүни, санни билиш үчүн ишлитилиду. Мундақ жүмлиләрдә соал очуқ қоюлиду вә униңға жавап тәләп қилиниду: Намәлум адәм: *Дәрискә ким кәлмиди?* Намәлум нәрсә: *Бу өй немидин ясалған?* Намәлум иш-һәрикәт: *Силәр немә қиливатисиләр?* Намәлум бәлгү: *Бу қандақ китап?* Намәлум сан: *1-курста қанчә студент бар?*

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп туридуки, очуқ соал жүмлә, асасән, соал алмашлири арқилиқ ясилиду.

2) Риторикилиқ соал жүмлә. Мундақ соал жүмлә соал арқилиқ тәстиқни билдүриду. Риторикилиқ соал жүмлә жавапни тәләп қилмайду. Уларда сөзлигүчиниң һис-туйғуси ипадилиниду: *Балини ким яхши көрмәйду?*

Риторикилиқ соал бәдиий әдәбиятта көп учришиду:

Ейтқина бизгә таң атамду — йоқ? Таң қачан атиду? У таң қайси тәрәптин йоруп, қайси тәрәптин бәхит туғар? (А.Өткүр.)

Һәқиқәтни мән ейтмисам, ейтқай ким? (М.Обулқасимов.)

3) Гуманий соал жүмлә. Мундақ соал жүмлидә сөзлигүчи өзи үчүн намәлум шәйи, һәрикәт һәққидә мәлумат елиш мәхсити билән биллә гуманиму бирдәк ипадилиниду. Шундақла сөзлигүчиниң тиңшиғучиға мәслиһәт селиш мәнасиму байқилиду: *Бүгүн жиғинда сөзлисәммекин? Ялқун әтә келәмдекин?*

4) Қайтурма соал жүмлә. Соалға соал териқисидә берилгән жавап қайтурма соал жүмлә болуп һесаплиниду.

— *Әтә мәктәпкә барамсән?*

— *Немишкә бармаймәнкән?*

б) Буйруқ жүмлә. Мундақ жүмлә буйруқни, өтүнүш, тиләк, мәслиһәт охшаш мәналарни билдүриду. Буйруқ жүмлиниң хәвири адәттә буйруқ-тәләп мәйлидә келиду: *Буниңдин кейин сәвәпсиз дәрис ташлима. Йәнә бир нахша ейтип бериңа. Теч олтарсаңларчу. Бу китапни оқуп беқиң.*

в) Үндәш жүмлә. Мундақ жүмлә сөзлигүчиниң һәрхил һис-туйғусини ипадиләйду. Үндәш жүмлидә хошал болуш, рәнҗиш, ечиниш, пушайман қилиш,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қорқуш, әҗәплиниш, һәйран қелиш, хапа болуш охшаш мәналарни билдүриду: *Паһ, немә дегән гөзәл җай! Хәп, ахшамқи кинони көрәлмәй қалдим*!

Шундақла, үндәш җүмлиләрдә шиар, чақириқ, хитап, дәвәт, арман мәналириму болиду: *Яшисун Қазақстанниң мустәқиллик мәйрими*!

Вуҗуди нур билән жуғурулған хәлқим,
Сән бүйүк һәсритим, сән бүйүк дәрдим!

(*М.Обулқасимов*)

Җүмлиниң предикативлиқ бирликлириниң саниға бағлиқ бөлүнүши

Җүмлиләр предикативлиқ бирликлириниң саниға, йәни тәркивидики аддий җүмлиләрниң саниға бағлиқ иккигә бөлүниду:

а) Аддий җүмлә. Аддий җүмлә бирла предикативлиқ бирликтин тәркип тапиду. Аддий җүмлидә бирла аяқлашқан ой-пикир болиду: *2005-жили 13-августта Райимбек батурниң 300 жиллиғи нишанланди. Тәнтәнилик мәрасим Чалкөдә яйлиғида болуп өтти.*

ә) Қошма җүмлә. Қошма җүмлидә икки яки униңдин артуқ предикативлиқ бирликләр болиду. Қошма җүмлә тәркивидики аддий җүмлиләр өзлириниң аһаңлиқ мустәқиллигини йоқитип, бир пүтүн мәнаға вә аһаңға егә болиду.

3-дәрис: ӘҖДАТЛИРИМИЗНИҢ МУҺИТ АСРАШ ҺӘҚҚИДИКИ ӘНЪӘНИЛИРИ

1-тапшурма. Муәллимниң оқуп бериши арқилиқ мәтинни тиңшап, униңда ейтилған бәш муһим пикирни ениқлаңлар. Андин уларни "Даириләр (пикирләр) мунасивити" диаграммисиға әһмийити бойичә орунлаштуруңлар.

Һазир муһит булғинишидин халий болған, йешиллиққа пүркәнгән пакиз макан қуруш барлиқ инсанларниң ортақ арзусиға айланди. Муһит асрашқа көңүл бөлүш, йешиллиқни қоғдаш җәмийәттики бир муқәддәс мәҗбурийәт болуп қалди. Бизниң ата-бовилиримиз қедимий вақитлардин тартипла өзигә еһтияжлиқ болған, пайда бәргән нәрсиләрниң һәммисини асрап вә қәдирләп кәлгән. Болупму нурғунлиған тәбиәт амиллирини аңлиқ яки аңсиз һалда өзлириниң бәхит нишани қилип, улуқлап кәлгән вә шу асаста бирқәдәр мукәммәл болған муһит асраш еңини шәкилләндүргән.

Муһит, етиқат вә билиш чүшәнчилириниң түрткисидә әҗдатлиримиз әң авал тәбиәтниң қаравули, һаятлиқниң сепили болған өсүмлүкләрни өзлириниң әң чоң асраш нишани қилип кәлгән. Биздә "Юрт көкәрсә, әл көкирәр", "Беғи барниң теғи бар", "Беғи йоқ дехан яхши дехан әмәс", "Көчәтни сундурса, қоли тутмас болуп

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қалиду” дегәнгә охшаш өсүмлүк, дәл-дәрәқләрни асрашқа даир мақал-тәмсилләр вә пәрһизлик қарашлар хелә кәң таралған. Уйғурларда “Ерик чапқанда тирәк, түгмән чапқанда сөгәт қоюш (йәни көчәт тикиш”, өйиниң алдиға һойла, кәйнигә баг қилиш, қоруғиниң алди вә үстини тал, кава, қапақ билән көркәмләштүрүш адәтлири умумлашқан. Уйғурлар көчәт тиккәндә ялғуз өзила пайдили нишни вә униң мевисини йейишни ойлимайду. Бәлки өткән-кәчкәнләр сайидисун, бәһир алсун, дәп ерик-өстәң бойлириға көчәт тикишкә адәтләнгән. Әждатлиримиз нәгә маканлашмақчи болса, авал шу йәрниң өп-чөрисигә көчәт тиккән, алаһидә зәрүрийәт болмиғанда, өсүватқан дәрәқни кәсмигән, сундурмиған, һайванларға ғажилатқузмиған.

Ата-бовилирмизда “Йол пакиз болмиса, өй пакиз болмайду” дегән көз қараш болғачқа, улар йолдики әхләтләрни йөткәветишкә, йолдики таш, тикән, шах-шумба қатарлиқларни еливетишкә адәтләнгән. Өйгә кириштин бурун айиғиниң тегини сүртүш, айиғини селиветиш, калаш кийишкй адәтләнгән. Күндилик турмуш әхләтлирини кишиләрниң көзи чүшидиған йәрләргә дугилап қоюшни номус дәп билгән. Уйғурлар йәнә “Суға әхләт-жундиларни төксә яман болиду” дегән көз қараш бойичә ақидиған һәм адәмләр ичидиған суда кир вә башқа нәрсиләрни жумайду вә кир сулирини униңға төкмәйду. “Су булғанса, топрақму вә топрақтики зираәтму булғиниду” дегән әқидә жәвһәрлири арқилиқ пәрзәнтлиригиму суниң пакизлиғини сақлаш, суни тежәш вә суни булғимаслиқ һәққидә тәрбийә бәргән.

Әждатлиримиз йәрни қәдирләш һәққидә “Адәм улуқ, йәр улуқ”, “Йәр алтун қозуқ” дегәндәк есил қарашларни қалдурған. Ата-бовилиримиз земин демәк, вәтән демәктур, биз дәссәп турған бу земинға биздин илгәркиләрниң қан-тери сиңгән, йәр булғанса, һаят булғиниду дәп қариған.

Уйғурларниң етиқат чүшәнчилиридә һәрқандақ тирик жанлиқни қийниса, униң қисаси келиду, угалиға қалиду, дәйдиған қарашму бар. Әждатлиримиз “Қалиғач өйгә уга салса,бәрикәтниң, бәхитниң бәлгүси дәп қарап, қалиғачни тутмаслиқ, “Қушларниң тухумини оғрилиса, чеқивәтсә үзигә сәпкүн чүшүп қалиду”, “Сүндүкни (бир хил кичик қуш) тутса, қол титрәйдиған болуп қалиду”, “Һөпүпни тутса, қол пурайдиған болуп қалиду” дегәнгә охшаш пәрһизлик қарашларни шәкилләндүргән. Һәм шу арқилиқ балиларниму кичигидин башлап қушлар вә башқа һайванларни асраш еңи билән қуралландуруп кәлгән.

(*Интернеттин елинди*)

2-тапшурма. Мәтиндики асасий ойни еniқлап, уни дәлиллири билән “Йәккә диаграммиға” йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. "Өзәңлар яшаватқан җайниң тәбиитини асраш үчүн қандақ чариләрни қоллинишқа болиду" дегән мавзу әтрапида постер түзүп, қоғдаңлар. Ишәшлик вә асаслиқ аргумент вә дәлилләрни кәлтүрүңлар.

4-тапшурма. "Чиқиш вариғини" толтуруш арқилиқ дәрисни хуласиләңлар. Төвәндики соалларға җавап йезиңлар:

Сиз бүгүн немә үгәндиңиз?
Дәрис бойичә қандақ соаллириңиз бар?
Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиз?
Бүгүнки үгәнгәнлириңиз келәчәктә Сизниң һаятиңизда керәк боламду?
Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңиз келиду?

4-дәрис: ЭЛЕКТРОН ӘХЛӘТЛИРИ

1-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип, униңдики публицистикилиқ стильға хас тил васитилирини еniқлаңлар.

ЭЛЕКТРОН ӘХЛӘТЛИРИ ВӘ УЛАРНИҢ МУҺИТҚА БОЛҒАН ТӘСИРИ

Йеңи техникиниң учқандәк тәрәққий қилишиға әгишип, электронлуқ мәһсулатларниң йеңилиниш дәври барғансири қисқа болуватиду, болупму пүтүн дуниядики ярамсиз болған һәрхил типтики компьютер, ян телефон, аилә электр сайманлири қатарлиқ электрон әхләтлириниң көпийиши кишини һәйран қалдуриду.

Новәттә, пүтүн дуния бойичә һәр жили йеңидин пәйда болуватқан электрон әхләтләр 18%-лиқ сүрәт билән көпийиватиду, дуния муһит тәшкилатиниң алдин мөлчәрлишигә асасланғанда, 2017-жилиға барғанда, йәр шарида һасил болидиған электрон әхләтлириниң умумий миқдари 65 миллард 400 миллион тоннға йетиши мүмкин екән.

Тәтқиқаттин мәлум болушичә, электрон әхләтлиридин үнүмлүк пайдиланғанда, ғайәт зор ихтисадий қиммәт яратқили болидикән. Адәттә ярамсиз болған электронлуқ мәһсулатлар тәркивидики қиммәт металларниң миқдари көпинчә һалларда металл рудилириға қариғанда техиму жуқири болиду. Мәсилән, бир тонна ток йоли тахтиси тәркивидики алтун миқдари бир тонна алтун рудисиниңкигә қариғанда 800 һәссә жуқури болиду. Бир тонна керәксиз тор

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тахтисидин 400 грамм серик алтун, 200 килограмм мис вә 500 грамм башқа қиммәтлик металларни айрип алғили болиду.

Һазир тәрәққий әткән дөләтләрдә электрон әхләтлирини пишшиқлап ишләйдиған карханилар қурулған. Шундақла хәлқарилиқ келишим "Базел әһдинамисидә" тәрәққий қилған дөләтләрниң һәрқандақ сәвәп билән тәрәққий қиливатқан әлләргә зиянлиқ керәксиз буюмларни экспорт қилишини умумйүзлүк чәкләш тоғрисида еник бәлгилимә оттуриға қоюлған.

Бир қаримаққа, мундақ металл тавлаш усули металл рудилирини тавлашқа қариғанда көп әрзән болсиму, әмәлийәттә, электрон әхләтлири бир тәрәп қилиниш җәрянида көп миқдарда зәһәрлик газ вә зиянлиқ маддиларни һасил қилип, һава, су, топрақни еғир дәриҗидә булғап, кишиләрниң сағламлиғиға зор дәриҗидә йошурун ховуп елип келиду.

Новәттә электрон әхләтлири химия санаити, металлургия, қәғәз ясаш, ясимичилиқ, гүл бесиш вә бояш қатарлиқ саһалар пәйда қилған булғиништин кейин барлиққа кәлгән йәнә бир йеңи типтики муһит булғиғучи қатилға айлинип қалди.

Электрон әхләтләр экологиялик муһитқа төвәндикидәк бирқанчә ховупни елип келиду.

1. Еғир металлардин булғиниш.

Электрон әхләтлириниң тәркивидә симап, қоғушун, кадмий, хром қатарлиқ көп хил еғир металлар болуп, мундақ еғир металлар адәттә наһайити тәстә ерийду. Электрон әхләтлирини бир тәрәп қилиш җәрянида, еғир металлар топрақ яки су мәнбәси арқилиқ адәм бәдинигә кирип, бәдәндики ақсил вә ензимлар билән химиялик реакциягә киришиду, буниң билән ақсил билән ензимниң активчанлиғи йоқилиду, һәтта бәзи еғир металлар бәдәндики мәлум әзаларға топлишивалиду, навада бәдәнниң бәрдашлиқ бериш чекидин ешип кәтсә, еғир металлардин зәһәрлинишни кәлтүрүп чиқириду.

2. Ташландуқ пластик материаллардин булғиниш.

Электрон әхләтлириниң сиртқи қисми көп хил пластик материаллардин ясилиду, мундақ материаллар адәттә асан парчиланмайдиған болғачқа, хәтири интайин чоң болиду. Әгәр йәргә яки су мәнбәсигә ташливетилгән электрон әхләтлирини һайванатлар билип-билмәй йәп салса, һайванатлар зәһәрлинип қалиду; электрон әхләтлирини йәргә көмүвәткән тәғдирдиму топрақ сүпити вә топрақниң үнүмдарлиғиға сәлбий тәсир көрситип, топрақ маддилириниң парчилинип кетишини кәлтүрүп чиқириду яки йәр асти сүйини булғайду. Шундақла электрон әхләтлирини бевасита көйдүргәндә, униңдин бевасита чиққан зиянлиқ газлар һавани булғайду.

3. Химиялик маддилардин булғиниш.

Электрон әхләтлиридики һәрхил көйүшкә тосқунлуқ қилғучи маддилар, еритқучи қатарлиқлар адәттә химиялик булғиғучи мадди-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ларниң асаслиқ келиш мәнбәси һесаплиниду. Бәзи химиялик дорилар тәбиий зәһәрлик хусусийәткә егә, бәзилири һәтта адәм бәдинидә рак кесилини кәлтүрүп чиқириду, йәнә бәзилири көйүшчанлиққа егә.

4. Башқа булғиниш.

Карбон угақчилири, сиртқи оралма қапқа охшаш муһит булғашчанлиғи еник болмиған маддиларни йәнила системилиқ жиғивелип, қайта пайдилиниш керәк.

Һазир тәрәққий қилған дөләтләрдә электрон әхләтлирини қайта жиғивелиш жәһәттә аллиқачан бир жүрүш усул, түзүм вә тәжрибиләр барлиққа кәлди. Амма көп дөләтләрдә электронлуқ әхләтләрни қаратмилиғи болған асаста қайта жиғивелип пайдилиниш механизми техи мукәммәл әмәс, қайта жиғивелип пайдилиниш үнүмиму төвән.

(*Интернеттин елинди*)

2-тапшурма. Мәтиндики асасий ойни "Төрт жүмлә" усули арқилиқ дәлилләңлар.

1-жүмлә. Мениң пикримчә, мәтиндики асасий ой ...
2-жүмлә. Уни мән төвәндикичә чүшәндүримән ...
3-жүмлә. Буниңға мән мундақ мисалларни кәлтүрәләймән ...
4-жүмлә. Булардин төвәндикичә хуласигә келишкә болиду ...

3-тапшурма. Төвәндә берилгән жәдвәлдики мәлуматлар билән тонушуп, улар арқилиқ "Электрон әхләтлири вә уларниң муһитқа болған тәсири" мәтининиң тегишлик қисмини толуқтуруңлар.

Элетронлуқ вә электротехникилиқ сайманлар қалдуқлириниң тәркивидики һәрхил шәйиләр

Сайманлар категорияси	Қара металлар	Рәңлик металлар	Әйнәк	Пластик	Башқа
Чоң сайманлар	61%	7%	3%	9%	21%
Кичик сайманлар	19%	1%	0%	48%	32%
IT сайманлар (стационар)	43%	3%	4%	30%	20%
IT сайманлар (портатив)	13%	7%	0%	74%	6%

4-тапшурма. Электронлуқ сайманлар бойичә алған билимиңларни КАМТ (SWOT) тәһлил жәдвили бойичә йәкүнләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

	Иҗабий тәрәпләр	Сәлбий тәрәпләр
Ички амиллар	К — Күчлүк яки артуқчилиқ тәрәпләр (Strengths). Мәсилиниң күчлүк вә артуқчилиқ тәрәплири немиләрдин ибарәт?	А — Аҗиз яки камчилиқ тәрәпләр (Weaknesses). Мәсилиниң аҗиз яки камчилиқ тәрәплири немиләрдин ибарәт?
Сиртқи амиллар	М — Мүмкинчиликләр, пурсәтләр (Opportunities). Мәсилиниң күчлүк вә артуқчилиқ тәрәплиридин келип чиқидиған мәсилиниң қандақ мүмкинчиликлири, пурсәтлири бар?	Т — Тәһдитлик, ховуплуқ тәрәпләр (Threats). Мәсилиниң аҗиз яки камчилиқ тәрәплиридин келип чиқидиған мәсилиниң қандақ тәһдитлик, ховуплуқ тәрәплири бар?

5-дәрис: ДУНИЯВИЙ ЭКОЛОГИЯЛИК ПРОБЛЕМИЛАР

1-тапшурма. Берилгән сүрәтни асасқа елип, өзәңлар билидиған дуниявий экологиялик проблемиларни диаграммиға селиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип униңға нам қоюңлар. Мәтин мәзмунини "5-5-1" усули арқилиқ хуласиләңлар.

Ямғурлуқ тропикилиқ орманлар кислородниң асасий мәнбәси вә кислородниң тәңпуңлуғини сақлашта муһим роль ойнайду. Шуңлашқа тропикилиқ орманларни "планетиниң йешил өпкиси" дәпму атайду. Ахирқи 50 жилда адәмниң қоли арқилиқ Йәр йүзидики орманларниң 2/3 бөлиги, ахирқи 100 жилда болса, орманларниң 40 пайизи ужуқтурулған. Һәр жили 15—20 млн. гектар яки 1,8 пайиз тропикилиқ орманлар йоқап кетиватиду. Әң көп чиқимға учраватқан әлләр қатариға Бразилия, Мексика, Һиндстан, Тайландлар ятиду. Әгәр тропикилиқ орманлар мошу сүрәт билән ужуқтурилидиған болса, 30—40 жилдин кейин мундақ орманлар Йәр йүзидин тамамән йоқап кетиши мүмкин. Тропикилиқ орманларниң азийиши сәвәвидин атмосферидики кислород мөлчәри XX әсирниң оттуриси билән селиштурғанда 10—12 млрд тоннаға кемийип, көмүр чүчүмәл газиниң мөлчәри 10—12 пайизға көпәйгән, йәни кислород тәңпуңлуғи бузулуш ховупи өскән.

Орманларниң азийишиниң асасий сәвәплири төвәндикичә: орманлиқлар егиләп турған йәрләргә йеза егилик зираәтлирини өсүрүш, яғач мәһсулатлириға еһтияжниң өсүши, ишләпчиқиришқа бағлиқ чоң лайиһәләр нәтижиси.

БДТ-ниң мәлуматлири бойичә, Азия, Африка вә Латин Америкиси әллиридики йеза аһалисиниң 90 пайизи, шәһәр аһалисиниң 30 пайизи асасән отун пайдилиниду. Бу әлләрдә кесилгән дәрәқләр орниға көчәт олтарғузуш йолға қоюлмиған.

Қазақстанниң территориясиниң 3,2 пайизини орманлар егиләйду. Мутәхәссисләрниң пикричә, елимиз орманларни қоғдаш иши бойичә тәрәққий әткән әлләр тәжрибисини кәңирәк қолланса тоғра болиду.

Кейинки вақитларда дәрәқләрни, болупму елимизниң орманлириниң 40 пайизини тәшкил қилидиған закларни қанунсиз кесиш овж алди.

Кейинки вақитларда сезиләрлик дәриҗидә билиниватқан суниң йетишмәслигини алимлар атмосферида карбонат газиниң мөлчәриниң көпийиши сәвәвидин температуриниң көтирилишигә мунасивәтлик дәп қараватиду. Тәбиәттики тәңпуңлуқ бузулса, бир проблема иккинчи проблемиға түрткә болиду: энергияниң көпләп бөлүнүши — парник эффекти — суниң йетишмәслиги — озуқтулүкниң йетишмәслиги.

Ахирқи вақитларда температура тәхминән 0,6 градусқа көтирилди. Атмосферини булғаватқан карбонат гази, метан вә башқа газлар парник эффектини күчәйтивәтти. Шундақла, мәиший вә ишләпчиқириш еһтияжлири түпәйли суниң истемали кәскин өсүп

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кәтти. Һиндстан, Хитай, АҚШ охшаш дөләтләрдә йәр асти сулириниң дәриҗиси хелә төвәнләп кәткән. Бәзи җайларда суғириш ишлири үчүн ямғур сүйини әмәс, бәлки йәр асти сулирини пайдилинишқа тоғра кәлмәктә. Хитайниң чоң дәриялириниң бири болған Хуанхэ пәқәт ямғур-йешин көп болған жиллирила Серик деңизға йетәләйдиған болуп қалди. АҚШниң Колорадо дәрияси болса, бурунқидәк һәр жили Теч океанға өз сүйини қуялмайду.

(*Интернеттин елинди*)

3-тапшурма. Мәтинниң баян қилиш системисини сақлиған һалда, һәр бир бөлигидин елинған әхбаратлардин ихчам аннотация йезиңлар.

4-тапшурма. Төвәндики җәдвәлдә берилгән мәлуматларни 1-тапшурмида берилгән мәлуматлар билән селиштуруңлар.

Дуниявий экологиялик проблемиларниң асасий йөнилишлири

Дуниявий экологиялик мәсилиләр	Пәйда болуш сәвәплири	Йешиш йоллири
Хәлиқ санининг көпийиши	Тәбиий ресурсларни көпләп пайдилиниш	Аһалини тәкши орунлаштуруш
Климатниң өзгириши (озон қатлимида төшүкниң пәйда болуши, кислоталиқ ямғурлар)	Атмосферидики газларниң тәңпуңлуғиниң бузулуши	Қалдуқсиз яки аз қалдуқлуқ технологияләрни қоллиниш. Экологиялик мониторинг
Ярамсиз йәрләрниң көпийиши	Ландшафтларниң ярамсизлиниши вә климатниң өзгириши	Еһтият билән пайдилинишиниң экотехнологиялири
Ишләпчиқириш вә мәиш******ий қалдуқларниң жиғилип қелиши	Ишләпчиқириш қалдуқлири билән булғиниш	Қайта ишләш вә қалдуқсиз технологияләргә өтүш. Экотехнология. Экологиялик мониторинг
Тәбиий ландшафтларниң булғиниши	Зәһәрлик маддиларниң чиқирилиши, муһит сапасиниң начарлиши, түрлүк ховуплуқ ағриқларниң көпийиши	Тәбиий ландшафтларни қайта әслигә кәлтүрүш. Экопланлар. Экологиялик мониторинг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-дәрис: ҚАЗАҚСТАНДИКИ ЭКОЛОГИЯЛИК ПРОБЛЕМИЛАР

1-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип, Шәмәй полигони һәққидә берилгән мәлуматларни "Йәккә диаграмиға" йезиңлар.

ШӘМӘЙ ПОЛИГОНИ

Қазақстан тарихидики әң пажиәлик сәһипиләрниң бири Шәмәй ядролуқ синақ полигони болуп һесаплиниду. Бу йәрдә дәсләпки атом бомбисиниң синиғи 1949-жили 29-августта өткүзүлгән. Шуниңдин кейин та бу полигон йепилғичә, йәни 1991-жили 29-августқичә, 456 ядролуқ вә термоядролуқ йәр асти вә йәр үсти синақлар болди. Уларниң 116 си очуқ, йәни йәр үстидә партланди. Бу ядролуқ қуралларниң қувити Японияниң Хиросимо шәһиридә йерилған атом бомбисиниң қувитидин 2,5 миң һәссә көп. Буларниң нәтиҗисидә атмосфериға, гидросфериға вә литосфериға наһайити көп миқдарда радиоактив материаллар тарилип кәтти. Униңдин йүзминлиған адәмләр зәрдап чәкти. Болупму онкологиялик, жүрәк-қантомури, нерв вә психикилиқ кесәлликлиригә дучар болғанларниң сани қаттиқ өсти. Бу пажиә милләтниң бешиға төнгән чоң ховупқа айланди. 18 млн. гектар йәргә орунлашқан бу полигонда йерилған барлиқ атом бомбилири пүткүл континентларни ужуқтуруветиш қудритигә егә болған.1980-жилларниң ахирлирида сабиқ Кеңәш Иттипақиниң бу рәзил сәяситигә наразилиқлар пәйда болушқа башлиди. 1989-жили февральда атақлиқ шаир вә жәмийәт әрбаби Олжас Сулейменов рәһбәрлигидә Шәмәй полигонини йепишни мәхсәт қилған "Невада — Шәмәй" антиядролуқ һәрикити қурулди. Қисқа вақитниң ичидә бу һәрикәт пәқәт қазақстанлиқларниңла әмәс пүткүл дуния хәлиқлириниң диққитини өзигә жәлип қилалиди. 1989-жили 6-августта ядролуқ қуралларни синашқа мораторий елан қилиш һәққидә Кеңәш Иттипақи вә АҚШ президентлириға мураҗиәт қобул қилиду. Бу мураҗиәттә мундақ дейилгән: "Бизниң кәң даламиз ядролуқ партлашлардин титрәп һеч һали қалмиди. Биз буниңдин кейин ана йеримизниң бу пажиәсигә бепәрва қаралмаймиз. 40 жил давамида бу топақларда миңлиған Хиросимилар йерилди. Биз хәлқимизниң келәчигидин тәшвишлинимиз. Беғәм яшаш, бемалал су ичип тамақ йейиш, дунияға пәрзәнт әкелиш мүмкин болмайдиған әһвалларға айлинип кетип бариду. Биз Қазақстанда ядролуқ қуралларни синашни тохтитиш үчүн, өз өйүмиздә тинчлиқ орнитиш үчүн, өз һоқуқлиримизни қоғдаш үчүн "Невада — Шәмәй" антиядролуқ һәрикитини қурдуқ". О. Сулейменов рәһбәрлигидики бу һәрикәтни барлиқ қазақстанлиқлар бир еғиздин қоллиди. Алимлар ядролуқ партлашлар зийини тоғрисида тәкшүрүш ишлирини елип

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

барса, журналистлар уларниң нәтиҗилирини давамлиқ рәвиштә аммивий әхбарат васитилиридә йорутуп турди. Көплигән әлләрниң парламентлирида "Невада — Шәмәй" антиядролуқ һәрикитиниң мураҗиәтлири муһакимә қилинди. 1990-жили 25-октябрьдә Қазақстан қобул қилған мустәқиллиқ һәққидики Декларациядә Қазақстан ядролуқ қуралдин азат әл дәп елан қилинди. 1991-жили 29-августта болса, Қазақстан президенти Нурсултан Назарбаев Шәмәй полигонини йепиш тоғрилиқ буйруққа қол қойиду. Дуниядики ядролуқ қуралларни синайдиған әң чоң полигонниң йепилиши АҚШ, Россия, Франциялар охшаш ядролуқ державиларниң мундақ синақларға мораторий елан қилишиға түрткә болди.

1992жили 15-майда болса, Қазақстан президенти Нурсултан Назарбаев мәзкүр полигонниң орнида Қазақстанниң миллий ядролуқ мәркизини қуруш тоғрисида буйруққа қол қойиду. Бу мәркәзгә ядролуқ энергияни хәлиқ мәнпийитигә пайдилиниш йоллирини үгинидиған бирнәччә тәтқиқат орунлири бириктүрүлди.

(*Интернеттин елинди*)

2-тапшурма. Жуқуридики мәтиндә қолланған тил васитилири арқилиқ мәтиннің стилини еиқлаңлар.

3-тапшурма. "Шәмәй полигониниң зәрдаплири" намлиқ мавзуда ихчам мақалә йезиңлар. Андин жүплүк иш арқилиқ бир-бириңларниң мақалилиридики стильлиқ камчилиқларни түзитип тәһрир қилиңлар.

4-тапшурма. Елимиздә чоң экологиялик проблемиға айланған төвәндики мәсилиләр бойичә постер түзүңлар вә қоғдаңлар:

- Һаваниң радиациялик булғиниши;
- Су ресурслириниң йетишмәслиги;
- Арал деңизиниң соғулуп кетиши.

5-тапшурма. "Арал деңизиниң тарихи" мавзусида тор бәтлиридики видеоматериаллар асасида доклад тәйярлаңлар. Синипта оқулған доклад бойичә аннотация йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-дәрис: ТӘБИИЙ РЕСУРСЛАРНИ ҮНҮМЛҮК ПАЙДИЛИНИШ

1-тапшурма. Төвәндики мавзуси охшаш публицистикилиқ вә илмий стильдики мәтинләрниң мавзусини, түрлирини (тәсвирләш, баянлаш, муһакимә қилиш), қурулмисини селиштуруп тәһлил қилиңлар һәм төвәндики жәдвәлни толтуруңлар.

1-мәтин	2-мәтин
Мәтинниң стили	
Мәтинниң мавзуси	
Мәтинниң түри	
Мәтинниң қурулмиси	
Икки мәтинниң охшашлиғи	
Икки мәтинниң пәрқи	

Тәбиий ресурслар — жәмийәтниң материаллиқ вә роһий еһтияжини тәминләш үчүн ишләпчиқиришта пайдилинидиған тәбиәтниң бөлиги. Уларни үнүмлүк пайдилиниш арқилиқ узақ вақит адәмләр еһтияжини тәминләш һазирқи вақитта муһим мәсилиләрниң бири болуп һесаплиниду. Шуңлашқа тәбиий ресурсларни сақлаш үчүн орниға кәлмәйдиған тәбиий байлиқларни үнүмлүк пайдилинишқа, хам әшияниң, отунниң, энергияниң йеңи мәнбәлирини издәшкә көп күч сәрип қилинмақта. Бу ишларни әмәлгә ашурушниң муһим йоли әрзән хам әшияни тепиш вә уни кәң пайдилиниш болуп һесаплиниду.

Қазақстандики тәбиий ресурсларни үнүмлүк пайдилиниш елимизниң келәчәк тәрәққияти үчүн наһайити муһим. Амма бу ресурсларни егиләшкә тәбиәтниң қолайсиз шараитлири кашила болмақта. Шундақ болсиму, тәбиий ресурсларни егиләш тәбиәтни қоғдаш мәсилилирини һесапқа алған һалда жүргүзүлүши керәк.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тәбиий ресурсларни егиләш җәриянида уларни худди түгимәйдиған ресурслар сүпитидә қараш чоң хаталиқ. Өз вақтида мошундақ хаталиқларға көп қетим йол қоюлған. Мошу сәвәптин елимизниң бәзи жайлирида тәбиәттики тәңпуңлуқ бузулди. Буниңға су ресурслирини дурус пайдиланмаслиқниң нәтиҗисидин келип чиққан Арал деңизи проблемисини мисалға алсақ болиду. Җумһурийитимиз үчүн су ресурсини үнүмлүк қоллиниш муһим әһмийәткә егә. Сәвәви тәрәққий етип келиватқин ишләпчиқириш билән суғирилидиған йәрләрниң көпийиши суниң истималини ашуриду. Һазирқи қелиплашқан экологиялик әһвалда дәрия сулириниң булғиниватқанлиғи яки қумға сиңип кетип барғанлиғи мәлум. Су ресурслирини тоғра пайдиланмаслиқниң нәтиҗисидә башқиму экологиялик проблемилар мәйданға кәлди. Мәсилән, Җәнубий Қазақстанниң гүрүч терийдиған йәрлири мошундақ хаталиқлар сәвәвидин өзиниң үнүмдар қатлимидин айрилип қалди. Топақтики өзгиришләр өсүмлүкләрниң тәркивигә, уларниң тарқилишиға өзиниң сәлбий тәсирини йәткүзди. Бу хил биридин иккинчиси келип чиқидиған өзгиришләр туташ бир регионни экологиялик апәт регониға айландурди.

Тиң йәрләрни егиләш җәриянида миңлиған гектар йәрләр су вә шамал эрозиялиригә учриди. Дәсләпки жиллири мол һосул бәргән тиң йәрләрниң үнүмдарлиғи вақит өткәнсири төвәнләшкә башлиди. Һайдалған йәрниң үнүмдар қатлимини шамал учуруп әкетип, бу йәрләрниң топриғи шамал эрозиясигә учриди. Сәвәви топақниң қурулумилиқ алаһидилиги һесапқа елинмиған еди. Мәсилән, қумсаңғу, сазлиқ йәрләр 4—5 жил пайдилинилғандин кейин, топақ шорлишип, өз үнүмдарлиғини йоқитиду.

(*Интернеттин елинди*)

Қазақстан йәр асти байлиғи билән даңлиқ. Бу байлиқ йәрниң геологиялик қурулмисиниң тәрәққий етиш алаһидиликлиригә бағлиқ шәкилләнгән. Тағниң түзүлүши, магмилиқ маддиларниң кириши вә метаморфизм (өзгиришкә учриған), йәни эндогенлиқ жәриянларниң һәрхиллиғи, шулар билән мунасивәтлик болған тағ маддилириниң қурулмисида, минераллиқ вә химиялик тәркивидә йүз бәргән қандақту бир өзгиришләр түрлүк пайдилиқ қезилмиларниң пәйда болушиға елип кәлгән.

Қазақстанда наһайити муһим һесаплинидиған минераллиқ хам әшяларниң барлиға дегүдәк бар. Елимизниң йәр асти қатлимида Менделеев жәдвилидики 105 элементниң йәтмишиниң мол запаси ениқланған, атмиштин артуғи ишләп чиқирилиду. Алтә миңға йеқин пайдилиқ қезилмилар канлири ечилған. Қазақстан уран, хром, вә марганец запаси бойичә дунияда 2-орунни егилисә, цинк, мо-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

либден, қоғушун, мис, вольфрам вә алтун запаслири бойичә дәсләпки бәшликтин орун алиду. Нефть, төмүр, қәләй бойичә дәсләпки онлуқниң ичидә.

Қазақстан Евразия континентида хром запаси бойичә әң бай болса, марганец запаси бойичә МДҺда биринчи орунда туриду.

(*Интернеттин елинди*)

2-тапшурма. Графикилиқ мәтиндики мәлуматлар асасида ихчам туташ мәтин йезиңлар.

Атмосферини булғайдиған мәнбәләр	
Тәбиий	**Сүнъий**
1. Чаң боранлар	1. Санаәт карханилири
2. Вулканизм	2. Транспорт
3. Жаңгал өртлири	3. Иссиқлиқ энергетикиси
4. Шамалдин тозуш	4. Өйләрни исситиш
5. Жанлиқ организмларниң чириши	5. Йеза егилиги

3-тапшурма. Төвәндики тәбиәт ресурслириға хас тирәк сөзләрни пайдилинип, илмий стильға хас тил қураллири арқилиқ қисқичә мәтин түзүңлар. Бир-бириңларниң ишини тәкшүрүш жәриянида стильлиқ камчилиқларни, орунсиз қоллинилған ибариләрни тәһлил қилип, стильлиқ түзитиш вә тәһрир қилиңлар.

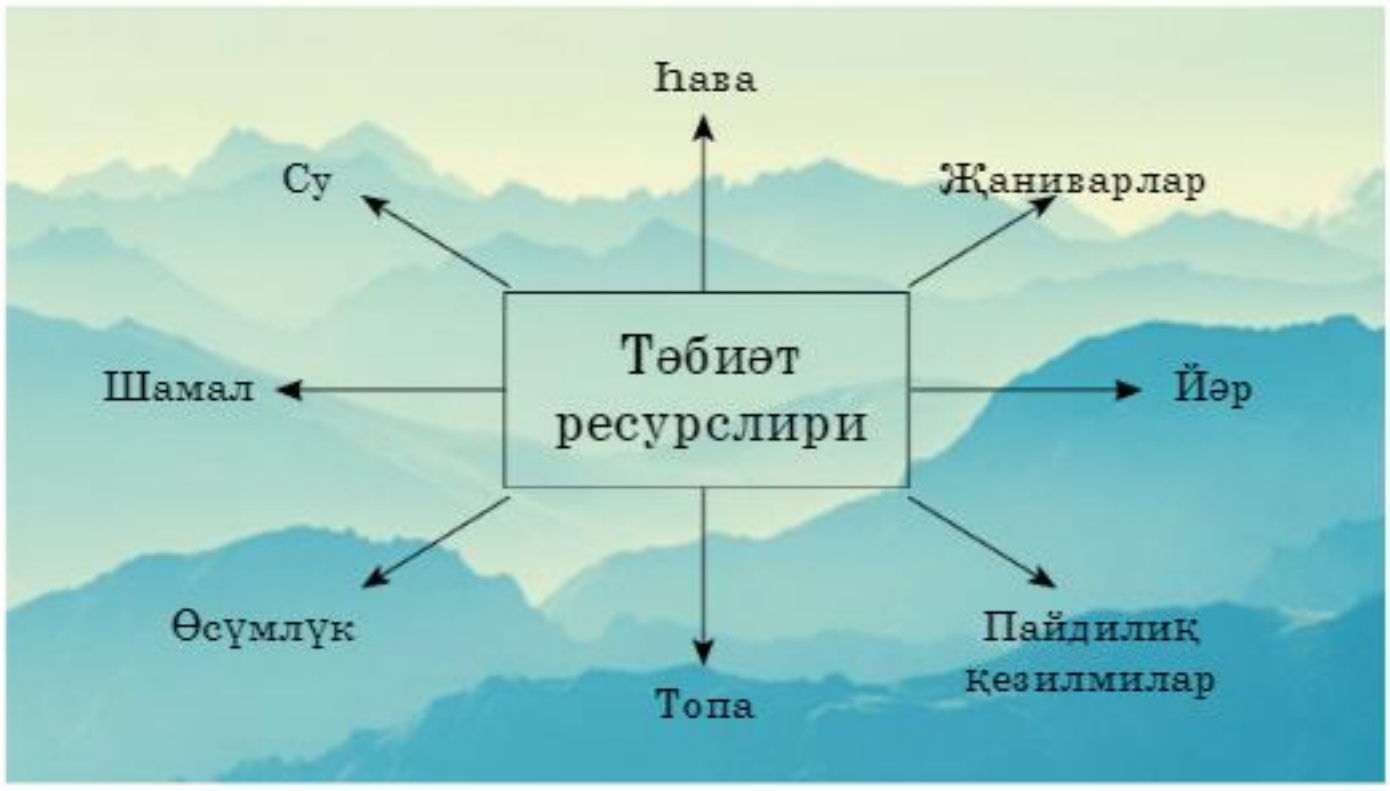

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Дәрисни "Чиқиш вариғини" толтуруш арқилиқ хуласиләңлар. Төвәндики соалларға җавап йезиңлар:

Сиз бүгүн немә үгәндиңиз?
Дәрис бойичә қандақ соаллириңиз бар?
Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиз?
Бүгүнки үгәнгәнлириңиз келәчәктә Сизниң һаятиңизда керәк боламду?
Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңиз келиду?

4-тапшурма. "Қазақстанда тәбиий ресурсларни үнүмлүк пайдилиниду" мавзусида дәлилләр арқилиқ доклад тәйярлаңлар. Тиңшаш материаллири бойичә мәтинниң баян қилиш системисини сақлиған һалда, һәр бир бөлигидин елинған әхбаратлардин жиғилған аннотация йезиш арқилиқ жүплүк иш орунлаңлар..

5-тапшурма. Жуқуридики мәтинләрдин бирнәччә жүмлини таллап елиңлар. Жүмлиләрниң мәхситигә вә қурулмисиға бағлиқ уларни тәһлил қилиңлар.

6-тапшурма. "Һавани таза сақлаш" мавзусида топларға бөлүнүп презентация, реферат вә постер ясаңлар. Мавзуси охшаш ижадий ишларниң тәркивини селиштуруп тәһлил қилиңлар. Һәр топ өз ишиңларниң нәтижисини йәкүнләп, мәлуматларниң айримчилиқ вә охшашлиғини Венн диаграммисиға селиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7 ӨСМҮРЛӘР ВӘ ҚАНУН

1-дәрис: ҚАНУН ВӘ ҖӘМИЙӘТ

1-тапшурма. Соалларға җавап бериңлар.

1. Қанун дегинимиз немә?
2. Қанунни ким чиқириду?
3. Қанунлар қәйәрдә көрситилгән?
4. Қанунни бузған адәмни ким дәп атаймиз?
5. Қанунни бузған адәмгә қандақ җаза қоллинилиду?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Муәллипниң көз-қаришини тәһлил қилиңлар. Аддий жүмлиләрниң мәхситигә вә қурулмисиға бағлиқ түрлирини еиқлаңлар.

ҺОҚУҚ ЧҮШӘНЧИСИ

Адәм һәр түрлүк иҗтимаий мунасивәтләрдә болиду. Мунасивәт нәтиҗисидә адәмләр арисида өзара һәрикәт шәкиллиниду, чүшиниш пәйда болиду, ғәмхорлуқ көрситиш вә ярдәм бериш әмәлгә ашиду. Җәмийәтлик мунасивәтләр иҗтимаий нормилар арқилиқ рәтлиниду, уларниң арисида һоқуқ нормилири алаһидә орун егиләйду. Һоқуқ нормилири қанун вә нормативлиқ һоқуқий актларда ипадилиниду. Умумий инсаний қәдриятлар вә адаләтлик, изгүлүк, тәңлик, әркинлик идеялири һоқуқниң асаси болуп һесаплиниду.

Көплигән кишиләрниң аң-сәвийәсидә һоқуқ чүшәнчиси “җазалаш, сотлаш, парихорлуқ, һоқуқ бузуш, мәҗбурийәтләр” қатарлиқ чүшәнчиләр билән бағлаштурулиду. Амма һоқуқ бу пәқәт мәҗбурлаш вә җазалашла әмәс, шундақла течлиқ вә инақлиқта яшаш тәливи демәктур. Һоқуқ дегән — адаләтлик, тәңлик, изгүлүк, әркинлик принциплириға асасланған тәртип қаидилири.

Һәрбир адәм қанун бәлгүлигән асаста өз һоқуқлирини һимайә қилишни билишкә тегиш. Буниң үчүн униң һоқуқ, һоқуқ нормилири һәққидә, дөләтлик органларниң паалийитиниң алаһидиликлири һәққидә умумий чүшәнчилири болуши керәк.

Һоқуқ дегинимиз — дөләт арқилиқ тәмин қилинидиған, адаләтлик һәққидә адәмләрниң көзқарашлирини ипадиләйдиған, умумға бирдәк мәжбурий нормиларниң жиғиндиси...

(*“Һоқуқшунаслиқ” дәрислигидин*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АДДИЙ ҖҮМЛӘ

Аяқлашқан ой-пикиргә вә интонациягә егә бир сөз яки бирнәччә сөзләрниң жиғиндиси жүмлә дәп атилиду.

Түзүлүши жәһәттин жүмлиләр аддий вә қошма жүмлиләр болуп иккигә бөлүниду.

Бирла аяқлашқан ой-пикиргә егә жүмлиләрни аддий жүмлиләр дәп атаймиз. Мәсилән: Балилар тәтилдә яхши дәм алди.

Жүмлидики ой-пикир мәлум мәхсәт билән ейтилиду. У мәхсәт хәвәрләш, сораш, буйруш охшаш терақиләрдә болиду.

Аддий жүмлиләр мәхситигә бағлиқ төрткә бөлүниду:

а) Хәвәр жүмлә. *Вәтинимиз күндин-күнгә гүлләнмәктә.*

ә) Соал жүмлә. *Бүгүн дәристә ким йоқ?*

б) Буйруқ жүмлә. *Дәрисиңни яхши оқуғин.*

в) Үндәш жүмлә. *Хәлиқләр достлуғи яшисун!*

3-тапшурма. "Өз һоқуқлириңни биләмсән?" мавзусида диалог қуруңлар. Диалогта хәвәр вә соал жүмлиләрни орунлуқ пайдилиниңлар вә тиниш бәлгүлиригә көңүл бөлүңлар.

4-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Илмий вә хәлиқарилиқ терминларни тепиңлар. Жүмлиләрниң түзүлүши бойичә түрлирини ейтип бериңлар. Илмий вә хәлиқарилиқ терминларни пайдилинип, диалог түзүңлар.

ҚАЗАҚСТАН ЖУМҺУРИЙИТИНИҢ КОНСТИТУЦИЯСИ

Қазақстан Жумһурийитиниң Конституцияси 1995-жилниң 30-август күни пүткүлхәлиқ референдумида қобул қилинди. Бу күн Қазақстан Жумһурийитиниң Конституция күни дәп дөләт мәйрәмлири қатарида нишанлиниду. Конституция — бу Қазақстан Жумһурийитиниң Асасий қануни. Конституция 9 бөлүм вә 98 баптин тәркип тапқан.

Бу қанунни қобул қилиштин бурун елимиздә Конституция лайиһисини муһакимә қилиш кәң түрдә өткүзүлди. Умумий һесап билән 3 миллион адәм қатнашқан 33 миң коллективлиқ муһакимә қилиш болуп өтти. Муһакимә қилиш вақтида 30 миңға йеқин тәвсийәләр билән әскәртишләр берилди. 55 бапқа 1100 дин ошуқ өзгиришләр киргүзүлди.

Конституция қобул қилинған вақиттин буян униңға үч қетим, йәни 1998-жили, 2007-жили вә 2011-жили өзгиришләр билән толуқтурушлар киргүзүлди. 1998-жили Асасий қанунниң 19 бабиға өзгириш вә толтурушлар киргүзүлсә, 2007-жили Парламент тәрипидин Премьер-министрни сайлаш бәкитилди вә Қазақстан хәлқи ассамблеяси конституциялик мәртивигә егә болуп, өз вәкиллирини мәжлис вә сенатқа әвәтиш һоқуқиға егә болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2011-жилниң февраль ейида елимиз Президентини сайлаш бойичә новәттин сирт сайлам өткүзүшкә қаритилған өзгиришләр киргүзүлди.

5-тапшурма. "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".
Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".
Үчинчи жүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".
Ахирқи жүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

2-дәрис: ҺОҚУҚ, МӘҖБУРИЙӘТ ВӘ ҖАВАПКӘРЛИК

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

- Һоқуқ дегинимиз немә?
- Мәҗбурийәт дегәнни қандақ чүшинисиләр?
- Жавапкәрлик дегән немә?
- Өзәңларниң қандақ һоқуқ, мәҗбурийәт вә жавапкәрлигиңлар барлиғини ейтип бериңлар.

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар вә мәтин бойичә бир-бириңларға соал қоюңлар. Оқулған мәтинниң баян қилиш системисини сақлиған һалда һәрбир бөлигидин елинған әхбаратлардин ихчам мәтин йезиңлар. Аддий жүмлиләрниң мәхситигә вә қурулмисиға бағлиқ түрлирини дурус пайдилиниңлар.

КАМАЛӘТКӘ ЙӘТМИГӘНЛӘРНИҢ ӘМГИГИ

Он сәккиз яшқа толмиған шәхсләр камаләткә йәтмигәнләр дәп һесаплиниду. Камаләткә йәтмигәнләрниң әмгәк қилиш һоқуқлирини қанун алаһидә һимайә қилиду. Чүнки улар һәм жисманий, һәм мәнивий жәһәттин толуқ тәрәққий қилиш дәриҗисигә йәтмигән. Амма, шуниң билән бир қатарда, қанун уларни өзлириниң маддий вә мәнивий еһтияҗлирини қанаәтләндүрүш мәхситидә һәрхил жәмийәтлик мунасивәтләрниң қатнашчилири дәп етирап қилиду.

Камаләткә йәтмигәнләр һоқуқ егиси даирисидә кәспий паалийәтниң у яки башқа саһасида өзиниң қабилийитини намайиш қилиш, өзини шәхс сүпитидә көрситиш имканийитигә егә екәнлигини алаһидә тәкитләш керәк. Шәхс сүпитидики һоқуқлири билән вәзипилириниң көләми вә шараитқа бағлиқ камаләткә йәтмигәнләрниң әмгәк һоқуқиниң егиси сүпитидә умумий вә мәхсус һоқуқ статуслири пәриқлиниду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Яш пухраларни әмгәк билән тәминләш, яшларниң һоқуқлирини әмгәк базирида әмәлгә ашуруш Қазақстан Жумһурийитидә яшлар тоғрилиқ дөләт сәяситиниң әң муһим йөнилишлириниң бири болуп һесаплиниду. Жумһурийәт территориясидә истиқамәт қиливатқан яш пухралар кәспий йөнилиш хизмәтлири; бош иш орунлири (вакансияләр); мувапиқ ишларға таллаш вә ишқа орунлаштурушта вакаләтлик орунларниң дәллаллиқ ярдими; асассиз ишқа алмаслиқ вә иштин бошитиштин қоғдаш мәсилилирини һәл қилишта һәқсиз қанаәтләндүрилиду.

3-тапшурма. Өз һоқуқ вә мәҗбурийәтлириңларни еniқлап, "Қош язма" күндилигини толтуруңлар.

Һоқуқ	Мәҗбурийәт
Һаят кәчүрүш һоқуқи	

АДДИЙ ҖҮМЛИНИҢ ТҮРЛИРИ

Баш бөләклириниң (егә вә хәвәр) иштирақиға бағлиқ аддий жүмлиләр иккигә бөлүниду: *икки баш бөләклик аддий жүмлиләр вә бир баш бөләклик аддий жүмлиләр.*

Икки баш бөләклик аддий жүмлиләрдә егиму, хәвәрму болиду: *Әркин мәктәпкә кечикип қалди.*

Бир баш бөләклик аддий жүмлиләрдә егә билән хәвәрниң пәқәт бири болиду. Пәқәт хәвири болуп, егиси болмиған жүмлиләр төвәндикичә бөлүниду:

а) Шәхслик жүмлиләр;
ә) Шәхси умумлашқан жүмлиләр;
б) Шәхси намәлум жүмлиләр;
в) Шәхссиз жүмлиләр;
г) Аташ жүмлиләр.

4-тапшурма. Төвәндики соаллар асасида "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?
4. Дәристики материаллардин өзәң үчүн қандақ пайда алдиң?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-дәрис: ӨСМҮРЛӘРНИҢ ҺОҚУҚЛИРИ ВӘ МӘЖБУРИЙӘТЛИРИ

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

- Өсмүрләрниң қандақ һоқуқлири бар?
- Пәқәт һоқуқ биләнла чәкләнгән дурусму?
- Мәктәптики һоқуқ вә мәжбурийәтлириңларни атаңлар.
- Конституция дегән немә?

2-тапшурма. Мәтинни тәтқиқ қилип оқуңлар, муәллипниң көзқаришини тәһлил қилиңлар. Мавзу бойичә аргументативлиқ эссе йезиңлар. Сөз бирикмилириниң бағлиниш йоллирини, турғун сөзлүк, пеиллиқ сөз бирикмилирини пәриқләндүрүңлар.

БАЛА ҺОҚУҚЛИРИ ТОҒРИЛИҚ КОНВЕНЦИЯ

Буниңдин бирнәччә жил бурун Қазақстан "Бала һоқуқлири тоғрилиқ Конвенция" дегән маһийити интайин зор һөжҗәтни иқрар қилди. Бу Конвенция Бирләшкән Милләтләр Тәшкилати тәрипидин қобул қилинған адәмзат балисиниң туғулған вақиттин башлап он сәккиз яшқа толғичә болған арилиғидики һоқуқлири вә әркинликлирини бәкитидиған хәлиқарилиқ һоқуқий акт болуп һесаплиниду. Конвенциядә "һәрбир адәм балиси он сәккиз яшқа толғичә бала болуп һесаплиниду" дәп ейтилған. Елимиз қанунлири бойичә камаләт йеши он сәккиз яштин башлиниду.

Конвенцияни иқрар қилғандин кейин Қазақстан қазақстанлиқ балиларниң көплигән һоқуқлириниң бар екәнлиги тоғрилиқ мәлум қилди.

Конвенциягә балилар һоқуқлирини қоғдаш тоғрилиқ асасий вә рәсмий қаидиләр киргүзүлгән. Булар: өмүр сүрүш, пухралиққа егә болуш һоқуқи, сағлам аиләвий һаят кәчүрүш һоқуқи, саламәтлигини сақлаш вә яхшилаш һоқуқи, билим елиш вә мәдәний тәрәққий етиш һоқуқи, пәвқуладдә һаләтләрдә наресидиләрни қоғдаш һоқуқи в.б.

ШӘХСЛИК, ШӘХСИ УМУМЛАШҚАН, ШӘХСИ НАМӘЛУМ, ШӘХССИЗ ВӘ АТАШ ҖҮМЛИЛӘР

Хәвири арқилиқ шәхс алмашлири билән ипадиләнгән йошурун егиниң шәхсини ениқлашқа болидиған жүмлиләр *шәхслик жүмлиләр* дәп атилиду. Мәсилән: *Әтә театрға баримиз.*

Бу жүмлидики хәвәр (*баримиз*) биринчи шәхс көплүк түридә турғанлиқтин, у биринчи шәхс көплүк түридики шәхс алмиши билән (*биз*) маслишиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хәвири мәлум бир шәхсни көрсәтмисиму, униңдики ой-пикир барлиқ шәхсләргә ортақ екәнлигини билдүридиған жүмлиләр *шәхси умумлашқан жүмлиләр* дәп атилиду. Мәсилән: *Әлдин кәчкичә, жандин кәч.*

Хәвири III шәхстә турған, амма егиси намәлум болған жүмлиләр шәхси намәлум жүмлиләр дәп атилиду. Мәсилән: *Яхши күнләрдә көрүшүшкә буйрисун.*

Шәхссиз жүмлиләрдики иш-һәрикәт уни әмәлгә ашурғучиниң иштирақисиз әмәлгә ашиду, йәни иш-һәрикәт өзлүгидин әмәлгә ашиду. Мәсилән: *Келәчәккә ишәнч билән қараш керәк.*

Мәлум шәйиләрниң, һаләтниң можутлуғини тәстиқләйдиған жүмлиләр *аташ жүмлиләр* дәп атилиду. Аташ жүмлиләрдә баш бөләкләрдин пәқәт егә болиду. Мәсилән: *Чирайлиқ бағ. Қушларниң сайриши.*

3-тапшурма. "Мениң һоқуқ вә мәжбурийәтлирим" мавзусида пикир-талаш уюштуруңлар. Пикир-талашқа қоюлидиған тәләпләр:

— мавзудин чәтнимәслик;
— регламент сақлаш;
— пикир-талаш этикетини сақлаш;
— әдәбий тил нормилирини сақлап сөзләш;
— эмоционал-экспрессив лексикини, фразеологиялик бирикмиләрни пайдилиниш;
— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

4-тапшурма. "Бәш бармақ" усули арқилиқ соалларға жавап йезиңлар.

Баш бармақ (башмалтақ) — асасий мәсилә. *Бүгүн дәристә әң баһалиқ мәсилә қандақ болди?*

Көрсәткүч бармақ — бирлишиш. *Мән топта/жүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм бәрдим? Кимни рази қилдим?*

Оттура бармақ — ойлиниш. *Мән бүгүн қандақ билим билән тәжрибә алдим?*

Намсиз бармақ — растчиллиқ. *Дәрис маңа яқтиму? Немишкә?*

Чимәлтәк — кәйпият. *Мән өзәмни дәристә қандақ һис қилдим?*

4-дәрис: ЖИНАЙӘТ ВӘ ЖАЗА

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

1. Жинайәт дегинимиз немә?
2. Жинайәтниң түрлирини атаңлар.
3. Жаза тоғрисида немә билисиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар вә соалларға жавап бериңлар. Үзүндә қандақ жанрда йезилғанлиғини ейтип бериңлар. Мәтин асасида соаллар арқилиқ мәтиндин һаҗәт әхбаратни тепип, көтирилгән мәсилә бойичә ой хуласиләңлар.

Аңғичә машина вақиә йүз бәргән базиниң алдиға келип тохтиди. Уларни егиз бойлуқ, маңлийи кәң киши күтүвалди. У — оғри чүшкән складниң башлиғи Сафонов еди.

Топ әһвал билән тонушқандин кейин:

— Ейтқина, Игорь Ильич, — мураҗиәт қилди Садир, — ахшам складни күзәт бөлүмигә тапшурғанмедиңиз?

— Әлвәттә. Оператор Кәримова қобул қилған. Тиркәш китавида йезиқлиқ.

Садир мәркизий пультқа телефон қилип, складниң түнүгүн саат алтә йеримда күзәткә қобул қилинғанлиғини, кечиси "тревога" болмиғанлиғи, андин, әң қизиғи, худди оғрилиқ болмиғандәк, һазирму күзәттә турғанлиғи һәққидә хәвәр алди. Бу әһвал уни ойландуруп қойди.

Оғрилар складниң сиртқи деризисини бузуп киргәнлиги көрүнүп туриду. Алтә миллиметрлиқ сим төмүрдин ясалған решеткини миқлири билән қошуп жулувапту. Қоңғурақ системисиниң датчиклириму бит-чит болуп үзүлгән. Сунған әйнәкниң парчилири йәрдә чечилип ятатти.

— Ишқа киришәйли. Вақит қис, — деди Садир Берикбаев билән Русиновқа, — Василий Степанович, башла!

Русинов қолидики қара чемоданни ечип, тамға йөләклик ящикларниң биригә қойдидә, ичидин қара порошок селинған бодулка билән япилақ пәлкүчини алди...

Нерарақта қизил тилини чиқирип, из алғучи ишт Рекс беарам олтиратти. Уни ишқа селиш орунсиз. Чүнки жинайәтчиләр складтин чоң йолға йәткичә лаза чечип кетипту...

(*Марс Һәвәйдаров*)

- Парчида қандақ жинайәт тоғрилиқ сөз болуватиду?
- Оғрилиқ жинайәтниң қайси түригә ятиду?
- Из алғучи иштлар тоғрисида немә билисиләр?
- Оғрилиқ тоғрилиқ мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар вә уларниң мәнасини чүшәндүрүңлар. Аддий жүмлиләрниң түрини еniқлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АДДИЙ ҖҮМЛИНИҢ ӘГӘШМӘ БӨЛӘКЛИРИНИҢ ИШТИРАҚИҒА БАҒЛИҚ ТҮРЛИРИ

Аддий жүмлиләр әгәшмә бөләкләрниң иштирақиға бағлиқ *жиғиқ жүмлиләр вә йейиқ жүмлиләр* дәп иккигә бөлүниду.

Тәркивидә әгәшмә бөләкләр болмиған, пәқәт баш бөләкләрдин тәркип тапқан жүмлиләр жиғиқ жүмлиләр дәп атилиду. Мәсилән: *Һава тутулди. Ямғур яғди.*

Тәркивидә баш бөләкләрдин сирт әгәшмә бөләкләрму болған жүмлиләр йейиқ жүмлиләр дәп атилиду. Мәсилән: *Кәчқурун туюқсизла һава тутулди. Қаттиқ ямғур шақирап йеғишқа башлиди.*

3-тапшурма. Жиғиқ вә йейиқ жүмлиләрни пайдилинип, "Жинайәт вә жаза" мавзусида һекайә йезиңлар. Аддий жүмлиләрниң түрлирини ениқлаңлар. Жүмлә ахиридики тиниш бәлгүләргә көңүл бөлүңлар.

4-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, жавапни толуқлаңлар вә "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

- Маңа ... қийин болди.
- Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
- Мән ... екәнлигини чүшәндим.
- Мән ... үгәндим.
- Мени ... һәйран қалдурди.

5-дәрис: ҺОҚУҚ ВӘ ӘРКИНЛИК

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

1. Һоқуқ нормилири дегинимиз немә?
2. Әркинлик чүшәнчисини қандақ чүшинисиләр?
3. Қазақстан қандақ дөләт болуп һесаплиниду?

2-тапшурма. Мәтинни оқуп, соалларға жавап бериңлар вә униңға нам қоюңлар. Мәтинниң баян қилиш системисини сақлиған һалда мәтингә аннотация йезиңлар. Муәллипниң мавзуға көзқаришини ениқлаңлар. Аддий жүмлиләрниң түрлирини ейтип бериңлар.

Жәмийәт һәрқачан тәртипкә асаслинип шәкиллиниду, тирикчилик қилиду. Жәмийәттә тәртип болмиса, у чечилиду, ғулайду, йәни униң келәчиги болмайду. Буни адәмләр қедимий дәвирдин башлапла яхши чүшәнгән. Шуниң үчүн жәмийәттә тәртип орнитишниң йоллирини ойлаштурған. Шундақ болсиму, әксинчә, жәмийәтлик тәртипни бузғучиларму аз болмиған. Қанунға хилаплиқ қилиш —

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бу җәмийәт һаятиға һәрхил еғирчилиқларни елип келидиған дәрт. Адәм балиси һаят кәчүргән муһитта қанун бузуш дайим орун елип кәлгән. Қанун бузуш — бу һоқуқ нормилири тәрипидин жүкләнгән мәҗбурийәтләрни бузуш, чәклигән һәрикәтләрни ясаш.

Адәм өзиниң иш-һәрикити, қилиғи арқилиқ башқа адәмләр билән, җәмийәт билән, дөләт билән қарим-қатнашқа чүшиду. Қанунни бузуш адәмниң мижәз-хулқи арқилиқ байқилиду. Мана мошуларниң һәммисини рәткә кәлтүрүш үчүн қанун ишләп чиқирилиду. Қанунға хилаплиқ қилған адәм өзигә тегишлик җазасини алиду.

Һәрбир адәмниң һоқуқи бар. У адәмниң еһтияҗлирини қанаәтләндүрүшкә қаритилған қанун арқилиқ қоғдалған тәртиплик чарә. Һоқуқниң түрлири көп: гражданлиқ (пухралиқ) һоқуқ, сәясий һоқуқ, ихтисадий һоқуқ, иҗтимаий һоқуқ, мәдәний һоқуқ в.б.

Адәмгә һоқуқ туғулған вақтидин башлапла берилиду. Бизгә һоқуқ билән биллә әркинлик берилиду. Әркинлик дегинимиз немә? Әркинлик — бу таллаш, йәни қанунға хилаплиқ қилмай, өзигә һоқуқ арқилиқ берилгән барлиқ мүмкинчиликләрдин пайдилиниш.

ТОЛУҚ ҖҮМЛИЛӘР ВӘ ТОЛУҚСИЗ ҖҮМЛИЛӘР

Аддий жүмлиләр зәрүр бөләклириниң иштирақиға бағлиқ толуқ жүмлиләр вә толуқсиз жүмлиләр дәп иккигә бөлүниду.

Жүмлидики ой-пикиргә бағлиқ зәрүр бөләклири толуқ болған жүмлиләр толуқ жүмлиләр дәп атилиду.

Жүмлидики ой-пикиргә бағлиқ зәрүр бөләклири толуқ болмиған жүмлиләр толуқсиз жүмлиләр дәп атилиду.

Мәсилән:

— *Сиз әтә китапханиға барамсиз?*

— *Яқ, бармаймән.*

Бу диалогтики биринчи жүмлә толуқ жүмлә һесаплиниду. Сәвәви униңдики ой-пикиргә бағлиқ сөзләр толуқ сақланған. Иккинчи жүмлә болса, толуқсиз жүмлә һесаплиниду. Сәвәви униңдики ой-пикиргә бағлиқ сөзләр толуқ ишлитилмигән, йәни бу жүмлидә егә (*мән*), һаләт (әтә), һаләт (*китапханиға*) чүшүп қалған: *Яқ, мән әтә китапханиға бармаймән.*

Толуқсиз жүмлиләр толарақ диалогларда қоллинилиду. Шундақла толуқсиз жүмлиләр мақал-тәмсилләрдиму қоллинилиду: *Тошқанни қомуч өлтирәр, адәмни — номус (өлтирәр).*

3-тапшурма. Мәтиндики пикирләрни қандақ чүшәнгиниңларни "төрт жүмлә" усулини пайдилинип, дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".

Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Үчинчи жүмлә. “Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән”.

Ахирқи жүмлә. “Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим”.

4-тапшурма. “Һоқуқ вә әркинлик” дегән мавзуда полилог түзүңлар. Әң яхши пикирләрни йезип, аддий жүмлиләрниң түрлирини ениқлаңлар.

6-дәрис: ЭКОЛОГИЯЛИК ҺОҚУҚ

1-тапшурма. “Әркин йезиш” усули арқилиқ “Экология вә экологиялик һоқуқ” мавзусида бүгүнки мавзу бойичә өз ой-пикриңларни йезиңлар (5—7 минут). Бу йәрдә жүмлиниң түзүлүши, имла, стиль мәсилилири муһим әмәс, ой-пикир муһим. Қанчә көп йезилса, шунчә яхши. Өз пикирлириңларни йезип болғандин кейин, топ билән тәһлил қилип, ортақ пикирләрни йезиңлар. Дәрис ахирида мавзу бойичә йеңидин үгәнгәнлириңларни мошу язғанлириңлар билән селиштурисиләр.

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Коммуникативлиқ әһвалға мувапиқ илмий вә хәлиқаралиқ терминларни, илмий мәлуматларни орунлуқ қоллинип, монолог түзүңлар. Сөз бирикмилириниң бағлиниш йоллирини, турғун сөзлүк, пеиллиқ сөз бирикмилирини қоллиниңлар.

ЭКОЛОГИЯЛИК ҺОҚУҚНИҢ АСАСИЙ МӘНБӘЛИРИ

Бирләшкән Милләтләр Тәшкилати Баш кативиниң тәшәббуси билән 1984-жили әтрап муһитни қоғдаш вә риважландуруш һәққидики Хәлиқарилиқ комиссия тәшкилләнди.

1996-жили Қазақстан Жумһурийитиниң экологиялик бехәтәрлик Концепцияси қобул қилинди. Бу һөжҗәттә экологиялик бехәтәрлик “...һәрхил тәбиий апәтләрдин, санаәт характеридики вақиәләр билән башқиму апәтләрниң (катастрофа) нәтижисидә айрим адәмләрниң, жәмийәт вә дөләтниң қоғдилиш дәрижиси” сүпитидә қараштурулиду.

1997-жили 15-июльда қобул қилинған Қазақстан Жумһурийитиниң “Әтрап муһитни қоғдаш тоғрилиқ” Қануни тәбиәтни қоғдаш саһасидики асасий қанун болуп һесаплиниду. Бу Қанун һазирқи вә келәчәк әвлатниң мәнпийәтлири үчүн муһитни қоғдашниң һоқуқий, ихтисадий вә ижтимаий бехәтәрликни тәминләшкә, адәмниң егилик вә башқиму паалийәтлириниң тәбиий-экологиялик системиға зиянлиқ тәсириниң алдини елишқа, биологиялик көпхиллиқни сақлаш вә тәбиәтни әқилгә мувапиқ пайдилинишни уюштурушқа қаритилған.

1997-жили 15-июльда Қазақстан Жумһурийитиниң “Алаһидә қоғдилидиған тәбиий территорияләр тоғрилиқ” Қануни қобул қилинди. Бу Қанунниң мәхсити – Қазақстандики қоруқларни вә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қоруқчиларни сақлаш. Мошу Қанунға мувапиқ алаһидә қоғдилидиған территорияләрниң төвәндики түрлири можут: дөләтлик тәбиәт қоруқлири, дөләтлик миллий тәбиәт парклири, дөләтлик тәбиәт ядикарлиқлири, дөләтлик қоруқлуқ зонилар, дөләтлик тәбиәт қоруқчилири вә һаказилар...

(*“Һоқуқшунаслиқ” дәрислигидин*)

3-тапшурма. “Экологиялик һоқуқ” мавзусиға кластер түзүңлар. Кластерда пайдиланған тирәк сөзләрни пайдилинип жүмлә түзүңлар. Аддий жүмлиләрниң мәнасиға вә қурулмисиға қарап бөлүнүшини еniқлаңлар.

4-тапшурма. “Бәшлик” (Синквейн) усули арқилиқ “Экология” сөзигә бәш қурлуқ мәтин йезиңлар. “Бәшликниң” 1-қурида мәсилә маһийитини бәлгүләйдиған исим сөз түркүмигә аит бир сөз, йәни мәсилиниң нами, 2-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған икки сүпәт, 3-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған үч пеил, 4-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини өз ичигә алған 4 сөздин тәркип тапқан жүмлә, 5-қурида 1-қурдики сөзни башқичә атайдиған бир сөз (исим) болуши керәк.

7-дәрис: НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

1. Адәм һоқуқи дегинимиз немә?
2. Һоқуқниң қандақ түрлирини билисиләр?
3. Адәмгә һоқуқ қайси вақиттин башлап берилиду?
4. Адәмгә һоқуқ билән биллә немә берилиду?
5. Әркинлик дегинимиз немә?
6. Елимизниң асасий қануни немә?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтиндә ейтилған ой-пикирни тәһлил қилип, шуниңға бағлиқ өз ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар. Аддий жүмлиләрни тепиңлар.

Елимиз Конституциясиниң 1-бабида Қазақстан Жумһурийити демократиялик, һоқуқий вә иҗтимаий дөләт дәп ейтилған. “Униң асасий ғәзниси — адәм вә адәмниң өмри, һоқуқлири вә әркинлиги” дегән сөзләр йезилған. Бүгүнки һоқуқий дөләт қуримиз дегән заманда һәрбир адәм өз һоқуқлирини толуқ билип, умумий қанун билими тоғрисида мәлумат алғини дурус. Қанунни атлап өтмәй, дурус йолда меңип, елигә адил хизмәт қилған адәмләрла өз мурадиға йетиду. Шуниң үчүн қанунни билиш — заман тәливи.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һазирқи вақитта җәмийәттики әң актуал мәсилиләрниң бири — бу өсмүрләрниң арисидики қанун бузуш билән җинайәтниң көпийиши. Мошундақ әһвалларни болғузмаслиқ үчүн немә қилишимиз керәк? Һазирдин башлап қанунни, һоқуқ нормилирини яхши үгинип, өзүмизниң һоқуқий саватимизни ашурушимиз керәк. Һоқуқниң бир алаһидилиги — униң нормилири бузулса, гунаһкарни қанун алдида җавапқа тартиш болуп һесаплиниду.

1948-жилниң 10-декабрида Бирләшкән Милләтләр Тәшкилатиниң Баш Ассамблеяси Адәм һоқуқлириниң һәммигә ортақ декларациясини қобул қилди. Бу декларациядә адәм һоқуқлири 3 топқа бөлүниду: тәбиий һоқуқ, пухралиқ һоқуқ, ихтисадий-иҗтимаий, мәдәний һоқуқ. Елимиздә адәм һоқуқлири Қазақстан Жумһурийитиниң Конституциясидә өз көрүнүшини тапқан.

Һоқуқий билим бериш арқилиқ өсмүрләр һоқуқни чүшиниду. Әгәр мошу билим дурус берилмисә, жуқурида ейтилған қанун бузуш вә җинайәт орун алиду. Шуниң үчүнму елимизниң асасий вәзипилириниң бири — өсмүрләр арисидики қанун бузушниң алдини елиш болуп һесаплиниду.

3-тапшурма. Төвәндики мақалларни оқуп, мәнасини чүшәндүрүңлар. Өзәңларға яққан бир мақални елип, эссе йезиңлар.

- Ишик очуқ болсиму, сорап кир.
- Несиһәт аччиқ, мевиси татлиқ.
- Тәрбийә башта қаттиқ болса, ахири татлиқ болиду.
- Тәртипни сән тапмисаң, тәртип сени тапиду.
- Яғачни рәндә түзәйду, адәмни — тәрбийә.
- Оғри билән йолдаш болма, әски билән — сирдаш.
- Һәқиқәт отта көймәс, суда чөкмәс.
- Ойлимай иш қилсаң, санимай таяқ йәйсән.
- Кишигә ора колисаң, өзәң чүшисән.

4-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, жуқуридики мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир җүмлә.
2. Дәлил — икки җүмлидин түзүлүши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки җүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир җүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки җүмлидин түзүлүши керәк.
6. Йәкүн — икки җүмлидин тәркип тапиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8 ТЕАТР СӘНЪИТИ ВӘ МӘДӘНИЙӘТ

1-дәрис: ТЕАТР ТАРИХИ

1-тапшурма. Соалларға җавап бериңлар.

- Театр тоғрилиқ немә билисиләр?
- Қазақстанда нәччә тилда театрлар бар?
- Силәр театрда болғанму?
- Жумһурийәтлик Уйғур Академиялик музыкилиқ комедия театри тоғрисида немә билисиләр?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Театр сәнъити тоғрисида чүшәнгиниңларни сөзләп бериңлар. Мәтиндики әхбаратқа қарап, көтириливатқан мәсилини ениқлаңлар. Мәтиндики аддий жүмлиләрни тепип, уларниң түрлирини ейтип бериңлар.

Театр дәсләп Қедимий Грекиядә пәйда болған. Грек тилидин тәржимә қилғанда, “театр” сөзи “көрүнүш” дегән мәнани бериду. Униң тәркивигә актерларниң рольларни ижра қилиши, музыка вә уссуллар, поэзия вә проза, дизайнлиқ безәлләш вә рәссамлиқ (живопись) киргән.

Дәсләп трагедия вә комедияләр пәйда болуп, уларға хор жор болған, актерлар болса, шәрәт, има-ишарәт (мимика), һис-туйғу (эмоция) арқилиқ өз маһаритини көрсәткән. Көп вақитларда оюнлар очуқ асман астида көрситилгән. Тамашибинлар дөңләрдә вә башқиму егизликләрдә олтирип оюнни тамашә қилған. Актерлар болса түптүз мәйданда өз һунирини көрсәткән.

XX әсирдин башлап опера вә балет аммивийлишишқа башлиди. Электр йоруғи арқилиқ сәһнә йорутулди. Заманивий театрларниң хиражити интайин үстүн. Режиссер, продюсер вә актерлардин башқа техникилиқ мутәхәссисләр, дизайнер вә декораторлар, костюм вә грим тәйярлиғучилар керәк.

Театрлар бирнәччә түрләргә бөлүниду: драмилиқ, балет, опера, пантомима, қочақ театрлири.

Қедимий дәвирләрдикидәкла театрлар һазирму адәмләрниң роһаний тәрәққиятиға чоң тәсир қилип, уларниң ижадий, мәдәний тәрәққиятиға мүмкинчилик бериду вә дунияға көзқаришини шәкилләндүриду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. "Театр" сөзигә "йәккә диаграмма" түзүп, оюңларни дәлилләп ейтиңлар.

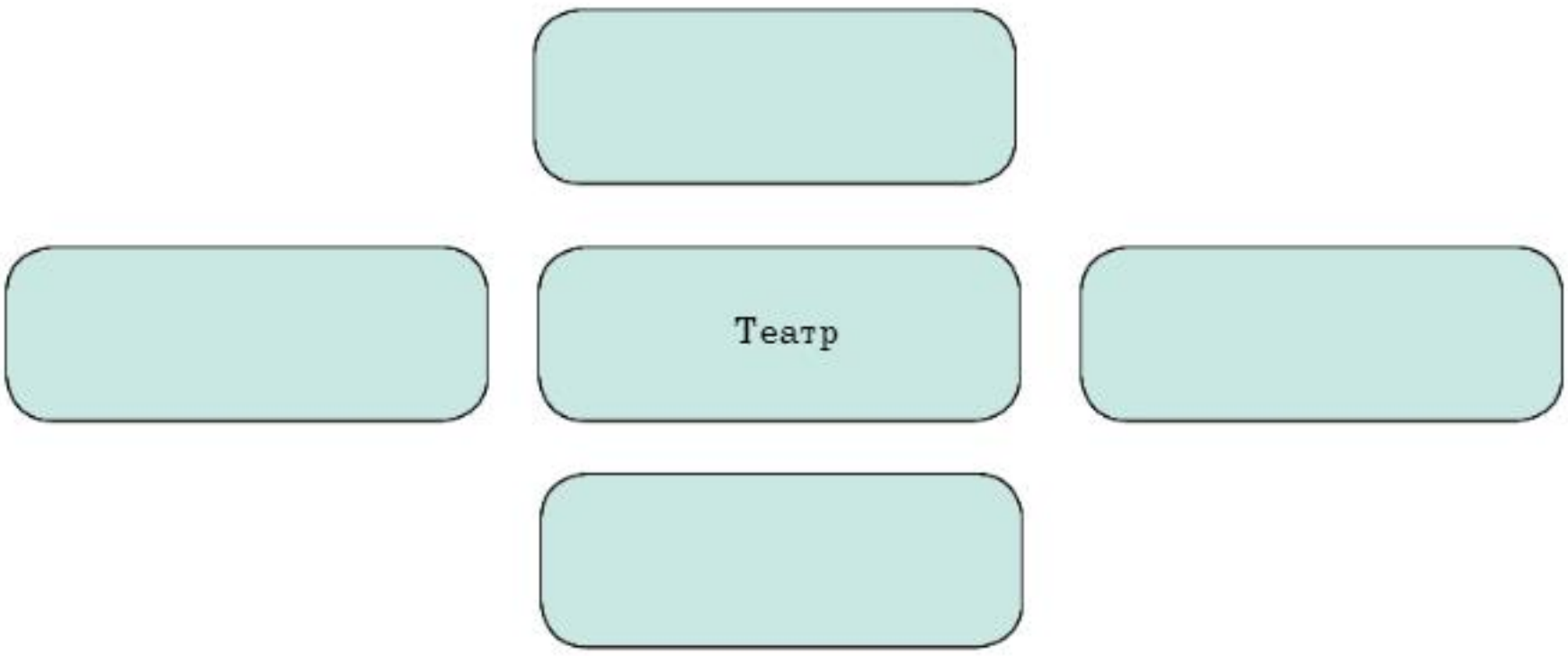

4-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип ейтип бериңлар.

Пикир. Оқуған мәтин бойичә өз пикриңни бир жүмлә билән яз.
Дәлил. Өз пикриңни бир жүмлә билән дәлиллә.
Мисал. Пикриңни һаят билән бағлаштуруп мисал кәлтүр.
Йәкүн. Мавзу бойичә йәкүн яз.

2-дәрис: ҚАЗАҚСТАНДИКИ МИЛЛИЙ ТЕАТРЛАР

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

- Қазақстанда миллий театрлар нәччә тилда сөзләйду?
- Қандақ театрларни билисиләр?
- Миллий театрларниң асасий мәхсити немә?
- Миллий театрларниң бири болған Уйғур театриниң толуқ намини атаңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, асасий ойни ениқлаңлар. Мәтин қайси стильда йезилғанлиғини ениқлаңлар. Мавзу бойичә материал топлап, тезислиқ режә түзүш.

УЙҒУР ТЕАТРИ

1934-жили сентябрь ейида Алмутида өз паалийитини башлиған кәспий Уйғур музыкилиқ драма театри бүгүн уйғур хәлқиниң театри вә музыка мәдәнийитниң мәркизигә, жумһурийитимиздики көпмилләтлик театрларниң тәркивий қисмиға айланған һалда өз паалийитини елип бармақта.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уйғур театри интайин қийин тарихий вәзийәтләрдә шәкилләнгинигә қаримастин, кәспий коллектив ишини йолға селипла қоймай, өз тамашибинлирини елимизниң вә дуния классикисиниң әң яхши әсәрлири билән тонуштурғач, өзиниң миллий драматургиясиниму шәкилләндүрди. Ана тилимиз билән бәдиий талғимимизни тәстиқ-ләйдиған минбәр, урпи-адәт мәктиви һәм хәлиқ тарихини әкис әт-түргүчи орун болди.

Уйғур музыкилиқ драма театри өз сәһнисидә адаләтлик, хәлиқ мәнпийити, иҗтимаий қайта қуруш, миллий истиқлалийәт үчүн мурассәсиз күрәш қилған ирадилик С.Палван, М.Ғожамияров, Назугум, Лутпулла, Б.Назим, А.Розибақиевниң, психологиялик җәһәттин яхши ишләнгән Анархан, Сәнәм, Айхан, Аманнисаханниң, һәқиқәт билән адаләтликниң күчлүк яқлиғучиси болған батрақ Сайитниң һәм орда шаири һапизниң, солдат Әйса вә башқиларниң образлирини яратти.

Театримизда миллий драматургия дурданилири билән биллә Шекспир, Гальдони, Горький, Погодин, Әвезов, Яшин, Қаһар, Гаджибеков, Мүсрепов вә башқа җаһан классиклири әсәрлири сәһниләштүрүлгән.

Йәтмиш жил җәриянида Уйғур театридин сәһнә маһирлириниң әжайип чоң сулалиси йетилип чиқти. Қазақстан Хәлиқ артистлири Ә.Шәмиев, С.Саттарова, М.Семәтова, М.Бақиев, Р.Илахунова, З.Акбарова, Н.Мәмәтова, Қ.Абдрасулов, А.Әхмәдий, М.Әхмәдий, Җумһурийәтниң хизмәт көрсәткән артистлири Ж.Асимов, Ғ.Җәлилов, Х.Илиева, М.Зәйнавдинов, А.Сопиев, Р.Тохтанова, А.Акбаров, Ғ.Қадирһаҗиев, Т.Бәхтибаев, К.Закиров, С.Исрайилов, М.Рәһманова, Г.Сайитова, Р.Саттарова, Р.Мәхпирова, А.Акбарова, М.Мәмәтбақиев вә башқилар шулар җүмлисидиндур...

(*Қ. Ғожамияров намидики Җумһурийәтлик академиялик Уйғур музыкилиқ комедия театри" альманахидин*)

3-тапшурма. "Төрт җүмлә" усулини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи җүмлә. "Мениң оюмчә, ...".

Иккинчи җүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".

Үчинчи җүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".

Ахирқи җүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АДДИЙ ҖҮМЛИНИҢ МУРӘККӘПЛӘШТҮРГҮЧИ ВАСИТИЛӘРНИҢ ИШТИРАҚИҒА БАҒЛИҚ ТҮРЛИРИ

Мурәккәпләштүргүчи васитиләрниң иштиракиға бағлиқ аддий жүмлиләр мурәккәпләшмигән вә мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр дәп иккигә бөлүниду. Мурәккәпләшмигән аддий жүмлиләрдә мурәккәпләштүргүчи васитиләр болмиса, мурәккәпләшкән жүмлиләрдә бу хил васитиләр болиду.

Мундақ жүмлиләр адәттики аддий жүмлиләрдин тәркивидә мурәккәпләштүргүчи васитиләрниң болуши билән пәриқлиниду.

Мурәккәпләштүргүчи васитиләрниң алаһидилигигә бағлиқ бу хил жүмлиләр йәттигә бөлүниду:

1. Бирхил бөләклик мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр;
2. Изаһлиғучилиқ мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр;
3. Рәвишдаш ибарилик мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр;
4. Сүпәтдаш ибарилик мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр;
5. Қистурмилиқ мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр;
6. Қошулмилиқ мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр;
7. Қаратмилиқ мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр.

Буларниң дәсләпки төртиниң мурәккәпләштүргүчи васитилири жүмлидики башқа сөзләр синтаксислиқ бағлиништа келип, жүмлиниң мәлум бөлигиниң вәзиписини атқурса, қалғанлириниң мурәккәпләштүргүчи васитилири жүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болмайду һәм жүмлә бөлиги вәзиписини атқурмайду.

4-тапшурма. "Қазақстандики миллий театрлар" мавзусиға кластер ясаңлар. Топқа бөлүнүп, һәрбир миллий театр тоғрисида әхбарат жиғиңлар вә башқа топлар билән бөлүшүңлар.

Қазақстандики миллий театрлар					
М.Әвезов намидики Қазақ драма театри					

5-тапшурма. Рефлексия: "Бәш бармақ" усули арқилиқ соалларға жавап йезиңлар.

Баш бармақ (башмалтақ) — асасий мәсилә. Бүгүн дәристә әң баһалиқ мәсилә қандақ болди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Көрсәткүч бармақ — бирлишиш. Мән топта/жүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм бәрдим? Кимни рази қилдим?

Оттура бармақ — ойлиниш. Мән бүгүн қандақ билим билән тәжрибә алдим?

Намсиз бармақ — растчиллиқ. Дәрис маңа яқтиму? Немишкә?

Чимәлтәк — кәйпият. Мән өзәмни дәристә қандақ hис қилдим?

3-дәрис: МӘДӘНИЙӘТ ВӘ СӘНЪӘТ

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

- Сәнъәт дегинимиз немә?
- Мәдәнийәт дегәнни қандақ чүшинисиләр?
- Мәдәнийәт вә сәнъәтниң өзара бағлинишини қандақ чүшәндүрүшкә болиду?
- Өзәңларни мәдәнийәтлик дәп hесапламсиләр? Чүшәндүрүңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, мәзмунини сөзләп бериңлар. Аваз ритми билән паузиниң дурус ясалғанлиғиға көңүл бөлүңлар. Мәтинниң мавзусини еиқлап, униңға охшаш публицистикилиқ стильдики мәтин тепиңлар вә уларниң тәркивини селиштуруп тәhлил қилиңлар.

"АСТАНА ОПЕРА" ТЕАТРИ

Қазақстанда театрлар алтә тилда, йәни қазақ, рус, немис, корей, өзбәк вә уйғур тиллирида сөзләйду. Театрлардин драмилиқ театрлар, опера вә балет театрлири, шундақла яш тамашибинлар театри, қочақ театри вә мюзикллар паалийәт елип бармақта.

"Астана Опера" Дөләтлик опера вә балет театри Президент Нурсултан Назарбаевниң тәшәббуси билән 2013-жили ечилған. Бу Қазақстан вә Оттура Азиядики әң чоң вә техникилиқ тәминлиниши жәhитидин заманивий театр болуп hесаплиниду.

"Астана Операниң" мемарчилиғида грек-рим вә қазақ миллий әнъәнилири арисидики охшашлиққа қол йәткүзүлгән, шуниң билән биллә маньеризм вә барокко йөнилишлириму пайдилинилған. Театр имаритигә орунлашқан квадрига — әнъәнивий икки чақлиқ hарвуни башқуруп турған сақ падишайими Томирис.

Театр заллири карамәт акустикиға егә, сәhнинiң техникилиқ жәhәттин жабдуқлиниши дуниявий мәйданлар билән бәс-бәскә чүшәләйду. Вестибюль, фойе, тамашибинлар заллири вә асасий сәhнә жуқури классицизм үлгисидә ясалған. Театрниң баш зали 1250 орунға мөлчәрләнгән. Партерниң чөрисидә бәльәтаж бар, униңдин бир дәрижә жуқури ложилар, үч балконлуқ ярус вә галерея

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

орунлашқан. Оркестрға бөлүнгән җай 120 музыкантқа мөлчәрләп селинған вә керәк вақтида сәһнини кәңәйтишкә пайдилинилиду.

Театрниң камерилиқ залиға 250 адәм сиғиду. У камерилиқ музыка концертлирини өткүзүшкә, камерилиқ хорға, кичик симфониялик оркестр вә башқиларға беғишланған.

Театрниң репертуари хилму-хил. Сәһнидә җаһан опера вә балет классикиси билән биллә заманивий қоюлумларму орун алған. “Астана Опера” өзиниң дәсләпки мәвсүмини атақлиқ қазақ композитори М.Төлебаевниң “Биржан-Сара” опериси билән ачти. Дуниявий премьерисини Дж.Вердиниң “Атилла” опериси билән башлиди...

БИРХИЛ БӨЛӘКЛИК МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ҖҮМЛИЛӘР

Мундақ җүмлиләрниң тәркивидә охшаш синтаксислиқ хизмәттә вә тәң бағлиништа кәлгән бөләкләр, йәни бирхил бөләкләр болиду.

Бирхил бөләкләр өзара тәң бағлиништа кәлгән билән җүмлидики башқа бөләкләр билән бәкиндилиқ бағлиништа болиду. Бирхил бөләкләр өзара аһаң яки бириктүргүчи (*вә, һәм, билән*), айриғучи (*йә, яки*), қариму-қарши (*амма, лекин, бирақ*) бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Әркин дукандин китап, дәптәр, қәләм алди. Биз бүгүн киноға яки театрға баримиз.*

Җүмлиниң барлиқ бөләклири бирхил бөләклик болуп келәләйду:

А) Бирхил егиләр: *Алмилар, өрүкләр чечәкләшкә башлиди.*

Ә) Бирхил хәвәрләр: *Биз әнди күндә оқуймиз, ойнаймиз һәм ишләймиз.*

Б) Бирхил ениқлиғучилар: *Улар кәң вә узун кочида келивататти.*

В) Бирхил толуқтурғучилар: *У сениму, мениму яхши билиду.*

Г) Бирхил һаләтләр: *Омақ чирайлиқ вә пакизә язиду.*

3-тапшурма. “Театр вә биз” мавзусида диалог түзүңлар. Диалогта аддий җүмлиниң һәрхил түрлирини пайдилиниңлар.

4-дәрис: ОПЕРА ВӘ БАЛЕТ

1-тапшурма. Соалларға җавап бериңлар.

- Опера дегәнни қандақ чүшинисиләр?
- Балет тоғрилиқ немә билисиләр?
- Опера вә балет театриниң драма театридин алаһидилиги немидә?
- Қазақстандики опера вә балет театрлирини атаңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, соалларға җавап бериңлар. Интернет, энциклопедия, гезит-журналлардин елинған мәлуматларни дәлил сүпитидә пайдилинип, мәнбәләрни көрситиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Абай намидики Дөләт академиялик опера вә балет театри Алмута шәһиридә орунлашқан. Қазақниң улуқ ақини Абай Қунанбаевниң исми билән аталған мәзкүр театр Қазақстанниң вә пүткүл Оттура Азияниң атақлиқ театрлириниң бири болуп һесаплиниду.

Қазақстанда опера вә балет сәнъитиниң пәйда болуши мошу театр билән зич бағлинишлиқ. Униң сәһнисидә қазақ композиторлири билән дуниянiң атақлиқ опера вә балет әсәрлири турақлиқ қоюлуп кәлмәктә. Театрниң сәһнисидә Күләш Байсейитова, Роза Бағланова, Бибигүл Төлегенова, Ермек Серкебаев, Қурманбек Жандарбеков охшаш атақлиқ ижрачилар өз һүнирини көрсәткән.

Театр 1934-жили Мухтәр Әвезовниң либреттосиға йезилған "Айман-Шолпан" музыкилиқ комедияси билән ечилған. Үч жилдин кейин театрда өзиниң шәхсий оперилиқ трупписи пәйда болуп, Жорж Бизениң "Кармен" опериси қоюлди. 1936-жили театр Москва шәһиридә өз һүнирини көрсәткәндин кейин, у пүткүл Кеңәш Иттипақиға тонулди.

Һәлхил жилларда театрда Болат Аюханов, Александр Селезнев, Рамазан Бапов қатарлиқ атақлиқ уссулчилар һүнәр көрсәткән.

Бүгүнки күндә театр репертуарида Дж.Вердиниң "Травиата", "Риголетто" вә "Аида", П.Чайковскийниң "Евгений Онегин", "Иоланта", Дж.Пуччининиң "Мадам Баттерфляй", "Флория Тоска", Е.Брусиловскийниң "Ер Тарғын", А.Жубанов вә Л.Хамидиниң "Абай" вә башқиму оперилири орун алған.

Балетқа кәлсәк, П.Чайковскийниң "Аққушлар көли", "Уйқидики гөзәл", "Щелкунчик", Б.Эйфманниң "Анна Каренина", А.Аданниң "Жизель", А.Меликовниң "Муһәббәт тоғрилиқ ривайәт", Д.Шостаковичниң "Чарли" әсәрлири театр репертуарини бейитип кәлмәктә.

3-тапшурма. "Опера вә балет театриниң драма театридин өзгичилиги" мавзусида һекайә йезиңлар. Һекайә йезишта тилимизниң сөз байлиғидин дурус пайдилиниңлар. Һекайидә аддий жүмлиниң һәрхил түрлирини пайдилиниңлар.

ИЗАҺЛИҒУЧИЛИҚ МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ЖҮМЛИЛӘР

Мундақ жүмлиләр тәркивидә мәлум бир бөләкни башқичә атап, изаһлап келидиған сөз яки сөз бирикмиси, йәни изаһлиғучиси болиду.

Изаһлиғучилар адәттә өзи ипадиләп кәлгән сөздин кейин келиду: *Садир палван, Ғени батур, Әхтәм бовай.*

Изаһлиғучилар изаһланғучи сөз билән болған мунасивитигә бағлиқ иккигә бөлүниду:

1. Тиркәлмә изаһлиғучилар. Бу хил изаһлиғучилар өзлири изаһлап кәлгән сөз билән биллә келип, униң мәлум бир бәлгүсини, алаһидилигини көрситиду: *Рози тәмбир, Әркин бовай, профессор М.Һәмраев.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Бөлүнмә изаһлиғучилар. Бу хил изаһлиғучилар өзлири изаһлап кәлгән сөздин аһаң җәһәттин бөлүнүп, мәна җәһәттин мустәқил болиду. Бөлүнмә изаһлиғучилар изаһланғучи сөзниң кәйнидин келип, қошумчә мәна, чүшәндүрүш бериду һәм пәш арқилиқ ажритилиду: *Маһмут Қәшқәрий, атақлиқ уйғур алими, Қәшқәрдә туғулған. Бизниң, йәни қазақстанлиқларниң, турмуши күндин-күнгә яхшиланмақта.*

4-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир җүмлә.
2. Дәлил — икки җүмлидин түзүлүши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки җүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир җүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки җүмлидин түзүлүши керәк.
6. Йәкүн — икки җүмлидин тәркип тапиду.

5-дәрис: ХӘЛИҚАРА ТЕАТР КҮНИ

1-тапшурма. Интернеттин яки гезит-журналлардин әхбаратларни издәп, Қ.Ғожамияров намидики Җумһурийәтлик Академиялик Уйғур музыкилиқ комедия театри тоғрисида презентация тәйярлаңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Интонацияниң дурус ишлитилишигә көңүл бөлүңлар. Мавзу бойичә материал топлап, тезислиқ режә түзүңлар. Аддий җүмлиләрниң вә уларниң түрлирини ениқлаңлар.

27-март күни дуния йүзи бойичә Театр күни атап өтүлиду. Хәлиқара театр күни 1961-жили Вена шәһиридә өткән ЮНЕСКО Хәлиқара театр институтиниң IX конгрессида бәкитилгән. Бу мәйрәм 1962-жилдин башлап нишанлинип кәлмәктә. Хәлиқара театр күни пәқәт театр хизмәткарлириниңла әмәс, шуниң билән биллә барлиқ сәнъәт сөйгүч хәлиқниң мәйрими болуп һесаплиниду.

Бу мәйрәмни Қазақстан театрлири вә тамашибинлириму шу вақиттин башлап нишанлап кәлмәктә. Қазақстан өз мустәқиллигини алғандин кейин Җумһурийәттики барлиқ театрлар қайта тиклинишни өз бешидин кәчүрди. Җүмлидин, Җумһурийәтлик Уйғур театриниң имарити 2002-жили қайта жөндәштин өткүзүлүп, йеңи театрниң ечилиш мәрасимиға елимиз Президенти Нурсултан Назарбаев өзи қатнашти. Хәлқимизниң музыкилиқ вә театрлиқ мәдәнийитиниң һәқиқий очиғи болған театримиз өз паалийитини "Көк көйнәкләр"

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

дәп аталған бәдиий һәвәскарлар өмигидин башлиған болсиму, бүгүнки күндә жуқури кәспийликкә еришти.

Қазақ вә рус тиллиридики театрлардин башқа елимиздә немис, корей, өзбәк тиллирида паалийәт елип баридиған театрлар ишләйду. Уларниң ичидә немис вә корей театрлири Кеңәш Иттипақа дәвридин башлап иш елип бериватқан театрлар болса, Жәнубий Қазақстанниң Сайрам шәһиридики Өзбәк театри Мустәқилликтин кейин, йәни 2003-жили қурулған.

Мана мошу алтә тилда сөзләйдиған театрлар өз тамашибинлири билән бирликтә өзлириниң кәспий мәйримини һәр жили кәң түрдә нишанлап кәлмәктә.

РӘВИШДАШ ИБАРИЛИК МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ҖҮМЛИЛӘР

Рәвишдаш ибариләрниң тәшкиллигүчи вә аяқлаштурғучи сөзи рәвишдаш болуп, у жүмлидики асасий ой-пикиргә қошумчә ой-пикирни билдүриду. Мундақ ибариләр қанчә сөздин тәркип тапқинидин қәтъий нәзәр жүмлиниң бир бөлигиниң хизмитини атқуриду, асасән һаләт болуп келиду: *У әтигән саат алтидә туруп, дәрискә тәйярланди*. Бу жүмлидики *әтигән саат алтидә туруп* сөзлири рәвишдаш ибарә болуп һесаплиниду. Мәзкүр ибарә жүмлидики асасий ой-пикиргә (*У дәрискә тәйярланди*) қошумчә ой-пикирни билдүрүп, вақит һалити вәзиписидә кәлгән.

Бу хил мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр бир қаримаққа беқиндилиқ қошма жүмлигә охшап келиши мүмкин. Амма қошма жүмлидә кам дегәндә икки мустәқил егә өз алдиға мустәқил һәрикәтләрни әмәлгә ашуруши керәк. Бу мисалда болса, бир егә (*у*) һәм асасий һәрикәтни (*дәрискә тәйярланди*), һәм униңға қошумчә һәрикәтни (*әтигән саат алтидә*) әмәлгә ашуруватиду.

3-тапшурма. "Уйғур театри" мавзусида кроссворд түзүңлар. Кроссвордта пайдилинилған сөзләр: Уйғур театри, униң сәһнисидә қоюлуватқан спектакльлар, уларниң муәллиплири вә режиссерлири, театрдики ансамбльлар, артист вә актерлар, театр аталғулириға (терминлириға) бағлиқ сөзләр болсун.

4-тапшурма. "Театрму яки Телевидениему?" мавзусида пикир-талаш уюштуруңлар. Пикир-талашқа қойилидиған тәләпләр:

— мавзудин чәтнимәслик;
— регламент сақлаш;
— пикир-талаш этикетини сақлаш;
— әдәбий тил нормилирини сақлап сөзләш;
— эмоционал-экспрессив лексикини, фразеологиялик бирикмиләрни пайдилиниш;
— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-дәрис: ҺАЗИРҚИ ҚАЗАҚ ТЕАТРИДИКИ ТАРИХИЙ МАВЗУЛАР

1-тапшурма. "Еник мәхсәтләрни коюш" усули. Тахтиға йезилған дәрис мәхсити билән тонушуңлар. Немә үчүн бу мәхсәткә йетиш керәклигини муһакимә қилиңлар. Дәрис давамида бу мәхсәтни әскә елип туруңлар. Дәрис ахирида мәхсәткә қол йәткүзүлгәнлиги яки йәткүзүлмигәнлиги тоғрисида муһакимә болиду.

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтиндин елинған әхбаратқа, үзүндиләргә қарап, көтириливатқан мәсилини еникланлар. Мавзу бойичә материал топлап, тезислик режә түзүңлар.

ҺАЗИРҚИ ҚАЗАҚ ТЕАТРИДИКИ ТАРИХИЙ МАВЗУЛАР

Мустәқилликни алғандин кейинки жиллири Қазақстандики театрларда хәлқимизниң өткән дәвригә пикир жүргүзүлүп, тарихтики ақ дағлиқ җайларни толтуридиған тарихий мавзуға йезилған пьесиларниң көпләп көрүнүши адәткә айланди. Буң мавзуға қәләм тәврәткүчиләр — йәрлик қәләм егилири вә муәллипләр.

Һәрқандақ изгү нийәтлик, камаләткә толған (цивилизациялик) дөләт өз тарихини әтивалап, уни әвлатлар аң-сезимиға синдүрүшкә шараит туғдуриду. Чүнки тарих — хәлиқниң миңлиған жиллар мабайинида жиққан тәжрибиси, есил мираси. Шуңлашқа Қазақстанниң мустәқил дөләт болуп шәкиллиниш дәвридә униң тарихиму еник болуши шәрт. Хәлқимизниң өтмүш тарихи Россия империясиниң тарихнамиси тәсиридә, кейин коммунистик идеологияниң қаидилиригә бола өңи өзгирип, мутлақ тәтүр баһалинип кәлгини һәммигә мәлум.

Чиңгизхан, Абилай хан, Кеңесары, Абай образлирини сәһнигә чиқарғини билән уларниң тарихта қалған орниға, хәлқигә қилған яхшилиғиға, шу дәвиргә бәргән баһасиғичә, заман тәливигә мувапиқ башқа көз қараш билән қелиплаштурулди. Бүгүнки вақитта, хәлқимиз әтики күнигә ишәнчә билән қол созған чағда, келип чиқишини билишкә тәлпүнгән хәлқимизниң тәливини қанаәтләндүрүш, униң өтмүшини билишигә ярдәмлишиш – пәқәт тарихчи алимларниңла вәзиписи әмәс, елини, йерини, хәлқини сөйгән һәрбир әзиматниң пәрзи.

Шуңлашқа қазақ хәлқиниң тарихини тәпсилий муһакимә қилиш, әл жилнамисиға, әждатлар мирасиға йеңичә көзқараш орнитиш үчүн театр сәһнисидә режиссерлар билән драматурглар баримиз билән йоқимизни вақит мезаниға селип, тарихимизниң ақ дағлирини ечишқа, Абай, Абилай ханимиз билән қайтидин йүз көрүшүшкә баричә тиришип күч селиватиду...

(*"Сәнъәт" дәрислигидин*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Мәтинни диққәт қоюп оқуп чиқиңлар. "Мәтингә соал" усули арқилиқ мәтин бойичә соаллар тәйярлап, башқа топларға қоюңлар. Жаваплирини өз жаваплириңлар билән селиштуруңлар.

4-тапшурма. "Төрт жүмлә" усули. Дәрис ахирида оқуғучилар өтүлгән мавзуни қанчилик дәриҗидә егилигәнлигини еniқлаш үчүн төвәндики тәртиптә төрт жүмлә язиду:

1. Пикир. Өзиниң чүшиниги бойичә мавзуниң асасий идеясини ипадиләйдиған бир жүмлә.
2. Дәлил. Бу пикирни мәнтиқий жәһәттин дәлилләйдиған бир жүмлә.
3. Мисал. Бу пикиргә бир мисал болидиған бир жүмлә.
4. Хуласә. Пикирни қайта пишшиқдап, хуласиләйдиған бир жүмлә.

7-дәрис: НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

- Театр дегән немә?
- Театр дәсләп қәйәрдә пәйда болған?
- Комедия вә трагедия дегинимиз немә?
- Театрниң қандақ түрлирини билисиләр?
- Қазақстанда миллий театрлар нәччә тиллиқ?
- Уйғур театриниң толуқ намини атаңлар.
- Қочақ театри тоғрилиқ немә билисиләр?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Интонациягә көңүл бөлүңлар. Перифраз түридә берилгән соаллар арқилиқ һаҗәт әхбаратни тепип, көтирилгән мәсилә бойичә ойни хуласиләңлар.

М.О. Әвезов намидики Қазақ дөләт академиялик драма театри билән М.Ю.Лермонтов намидики дөләт академиялик рус драма театри Қазақстандики дәсләпки қурулған вә әң чоң театрлардин болуп һесаплиниду.

М.О. Әвезов намидики Қазақ дөләт академиялик драма театри 1925-жили Қизилорда шәһиридә қурулған. 1928-жили Алмута шәһиригә көчирилди вә 1937-жили театрға академиялик театр мәртивиси берилди. 1961-жили униңға мошу театрниң бешида турған қазақниң атақлиқ язғучи-драматурги Мухтар Әвезовниң нами берилди. Театр Европа, Америка, Азия вә Африка әллиридә өткүзүлгән көрүкләргә қатнишип, көплигән мукапатлиқ орунларға егә болған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

М.Ю. Лермонтов намидики дөләт академиялик рус драма театри 1933-жили Алмутида ечилған. Дәсләп у Рус драма театри дәп аталған. 1964-жили М.Ю. Лермонтовниң туғулғиниға 150 жил толушиға бағлиқ театрға мошу улуқ рус шаириниң исми берилди. Москвада өткүзүлгән утуқлуқ гастрольлардин кейин, 1974-жили театрға академиялик театр мәртивиси берилди. Театр репертуарида рус вә жаһан классиклириниң спектакльлири вә балиларға беғишланған қизиқ қоюлумлар орун алған.

3-тапшурма. "Хәлқимизниң мәдәнийәт очиғи – Уйғур театри" мавзусида эссе йезиңлар. Эссе тәркиви вә тәрәққият системисини сақлиған һалда, мәсилә бойичә тәвсийә қилинған қарарниң артуқчилиғи билән камчилиқлирини, өз ойлириңларни дәлилләп йезиңлар (аргументативлиқ эссе). Эссе йезишқа қоюлидиған тәләпләр:

- Киришмә, асасий бөлүм вә хуласидин қурулуши шәрт.
- Мавзудин чәтнимәслик.
- Тезисларни дәлилләр билән дәлилләш.
- Һаят билән бағлинишлиқ болуши керәк.
- Өз пикрини кәлтүрүш керәк.
- Баянлаш стили еник болуши шәрт.
- Охшитиш вә метафориларни орунлуқ пайдилиниш.
- Мөлчәри — 150—200 сөз.

4-тапшурма. Рефлексия: "Чиқиш вариғини" пайдилинип төвәндики соалларға язмичә жавап бериңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9 ҚАЗАҚСТАНДИКИ ТУРИЗМ ВӘ ЭКОТУРИЗМ

1-дәрис: ҚАЗАҚСТАНДИКИ ТУРИЗМ

1-тапшурма. Соалларға җавап бериңлар.

- Туризм дегинимиз немә?
- Силәр сәяһәткә чиққанму?
- Қазақстанниң туристларни җәлип қилидиған қандақ җайлирини билисиләр?

2-тапшурма. Сүрәтни пайдилинип, туризм тоғрилиқ қисқа һекайә түзүңлар. Һекайигә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзуси болуши керәк;
— ой системилиқлиғи сақлиниши лазим;
— стиль җәһәттин дурус йезилиши шәрт;
— тилимизниң сөз байлиғидин дурус пайдилиниш шәрт;
— орфографиялик нормилар жиддий сақлиниши керәк;
— өзлүк йәкүн чиқирилиши лазим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

СҮПӘТДАШ ИБАРИЛИК МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ҖҮМЛИЛӘР

Сүпәтдаш ибариләрниң тәшкиллигүчи вә аяқлаштурғучи сөзи сүпәтдаш болуп, у рәвишдаш ибарә охшаш жүмлидики асасий ой-пикиргә қошумчә ой-пикирни билдүриду.

Сүпәтдаш ибариләр асасий қисим билән, йәни асасий ой-пикир ипадиләнгән қисим билән бирлишип яки яндишип келиши мүмкин.

Сүпәтдаш ибариләр асасий қисим билән бирлишип кәлгәндә, еniқлиғучи хизмитини атқуриду: *Емтиһанлирини өз вақтида тапшуруп болған студентлар мәлилиригә қайтишти*. Бу жүмлидики сүпәтдаш ибарә (*Емтиһанлирини өз вақтида тапшуруп болған*) асасий қисимниң биринчи сөзи билән (*студентлар*) бирлишип кәлгән.

Сүпәтдаш ибариләр асасий қисим билән яндишип кәлгәндә, чиқиш, орун-вақит келишләрниң қошумчилири яки тиркәлмиләр билән келиду һәм һаләт вәзиписини атқуриду: *У йолда келиватқанда, ғәлитә бир әһвалниң гувачиси болди. Йолдаш оқушқа чүшкәндин бери, пәқәт әла баһаларғила оқуп келиватиду* .

3-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Соалларни қоюп, уларға жавап бериңлар. Интернет, энциклопедия, гезит-журналлардин елинған мәлуматларни дәлил сүпитидә пайдилинип, мәнбәләрни көрситиңлар. Мавзу бойичә материал топлап, тезислиқ режә түзүңлар. Аддий жүмлиләрни тепип, түрлирини еniқлаңлар.

Улуқ Ипәк йолиниң бойиға орунлашқанлиқтин Қазақстандики шәһәрләр вә тәбиити әжайип гөзәл қоруқлар қедимдин башлапла сәяһәт вә туризм объектлири болуп кәлгән. Қазақстандики дәсләпки туристлиқ уюшмилар XX әсирниң 20—30-жиллири пәйда болди. 1929-жили Алмута шәһиридә дәсләпки туристлиқ сәяһәт уюштурулди. Сәяһәт Алмута шәһиридин башлинип Ишиктә (62 км) көлидә аяқлашти. 1930-жили Алмута өлкә тонуш мирасгаһи йенида Пролетарлиқ туризм вә экскурсия жәмийитиниң бөлүмчиси өз паалийитини башлиди. Мошу жили Алмута шәһәрлик телеграф вә почта хизмәткарлиридин (16 адәм) қурулған топ Медев-Көкжайлау-Чоң Алмута көли бойиғичә барди.

Ишқиваз туристларниң башланмиси билән Алитағ бағрида Көйгәнсай (Горельник) чатқилида туристлар үчүн кичик өй селинди. 1936-жили бу йәрдә Жумһурийәттики әң дәсләпки 50 кишилик “Горельник” турбазиси селинди. 1938-жили Көкжайлау чатқилида дәсләпки қазақстанлиқ туристлар слети өтти.

Адәмләрниң паал дәм елиши үчүн 1952-жили Қазақстанда Туристлиқ-экскурсиялик башқарма қурулди. 1950—60-жиллири Алмутиниң Алий оқуш орунлирида тағ туризми, альпинизм, спортлуқ туризм тәрәққий етишкә башлиди.

Мустәқиллик алған Қазақстанда 1991-жилдин башлап туризм саһаси тәрәққиятниң йеңи басқучиға қәдәм ташлиди. 1993-жили

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қазақстан Дуния йүзилик туризм тәшкилатиға әза болди. Мана шуниңдин башлап елимиздә туризм тез сүрәт билән тәрәққий етип, бүгүнки күндә дуния миқиясида тонулмақта.

4-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип ейтип бериңлар.

Пикир. Оқуған мәтин бойичә өз пикриңни бир жүмлә билән яз.
Дәлил. Өз пикриңни бир жүмлә билән дәлиллә.
Мисал. Пикриңни һаят билән бағлаштуруп мисал кәлтүр.
Йәкүн. Мавзу бойичә йәкүн яз.

2-дәрис: ҚАЗАҚСТАНДИКИ ЭКОТУРИЗМ

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

- Экотуризм дегәнни қандақ чүшинисиләр?
- Қазақстанниң миллий парклирини биләмсиләр?
- Қазақстанда қандақ қоруқлар бар?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Экотуризм тоғрилиқ өз ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар. Мавзуға бағлиқ мәтинләрдин муәллипниң көзқаришини тәһлил қилиңлар. Мәтинниң стилини ениқлаңлар. Перифразни пайдилинип, мәтин бойичә соал қоюңлар. Мәтинниң баян қилиш системисини сақлиған һалда мәтингә аннотация йезиңлар.

Туризмниң түрлири интайин көп: иҗтимаий, экологиялик, спорт, давалиниш, мәдәний, диний в.б. Буларниң ичидә экологиялик туризм дуния йүзи бойичә әң жуқури пайизға егә (40-60 пайиз). Экологиялик туризмниң асасий мәхсәтлири: экологиялик билим, тәбиәт билән өз ара қарим-қатинаш мәдәнийитини ашуруш, тәбиәт тәғдири үчүн шәхсий жавапкәрчилик сезимини тәрбийиләш, қоршиған муһитта роһаний вә физикилиқ күчлирини қелипиға кәлтүрүш.

Экологиялик туризм өзи бирнәччә түрләргә бөлүниду. Улар: пиядә, атлиқ, велосипедлиқ туризм, альпинизм,рафтинг, дайвинг, илмий туризм, орнитологиялик туризм, очилиқ туризм в.б.

Экологиялик туризм һазирқи вақитта ихтисатниң турақлиқ тәрәққий етишиниң бир бөлиги болуп һесаплиниду. Қазақстан Туристлиқ Ассоциациясиниң вә IPK компанияси экспертлириниң тәһлил қилиши бойичә Қазақстан адәм айиғи басмиған тәбиий жайлар, көплигән миллий парклар билән қоруқларға егә дөләт.

Германия, Англия, Франция, Жәнубий Корея вә Японийидә өткүзүлгән соалнаминиң нәтижиси (10 000 соалнамә) бойичә Қазақстанға

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

экологиялик тур билән бериш хаһишини билдүргәнләрниң сани интайин жуқури болған.

Елимизниң 2020-жилғичә тонулған туристлик дөләткә айлиниши үчүн бир миллиард доллар хиражәт қилиш лазим.

Тәтқиқатларға қарайдиған болсақ 14,2 миллион европилик турист Қазақстанға қизиқидиғанлиғини байқашқа болиду.

3-тапшурма. Топларға бөлүнүп, һәрбир топ Қазақстанниң бир регионини елип, "Экотуризм" сөзигә кластер түзүңлар.

Экотуризм

ҚИСТУРМИЛИҚ МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ҖҮМЛИЛӘР

Мундақ жүмлиләрниң тәркивидә жүмлидики ой-пикиргә сөзлигүчиниң һәрхил мунасивитини билдүридиған сөзләр, сөз бирикмилири, йәни қистурмилар болиду.

Қистурмилар жүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болмиғанликтин жүмлә бөлиги вәзиписини атқуралмайду.

Қистурмилар төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) пикирниң ениқлиқ дәриҗисини: *әлвәттә, шүбһисиз, әслидә, раст* в.б. Мәсилән: *Әтималим, һаят шундақ охшайду* (Илия Бәхтия).

ә) сөзлигүчиниң тәхминини, гуманини: *немә үчүнду, мүмкин, ким билиду*. Мәсилән: *Мүмкин, уму яхши нийәттә болғанду*.

б) һәрхил һаяҗанни: *бәхиткә яриша, тәлийимизгә, әпсуски, әттәң, бәхиткә қарши*. Мәсилән: *Тәлийимизгә, уларму вақтида йетип кәлди*.

в) пикир мәнбәсини: *мениңчә, сениңчә, униң сөзигә қариғанда, аңлишимчә* в.б. Мәсилән: *Мениңчә, иш тәртивини күчәйтиш керәк*.

г) пикирниң пәйдин-пәйлигини: *ахирида, биринчидин, иккинчидин, ейтайли, умумән, мәсилән, әксинчә, асасән, хусусән* в.б. Мәсилән: *Биринчидин, мәсилә еғир, иккинчидин, күчимиз аз*.

ғ) пикирниң ипадилиниш усулини: *тоғрисини ейтқанда, башқичә ейтқанда, умумән ейтқанда, бир сөз билән ейтқанда, тоғриси, қисқиси , иш қилип, әйтәвир* в.б. Мәсилән: *Қисқиси, тиришқанлар мәхситигә йетиду*.

д) тиңшиғучиға мураҗиәт қилип, униң диққитини жәлип қилишни: *қара, жуму, тохтапту, қени, мәрһәмәт, биламсиз, кәчүрисиз*. Мәсилән: *Кечикмәй кәл, жуму*.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".
Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".
Үчинчи жүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".
Ахирқи жүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

3-дәрис: ҚАЗАҚСТАННИҢ ҚОРУҚЛИРИ

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

- Қазақстанда қандақ қоруқлар бар?
- Қандақ Миллий паркларни билисиләр?
- Өзәңлар яшаватқан регионда қандақ қоруқ яки миллий парк бар?
- "Қизил китап" дегинимиз немә?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар, перифраз амиллирини пайдилинип, мәтин бойичә соаллар түзүңлар. Мәтиндә көтирилгән мәсилини тәһлил қилиш арқилиқ асасий ойни еniқлаңлар. Тил васитилирини орунлуқ пайдилинип, мавзу бойичә мақалә йезиңлар.

Қазақстандики алаһидә һимайә қилинидиған 25 тәбиий территорияләрниң ичидә они қоруқ мәртивисигә егә болса, он бири парк болуп һесаплиниду.

Қоруқ мәртивисини дәсләп алған (1926-жили) — Ақсу-Жабағайлы қоруғи. Мәйдани 74400 гектар. Бу қоруқта һимайә астиға елинған өсүмлүкләрниң 1700 түри, қушларниң 260 түри вә сүт әмгүчиләрниң әлликтин ошуқ түри бар.

Или-Алитеғи қоруғиниң мәйдани 91600 гектар. Бу қоруқ 1964-жили қурулған. Бу йәрдә тәбиий ядикарлиқ "Нахшичи тағ" орунлашқан.

Барсакәлмәс қоруғи 1939-жили Арал деңизидики аралларниң биридә қурулған болуп, униң мәйдани 18300 гектар.

Қорғалжин қоруғи 1968-жили Тенгиз-Қорғалжин көллирини һимайә қилиш мәхситидә қурулған. Мәйдани 273100 гектар. Маркакөл қоруғи 71400 гектар мәйданға егә болуп, 1976-жили қурулған. Бу қоруқта қушларниң 200 түри вә сүт әмгүчиләрниң 40 түри яшайду.

Наурзум қоруғи 1934-жили дала флориси билән фаунисини һимайә қилиш мәхситидә 87500 гектар мәйданда қурулған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сәяһәтчиләргә елимизниң хилму-хил тәбиити билән раһәтлинишкә мүмкинчилик беридиған бу қоруқлар дөләт һимайисигә елинған.

- Мәтингә қандақ мавзу қоюшқа болиду?
- Мәтиндики асасий ой тоғрилиқ немә ейтисиләр?

3-тапшурма. "Қазақстанниң қоруқлири" мавзусида кластер түзүңлар. Өз пикриңлар билән бөлүшкәндә аддий жүмлиниң түрлирини орунлуқ пайдилиниңлар.

	Қазақстанниң қоруқлири	

ҚОШУЛМИЛИҚ МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ЖҮМЛИЛӘР

Мундақ жүмлиләрниң тәркивидә пүтүн жүмлигә яки униң мәлум бир бөлигигә қошумчә мәлумат беридиған қошулмилар болиду.

Қошулмилар жүмлидики ой-пикирниң техиму толуқ ипадилинишини тәминләйдиған васитә болуп, йезиқта тирнақ яки сизиқ арқилиқ ажритилиду. Қошулмилар бир сөздин, сөз бирикмисидин яки жүмлидин ибарәт болуши мүмкин: *Әркин (Толунайниң акиси) университетни әла баһаларға тамамлиди.*

4-тапшурма. Мәтин бойичә "Қош язма" күндилигини толтуруңлар. Чүшәндүрүңлар.

Үзүндә	Чүшәндүрмиси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-дәрис: ҚАЗАҚСТАНДИКИ МИЛЛИЙ ПАРКЛАР

1-тапшурма. "Қазақстандики миллий парклар" дегән мавзуда кластер тәйярлаңлар. Өз пикриңларни изһар қилишта тилимизниң сөз байлиғидин дурус пайдилиниңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, мавзу қоюңлар. Мәтин бойичә режә түзүңлар. Соалларға жавап бериңлар. Мәтин тәркивини сақлап олтирип, диаграмма арқилиқ мәлуматларниң муһимлирини ениқлап йезиңлар.

Қазақстанда 5 миллий парк бар. Уларниң ичидә әң дәсләп уюштурулған миллий паркларниң бири — Баянаул миллий тәбиий парки. У 1985-жили Павлодар вилайитидики Баянавул орман егилигиниң асасида қурулған. Униң мәйдани 50,7 миң гектар. Парк қариғай, қейин жаңгаллири өскән, гранитлиқ Баянаул тағлири Сариарқиниң түзләңлиридә орунлашқан. Бу йәрдә қушларниң 54 түри, сүт әмгүчиләрниң 54 түри, белиқниң 8, өсүмлүкләрниң 438 түри бар. Бу жай дәм елиш вә туризмниң тәрәққий әткән йери. Паркта көплигән дәм елиш өйлири, давалаш мәһкимилири, туристлиқ базилар орунлашқан.

Или Алитеғи миллий парки 1996-жили ечилған. Мәйдани181,6 миң гектар. Бу жайда һайванатларниң 43 түри, қушларниң 138 түри, белиқниң 8 түри, өсүмлүкләрниң 1282 түри бар. У Түрген чатқилидин башлап Хәшкиләң даваниғичә болған арилиқта йейилип ятиду.

Қарқарали миллий парки 1998-жили ечилди. Униң мәйдани 90,3 миң гектар. У Қарағанда вилайитиниң Қарқарали наһийәсидә. Бу йәрдә көпчиликкә тонулған Шәйтанкөл орунлашқан. Һайванатларниң 39 түри, қушниң 55 түри, белиқниң 11 түри, өсүмлүкниң 68 түри һимайә астиған елинған.

Алтунәмәл тәбиий миллий парки 1996-жили Алмута вилайитиниң Кербулақ вә Панфилов наһийәлири территориясидә ечилған. Мәйдани 212,1 миң гектар болуп, һайванатларниң 6 түри, қушларниң 231 түри, белиқниң 22 түри, өсүмлүкниң 800 түри бар.

Көкчетав парки 1996-жили ечилған. Мәйдани 135,8 миң гектар. Һайванатларниң 305 түри, қушларниң 223 түри, белиқниң 22 түри, өсүмлүкниң 800 түри һимайә астиға елинған.

ҚАРАТМИЛИҚ МУРӘККӘПЛӘШКӘН АДДИЙ ҖҮМЛИЛӘР

Мундақ жүмлиләрниң тәркивидә нутуқ қаритилған шәйиләрни билдүридиған сөзләр, сөз бирикмилири, йәни қаратмилар болиду.

Қаратмилар, адәттә, баш келиштә келиду. У бир қаримаққа егигә охшап кәлсиму, жүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништa болмиған-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ликтин, жүмлә бөлиги вәзиписини атқуралмайду: *Һөрмәтлик достлар, бүгүн биз атақлиқ язғучи, шаир, драматург Һезмәт Абдуллинниң 80 жиллиғини нишанлап олтиримиз.*

3-тапшурма. Шеирни ипадилик оқуңлар. Жүмлиләрдин қаратмиларни тепиңлар. Аддий жүмлиләрниң түрлирини еиқлаңлар. Жүмлиниң ахирида қойилидиған тиниш бәлгүләргә көңүл бөлүңлар.

Ейтқин, қол, пут, немә үчүн яралдиң?
Вәтинимни қоғдаш үчүн яралдим.
Ейт, қизил тил, хизмитиңни ейт, қени!
Вәтинимниң қиммитини ейтқили.
Сәнчу, көзләр, сән немигә ярайсән?
Вәтинимниң гөзәллигин қараймән.
Сән немигә яралғансән, сән жүрәк?
Шу Вәтәнни сөйүш үчүн мән керәк.

(*Илия Бәхтия*)

4-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир жүмлә.
2. Дәлил — икки жүмлидин түзүлүши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки жүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки жүмлидин түзүлүши керәк.
6. Йәкүн — икки жүмлидин тәркип тапиду.

5-дәрис: ҚАЗАҚСТАННИҢ КӨРКӘМ ЖАЙЛИРИ

1-тапшурма. Сүрәтни пайдилинип, экотуризм тоғрилиқ қисқа һекайә түзүңлар. Һекайигә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзуси болуши керәк;
— ой системилиқлиғи сақлиниши лазим;
— стиль жәһәттин дурус йезилиши шәрт;
— тилимизниң сөз байлиғидин дурус пайдилиниш шәрт;
— орфографиялик нормилар жиддий сақлиниши керәк;
— өзлүк йәкүн чиқирилиши лазим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Аддий жүмлиләрниң түрлирини еиқлаңлар. Мәтин бойичә соалларни түзүп, уларға жавап бериңлар. Мәтиндики асасий ойни еиқлаңлар. Мәтинниң баян қилиш системисини сақлиған һалда мәтингә аннотация йезиңлар.

Алмутидин бари-йоқи 280 чақирим арилиқта орунлашқан Қайынды көли 1910-жили йүз бәргән йәр тәврәш билән су бесиш ақивитидә пәйда болған. Шуларниң тәсиридин су кичигирәк чатқаллиқни бесивелип, әсир яшиған дәрәқләр суниң астида қапту. Суниң бетидә дәрәқләрниң путақлири көрүнүп туриду, су астидики дәрәқләр яхши сақланған, путақлири зәхмиләнмигән, уларниң үстидә жиңнә йопурмақлиқ дәрәқләрниң йопурмақлири охшаш өсүмлүкләр пәйда болуп, чөчәкләрдики су астидики орман охшаш өсүп туриду. Көлниң өп-чөриси қейин вә қариғайға бай болғанлиқтин көлни Қайынды көли дәп атап кәткән.

"Сайдики көл" дегән мәнани билдүридиған Көлсай көлини "Шималий Тәңритағниң (Тянь-Шанниң) көк мончиғи" дәп атайду. Көлләр Қайынды көлиниң ғәрбидики сайға орунлашқан. Музлуқларғичә тизилип, бириниң кәйнидин бири орунлашқан бәш көл бар: иккиси йоған, бири анчә йоған әмәс, йәнә иккиси кичик.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Музниң астидин көлдин йоған ейиқниң иңриған авазиға охшаш авазлар келип туриду.

(*Интернет бәтлиридин*)

3-тапшурма. "Қазақстанниң көркәм җайлири – бизниң пәхримиз" мавзусида полилог түзүңлар вә уни дәптириңларға йезиңлар. Полилогта аддий җүмлиләрниң һәрхил түрлирини пайдилиниңлар. Җүмлә ахиридики тиниш бәлгүләргә көңүл бөлүңлар.

4-тапшурма. "Мениң дәристин кейинки тәсиратлирим" җәдвилини толтуруңлар.

Қандақ ой пәйда болди?	Немини чүшәндим?	Немә яқти?

6-дәрис: ЭКОТУРИЗМ

1-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Тиңшалған мәтинниң мәзмунини чүшинип, тәвсийә қилинған әхбараттин әстәрлик ойни ениқлаңлар.

Һәрбир дөләт башқа әл туристлирини өзигә җәлип қилидиған қайтиланмас вә алаһидә мәнзириләргә егә. Қазақстанму шу дөләтләрниң қатарида. Қазақстан чәтәл туристлирини немиси билән җәлип қилиду? Биринчи новәттә, бу ахирқи жиллири аммивийлашқан экотуризмдур.

Қазақстан территориясиниң бесим көпчилигини көз йәтмәс далалар вә яйлақлар егиләйду. Чәт әл туристлири мошундақ кәңчиликни көрүш үчүн келиду. Туристларниң әң көп келидиған җайи — Қизиларай тағлири. Уларға бу җайда миллий қара өйдә яшаш, йәрлик хәлиқниң күндилик һаяти билән тонушуш вә тәбиәтниң гөзәл мәнзирисидин һөзүр елиш мүмкинчиликлири яритилған.

Қизиларайға кәлгән туристларға ялғуз аяқ йол билән Ақсоран тағлириға көтирилиш вә йәрлик хәлиқ билән миллий өйләрдә биллә яшаш мүмкинчилиги бар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу авулдики хәлиқниң күндилик һаяти билән йеқиндин тонушушниң әң яхши амили.

Қизиларай билән биллә туристлар қизиқидиған жайларниң бири — "Алтунәмәл" миллий парки. Бу тәбиити әң гөзәл жайларниң бири. Бу йәрдә дуния йүзигә мәшһур Чарин каньони орунлашқан. Парк территориясидә "Нахшичи қумлуқлар" бар. Бу қум догилири дәрия кемилириниң сигналиға охшайдиған алаһидә тивиш чиқириду вә туристлар қәлбидә өчмәс сезим қалдуриду.

Қазақстанниң һайванатлар дунияси интайин бай вә хилму-хил. Мана, мошу жайда һәқиқий һүнәр болуп һесаплинидиған жиртқуч қушлар билән о олаш пәйда болған. Дала очилири один унтулмас бәһир алиду вә туристларға йол көрсәткүчи хизмитини атқуриду. Жиртқуч қушлар билән о олаш экологиялик туризмниң әң аммивий түрлириниң бири болуп, Қазақстан "очилиқ ели" дегән намға егә болди.

2-тапшурма. Жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил қураллирини орунлуқ қоллинип, "Қазақстан – очилиқ ели" мавзусида мақалә йезиңлар вә шу мақалә асасида презентация түзүңлар.

3-тапшурма. "Қазақстанниң көркәм жайлири" мавзусида түзүлгән филвордни йешиңлар вә униңдики көркәм жайлар тоғрисида қисқичә ейтип бериңлар.

"Қазақстанниң көркәм жайлири" филворди

К	Қ	А	Й	Ы	Ы	И	Н
Ө	Л	Ч	А	Н	Д	Л	А
А	С	Қ	Р	И	Н	А	У
Й	Қ	А	Р	Қ	А	Р	Р
Р	О	Б	А	Я	Н	А	З
Ғ	Н	К	А	А	Л	У	У
А	И	Ө	К	М	И	Л	М
Л	Ж	Л	Р	А	Т	А	Ғ

4-тапшурма. "Аталғулар жәдвили" усули арқилиқ жәдвални толтуруңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қоруқ, Миллий парклар	Орунлашқан жайи	Өсүмлүк вә һайванатлар дунияси
“Алтунәмәл” тәбиий миллий парки	Алмута вилайити	һайванатларниң 6 түри, қушларниң 231 түри, белиқниң 22 түри, өсүмлүкниң 800 түри бар

7-дәрис: НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Соалларға жавап бериңлар.

- Туризм вә экотуризм тоғрисида немә билдиңлар?
- Қазақстанда туризм билән экотуризм қандақ тәрәққий етиватиду?
- ЭКСПО-2017 туризм тәрәққиятиға тәсир йәткүздиму?
- Өзәңлар билидиған бир қоруқ яки миллий парк тоғрисида сөзләп бериңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, көтириливатқан мәсилини тәһлил қилиш арқилиқ асасий ойни еиқлаңлар. Мәтинниң баян қилиш системисини сақлиған һалда һәрбир бөлигидин елинған әхбаратлардин ихчам мәтин йезиңлар.

Алмутидин шәриққә қарап 195 чақирим арилиқта Чарин чатқили орунлашқан. Чатқал 2004-жилниң 23-апрелида қурулған Чарин миллий паркиниң тәркивигә кириду.

Чарин чатқили йеши 12 миллион жилға йеқин таг жинислиридин тәркип тапқан тәбиий ядикарлиқ. Униң дөңлириниң егизлиги 150—300 метрға йетиду. Чарин чатқили Чарин дәриясини бойлап шималий-шәриқтин жәнубий-ғәрипкә қарап 154 километрға созулуп ятиду. У Алмута вилайити Әмгәкчиқазақ, Райимбек вә Уйғур наһийәлириниң территориялиригә жайлашқан. Чарин чатқилиниң әң гөзәл, көркәм йәрлири — Көртоғай вә Сартоғайниң арилиғидики 30 километр арилиқ.

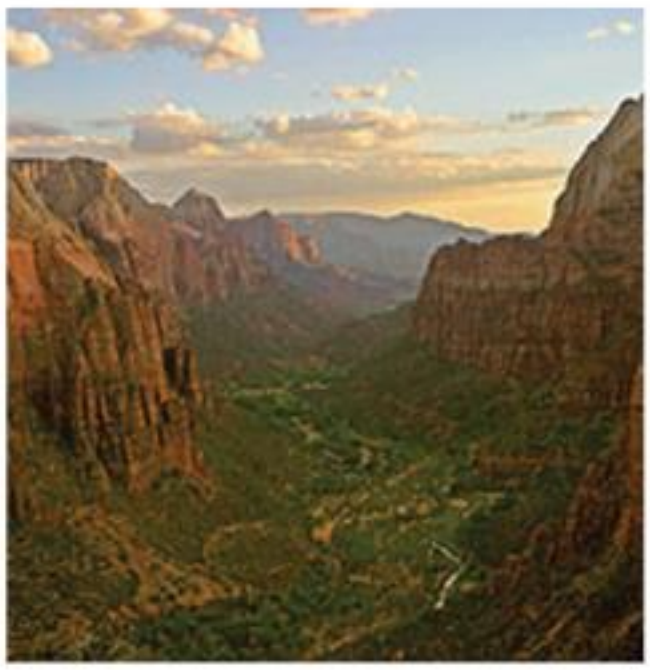

Бу йәрдә өсидиған ерән (ясень) дәриғи дуния йүзи бойичә АҚШниң Колорадо штатидики Чоң каньон билән Чарин чатқилидила учрайду. Бу йәрдики өсүмлүкләр билән һайванатларниң 34 түри Қазақстанниң “Қизил китавиға”

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

киргүзүлгән. Сүт әмгүчиләрниң 60 түри, уга салидиған қушларниң 300 түри, йәр беғирлап маңғучиларниң 20 түри учрайду.

Чарин чатқилиниң өзигила хас тәбиий көркәм ландшафти палеонтологиялик туризм объекти болуп hесаплиниду.

3-тапшурма. "Қазақстанниң коруқлири" дегән мавзуда эссе йезиңлар. Эссеға қоюлидиған тәләпләр:

- Киришмә, асасий бөлүм вә хуласидин қурулуши шәрт.
- Мавзудин чәтнимәслик.
- Тезисларни дәлилләр билән дәлилләш.
- Hаят билән бағлинишлиқ болуши керәк.
- Өз пикрини кәлтүрүш керәк.
- Баянлаш стили ениқ болуши шәрт.
- Охшитиш вә метафориларни орунлуқ пайдилиниш.
- Мәлчәри — 150—200 сөз.

4-тапшурма. "Плюс-Минус-Қизиқимән" жәдвилини толтуруңлар.

"Плюс" +	Дәристә қизиқ болған, пайдилиқ болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Минус" –	Дәристә утуқсиз болған, пайдиси йоқ яки аз болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Қизиқимән" ?	"Немә билгүм кәлди?", "Бу мениң үчүн қизиқ боламду?" дегән соалларға жавап йезилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДӘРИЖӘ

Қедимий уйғур тили

1—2-дәрисләр: Қедимий әждатлиримиз тили 4
3-дәрис: Қедимий түрк йезиғи 7
4-дәрис: Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар 9
5-дәрис: Уйғур йезиғи 11
6-дәрис: Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң тепилиши 14
7-дәрис: Уйғур йезиғидики әдлийә вә егилик һөججәтлири 19
8-дәрис: Қедимий уйғур тилидики әдәбий ядикарлиқлар вә салам хәтләр 22

Инсаний қәдрийәтләр

1-дәрис: Яхшилиқ 24
2-дәрис. Әқил вә билим 26
3-дәрис: Патриотизм 28
4-дәрис: Адаләт 30
5-дәрис: Саламәтлик 31
6-дәрис: Етиқат 35
7-дәрис: Өзәмгә ишәнчә 38

Кәсип вә әмгәк

1-дәрис: Кәсип таллимақ — тәғдирини таллимақ 40
2-дәрис: Әмгәкниң әжридин һозурлиниң 42
3-дәрис: Әмгәк — бәхит булиғи 45
4-дәрис: Уйғурларниң һүнәр-кәсип адәтлири 47
5-дәрис: Адәм әмгиги билән гөзәл 50
6-дәрис: Әмгәк шәртнамиси 52
7-дәрис: Әмгәк түви берикәт 55
8-дәрис: Нәтиҗиләш дәриси 58

Каинат

1-дәрис: Каинатшунаслиқ дегән немә? 60
2-дәрис: Каинатқа сәяһәт 62
3-дәрис: Қазақстан каинат дуниясида 66
4-дәрис: Каинат тиниқлири 69
5-дәрис: Каинат уйғурлар һаятида 72
6-дәрис: Каинат һәққидә қизиқ мәлуматлар 75
7-дәрис: Каинатни тәтқиқ қилиш 77
8-дәрис. Нәтиҗиләш дәриси 79

Адәм һаятидики сунiң орни

1-дәрис: Суни қоғдаш — һаятлиқни қоғдаштур 82
2-дәрис: Сунiң адәмгә әкелидиған пайдиси 84
3-дәрис: Су ресурслирини қоғдаш 87
4-дәрис: Су — һаят мәнбәси 90
5-дәрис: Миллий әнъәнимиздә су ичиш адити 92
6-дәрис: Хәлқимиздә суни улуқлаш 94

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-дәрис: Су — сағламлық кепили 97
8-дәрис. Нәтиҗиләш дәриси.....99

Қоршиған муһит вә энергия ресурслири

1—2-дәрисләр: ЭКСПО-2017. Астана.....102
3-дәрис: Әждатлиримизниң муһит асраш һәққидики әнъәнилири 106
4-дәрис: Электрон әхләтлири 108
5-дәрис: Дуниявий экологиялик проблемилар.....111
6-дәрис: Қазақстандики экологиялик проблемилар 114
7-дәрис: Тәбиий ресурсларни үнүмлүк пайдилиниш 116

Өсмүрләр вә қанун

1-дәрис: Қанун вә җәмийәт 120
2-дәрис: Һоқуқ, мәҗбурийәт вә жавапкәрлик 122
3-дәрис: Өсмүрләрниң һоқуқлири вә мәҗбурийәтлири.....124
4-дәрис: Жинайәт вә жаза 125
5-дәрис: Һоқуқ вә әркинлик.....127
6-дәрис: Экологиялик һоқуқ 129
7-дәрис: Нәтиҗә дәрис 130

Театр сәнъити вә мәдәнийәт

1-дәрис: Театр тарихи 132
2-дәрис: Қазақстандики миллий театрлар 133
3-дәрис: Мәдәнийәт вә сәнъәт 136
4-дәрис: Опера вә балет 137
5-дәрис: Хәлиқара театр күни.....139
6-дәрис: Һазирқи қазақ театридики тарихий мавзулар 141
7-дәрис: Нәтиҗә дәрис 142

Қазақстандики туризм вә экотуризм

1-дәрис: Қазақстандики туризм 144
2-дәрис: Қазақстандики экотуризм.....146
3-дәрис: Қазақстанниң қоруқлири 148
4-дәрис: Қазақстандики миллий парклар 150
5-дәрис: Қазақстанниң көркәм жайлири 151
6-дәрис: Экотуризм 153
7-дәрис: Нәтиҗә дәрис 155

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Учебное издание

Арзиев Руслан
Дуганова Гульминям
Имиров Абдукейим

УЙҒУР ТИЛИ

Учебник для 8 классов общеобразовательных школ

(*на уйгурском языке*)

Редактор *С. Балинова*
Бәдиий редактор *А. Сланова*
Техникилиқ редактор *И. Тарапунец*
Компьютерда сәһипилигән *Д. Шарипова*

Нәшриятқа Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлигиниң
№ 0000001 дөләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ИБ № 5792

Нәширгә 13.08.18 қол қоюлды. Форматы 70 · 100 1/16. Офсетлик қәғәз.
Һәрип түри "SchoolBook Kza". Офсетлик нәшир. Шәртлик басма тавиғы 12,9.
Шәртлик бояқ һәҗими 52,24. Һесапқа елинидиған басма тавиғы 7,57.
Тиражи 2500 данә. Буйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алматы шәһири, Абай проспекти, 143
Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217